

ИОН ДРУЦӘ
КЕЧ КУЗ

Ҷиссалар

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Тошкент—1980

С (Молд).
Д 80

Р е д к о л л е г и я

**В. БОЙҚОБИЛОВ, И. ҒАҒУРОВ, ҲАМИД ҒУЛОМ, З. И. ЕСЕН-
БОЕВ, В. Й. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚЎШЖОНОВ, МИРМУХ-
СИН, Н. САҒАРОВ, Р. А. САҒАРОВ, Р. ФАЙЗИЙ, П. ШЕРМУ-
ҲАМЕДОВ, О. ЁҚУБОВ, К. ЯШИН (Редколлегия раҳбари)**

Русчадан Мирҳамид Аҳмедов таржимаси

Д $\frac{70303-38}{352(04)-80}$ 126—80 4702390200

©Издательство „Молодая гвардия“, 1974 г.

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1980 й. (Тарж.)

Йиллар ва тақдир юкидан чўп бўлиб кетган увоқ-қина муштипар кампир сукутга чўмган эски деҳқон ҳовлисининг ўртасида ҳайкалдек қотиб турибди. Туш палласи, кун иссиқ, тиқ этган шамол йўқ, ер ҳансирайди, қуёш найзасига келган, куйдиради. Кўкдан олов сели ёғмоқда ва кампирнинг қават-қават узун юбкаси гўё ҳозир ёниб кетадигандай туюлади. Йўқ, қуёш уни иситолмайди, шу боис, кампир худди уйқудан уйғонгандек чуқур хўрсиниб, қийшайиб кетган четан девор тагига бориб майда шох-шабба тера бошлайди. Танангни ва суякларингни иситишга ҳатто қуёш ожизлик қилса, бутун умидинг шох-шабба-ю, гуркираган оловдан.

Бир қучоқ келар-келмас ўтин тергач, кампир уйга киради, пастак, кичкина стулчага ўтиради. Печка олдида каловланиб гугурт чақади ва гўё бу ер юзида қолган сўнги гугурт чўпидек авайлаб, кафти билан тўсганича ўтхонага қаланган шохлар тагига тутлади. Қаердадир, нақ қулоғи тагида худди қарс этган чўпон қамчисидай нимадир икки марта қарсиллади. Кампир рўмоли тагига қўлини солиб ўнг қулоғини очади-да, кўча томонга ўгирилганича тош қотади.

Остонада ҳозиргина бўлиб ўтган ҳалол жангда тожиси қонга беланган даканг хўроз турарди. Бир оз олдга энгашиб уч маротаба сўфидек балад овозда қироат билан қичқирди. Хурсандчиликни кўнгли сезган кампир шошиб ўрнидан турди. Бир сиқим маккажўхори донини ҳовлига сепди-да, эшик кесақисига суянганича ўнта ақлли товуқ битта, аҳмоқ хўрозни лақиллатиб, унинг ризқини еб қўяётганини томоша қила бошлади.

Куз бошланди. Молдавияда куз — айни меҳмон кутадиган палла. Молдаван аёлларининг сон-саноқсиз

ташвишлари қаторига яна бирташвиш — меҳмон кутиш, ғафлатда қолмаслик, жилла қурса, озгина бўлса ҳам тайёргарлик кўриш қўшилди. Бу борада уларнинг бирдан-бир ёрдамчиси ва маслаҳатгўйи — хўроз, агар у остонанда қичқирса, ҳамма юмушни йиғиштириб меҳмон кутишга шошилиш зарур.

Печкадаги олов гуриллаб ёнмоқда. Шох-шабба қалтис ўйинга берилиб шўх чирсиллайди, кампир эса, оловнинг бу куйини майин жилмайиб томоша қилади. Печкадаги олов унинг эски дўсти. У кампирга бир уй болаларининг қорнини тўйғазишда, совуқ олдирмай вояга етказишда ёрдамлашди, гарчанд болалари вояга етиб, ҳаммаси ҳар томонга тарқаб, уй-жойли бўлиб кетишган бўлса ҳам, ҳар сафар печкада олов чирсиллаб ёна бошлагач, кампирнинг назарида совқотган, очиққан фарзандлари қадрдон уйларига ошиқиб келаётгандек бўладилар.

Тутун черепицали эски уй томи узра кўмушранг гулли тўр янглиғ аста таралапти. Ўнг томондаги қўшни уйда ҳам, чапдаги уйда ҳам печкага ўтин қаланган. Гўё шамол йўқлигига ишонқирамагандек бўлиб, қишлоқдаги барча уй дудбуронларидан аста тутун чиқмоқда, қишлоқ ортида, ундан нарида улкан водийнинг тарқоқ қишлоқлари узра дам қора, дам кулранг тутун кўкиштоб кечки самога ўрлайди, қаердадир баландликда, чўл осмонида тарқаб кетади. Янгигина печкадан олинган нон ҳиди анқийди, хўрозлар қичқиради, куз келди — куз. Молдавияда меҳмон кутиш палласи.

Улар тўрт томондан оқиб келмоқда. Мана, шаҳар атрофида қатнайдиған мўъжазгина поезд чўлдан учиб бормоқда. Узундан-уzun амирона қичқиришидан тева-рак-атроф ларзага келади. Хайрли дақиқаларни кўнгли сезган қишлоқ аёллари остонага, эшик олдига, чорраҳаларга чиқадилар, қўлларини пешоналарига соябон қилиб йўловчилар орасидан ўз меҳмонларини ахтарадилар.

Ана, тепаликлар орасида кўпдан бери бўялмаган вокзал томи ва том устида шохлари чирмашиб кетган тўрт терак яққол кўринди. Дақиқа ўтгач, том ҳам, тераклар ҳам ўй сургандек чайқалди, кейин нақ қўзғалиб поезд томон енгил сузди ва шунда, ишқилиб, бу ердан ўтиб кетмайин-да, деб одам жонини ҳовучлаб

туради. Неча маротаба қишлоғимга қайтмай, ҳар сафар бизнинг вокзал кўриниши биланоқ поезд тўхтамикан, тўхтамасмикан, дея фол оча бошлайман... Тўхташини аниқ биламан. Шундай бўлса ҳам ҳаяжонланавераман, бу даҳшатли урушдан бери, ўша биз дуч келган юк поездларида қайтганимиздан бери мен билан ҳамроҳ, бирга яшайди.

Афтидан, машинист кеч тормоз берди, поезд вокзалдан анча нарида, дала ўртасида тўхтади. Йўловчилар темир йўл ёқасидаги кўтармага сакрайдилар. Харид қилган майда-чуйдаларини тўкиб-сочиб умбалок ошадилар. Майда-чуйдаларини йиғиштириб олишаркан, перронда кутиб турганлар поезд орқасидан югурадилар, юз метрча масофани ўтиб тўғридан-тўғри вагон зиналарига сакрайдилар, эшик тутқичларига, тўсиққа осиладилар. Шу дақиқада поезд ўрнидан қўзғалади, аммо олдинга эмас, орқага — вокзал томон юради. Юз метрча йўл босиб поезд энди темир йўл қондасига биноан перронда тўхтади. Бироқ энди ҳеч ким тушмайди ҳам, чиқмайди ҳам. Поездга чиқиш ҳам, тушиш ҳам тугади...

Бир неча дақиқадан сўнг поезд жўнаб кетади. Сакраб тушиб қолган йўловчилар майнавозчилик қилганларидан миннатдор бўлиб поезд ортидан узоқ ва самимият билан қўл силкишади, шундан кейин ёлғизоёқ йўлдан вокзал биносини айланиб ўтиб, мўъжазгина майдонга ўхшаш чорраҳага чиқадилар. Йўл лой, у ер-бу ерга ғишт ташлаб қўйилган. Эпчил ҳаракат билан ғиштан-ғиштга сакраб ўтган йўловчилар бундай кичкина жойга ҳеч бир тўғри келмайдиган ҳайрон қоларли кенг ошхонага кириб қоладилар. Катта залда уч қатор қилиб терилган столлар бўм-бўш турибди. Зал этагида бир неча бўш хона, ҳозиргина поезддан тушган йўловчилар қайтиб келганларини буфет пештахтасидан нари кетмай ювишмоқда.

Қачонлардир бу ер район маркази эди. Эндиликда уни баргараф қилишди. Ўтган ажойиб кунлардан биргина ошхона қолди, аммо уни яқин-орада беркитиб қўйишади, деган мишмишлар юрибди. Қўшни колхоз деҳқонлари бу қадар хўрликка чидай олмаймиз дейишяпти. Қаёқлардан қайтиб келишмасин, дарҳол ошхонага югуришади, ишлар қандайлигини билиш керак-да, Худоба шукур, ҳозирча ҳаммаси яхши.

Яна ўша, лойи ҳеч қачон қуримайдиган чорраҳа, ундан шошилич очилган тор йўл бошланади. Баланд бўйли йигитча бочкани нақ кўча юзига олиб чиқиб тузлаган балиқ сотмоқда. Бешта турли тусдаги мушук аламли кўзларини сотувчидан узмай девор тагида сакрашга шай бўлиб туришибди. Шарти кетиб, парти қолган кулба бўғоти остида бир тасмасида осилиб қолган репродуктордан бадантарбия дарси берилмоқда. Беш ёшли болакай отасининг милицияча фуражкасини пешонасига қўндириб, бекордан-бекорга чуриллатиб унинг ҳуштагини чалапти, бу вақтда отаси бўлса, томорқадаги картошкани шошилиб кавлаб олмоқда.

Қишлоқ чеккасида, этакдаги уйнинг нақ орқасида, йўл ёқасида шалоғи чиққан юк машинаси турибди. Кабинада қишлоқнинг олифта йигитлари мисол серсоч шофёр мудраб ўтирибди, устара тегмаган юзиде ҳорғинлик қотган. Вокзалдан чиққан йўловчилар сўраб-суриштириб ўтирмай машинага чиқа бошлайдилар, сўраган-сўрамаганда нима, ҳар қалай, қишлоқдан олиб чиқиб кетмайди-ку?! Хомуш тортган шофёр уйқуни қочириб шу кўйи машинага ўтираётганларни бир муддат кузатиб тургач, бирдан машинани ўт олдириб, деярли ҳаммани ҳайратга солиб жўнаб қолади. Қадимдан маълум — инсон деганнинг турган-битгани сир-синаот!

Куз ҳам охирлаб қолди, йўллар намиққан, машина ортидан чанг кўтарилмайди ҳам. У шоввознинг эса чанг кўтаргиси келади. Шу сабаб, қувгани қувган. Неча бор машинаси синган, сон-саноқсиз ремонт қилинган, шунга қарамасдан, ёш болалардек тезликка ўчлигидан қайтмаган. Шу боис, ҳеч нарсага парво қилмайди. Қувиш бўлса қувиш-да!

Ясси тепалик ортидан қишлоқ чеккаси, аниқроғи, кўкиш тутун қўйнида чекка икки кулбанинг титраётган томи пайдо бўлди. Қишлоққа кўпдан бери юриладиган, нақ қишлоқчасига абжир сўқмоқдан кириб келинади. Йўл тепаликка кўтариларкан, кўкиш тутун сийраклашади ва энди томлар титрамайди. Энди иккала уй ҳам яққол, бор афзалликлари билан кўзга ташланади. Ботиб бораётган қуёш дам у уй деразасидан, дам бу уй деразасидан нақ улкан ёнғин каби қизил тусда аксланади, гўё уйлар ўт билан телбанамо ўйнашаётгандай туюлади.

Кўп йиллар муқаддам, мен бу ўлкадан чиқиб кетаётганимда, ҳеч ким мени кузатмаганди. Мени вокзалгача кузатиб чиққан шу икки уй бўлганди, холос. Улар ҳақида кўп ўйладим, гарчанд мен учун уятли бўлса-да, бу уйларда ким истиқомат қилишини шу вақтгача билмайман, ammo биз қадрдон дўстлармиз. Балки бу уйда хафалашиб юрган мактабдошларим турар, балки қариндошларим ёнги мен кетиб қолганимдан кейин қишлоғимизга кўчиб келган нотаниш одамлар туришар.

Қишлоқ тепалик устидан бошланади ва водий томон тушиб, жануб томонга — узоққа чўзилади. Кузги қуёш гардиши ботиш олдидан уфқда титрайди, чарчаган колхозчилар даладан қайтишади. Чорраҳалардан бирида икки бола оёқлари остида ётган, тешилган коптокни талашиб, муштлашишяпти. Қишлоқ ёқалаб икки нуроний кампир ширин суҳбатлашиб бир-бир юриб келишмоқда. Ярим-ёрти бузилиб кетган қадимги черковга кўзлари тушиб тўхташди, чўқиниб, яна жимгина йўлда давом этишди. Ёшгина қиз қудуқдан сув тортяпти, қорамағиз йигит унга яқинлашади. Қиз қайрилиб қарамай сув тўла пақирни тортади. Йирик-йирик кўз ёшлари ёноғи узра думалаб қудуқнинг қоронғи тубига тўкилади. Биз томонларда ҳалигача илгариги пайтлардагидек астойдил, бир умрга севишади.

Узоқда — пастликда, торгина кўчанинг этагида кампир эшикка суянганича турибди. Энди эски черепица том узра тутун кўтарилмайди. Чап ва ўнг томондаги қўшнилари печкага ўтин қалашмайди; фақат қишлоқ узра кечки туман янглиғ кулранг тутун бир текисда ёйилган. Кампир келамиз, деб ваъда берган меҳмонларни кутар, вақт бекор ўтмасин-чун, кимгадир қўлқоп тўқирди. Меҳмонларни кутиб олиш учун эшикка у билан бирга ит, хўроз ва мушук ҳам чиққан. Улар нақ кампирнинг оёғи остида туришар, мудрашяптими, меҳмон кутишяптими — билиб бўлмасди.

Бу бизнинг кекса ва оқкўнгиёл онамиз. Биз унинг неча ёшдалигини билмаймиз, сираси, буни ўзи ҳам аниқ билмайди, чунки гапи бўйича ёши — бу болалари. Мабодо кимни кутяпсан, деб сўралса, кампир гапидан адашиб, нима дейишини билолмай қолади. У бизни кутавериш шундай зерикдики, кимни кутяпти

у, қачон келади, ўзи ҳам билмайди. Агар бизнинг келишимизни қаёқдан билганини сўралса, у тушларини бирма-бир сўзлаб беради, титилиб кетган қарталарни топиб келади ва ҳатто хўрози ашула айтганида қаерда турганлигини кўрсатиб беради ҳам.

Кун ўтиб, кеч бўлиб қолди, қишлоқ узра аста шом қўнмоқда. Тор кўчамизга даладан чўпонлар, улар ортидан қўй-қўзилар кириб кела бошлайди. Қанд лавлаги қазишдан аёллар келишяпти. Ора-сира дам машина, дам арава ўтиб қолади. Кампир қўлқон тўқини йиғиштирган — кўзи на ипни, на илмоқни кўради. Икки кўзи йўлда. Унинг тахминича, меҳмонлар ҳадемай келиб қолишлари керак. Ҳақиқатда ҳам ит думини ликиллатганича кимнидир қаршилагани кўчага отилди, ортидан мушук ҳам югурди. Кампирнинг ажин босган юзи кулгидан ёришиб кетди. Тор кўчанинг бошида унга нақ қизлик пайтидан бери таниш, учи найзасимон шапка кўриниб қолди. Шапка одатдагидан бошқачароқ, ҳаддан зиёд шўх лиқиллаб, нари-бери бориб келмоқда.

Куз бошланиши билан бизнинг отахон уйга кечқурунлари томоқ хўллаб қайтадилар. Сираси, у ичкиликка ружу қўймаган, аммо кузда мусаллас нақ дарё бўлиб оқади, қиттак-қиттак қилишни ёқтирганларнинг саноғи йўқ, барча улфат ҳамшишани қидиради, отамиз табиатан кўнгилчан одам бўлгани учун ҳеч кимнинг сўзини қайтаролмайди. Онам учун шу топда энг асосийси — отамни бир амаллаб ўрнига ётқизиб олиш. Сут билан кирган, жон билан чиқади, деганларидек, онам шу ёшга кирибди ҳамки, соддалиги қолмайди, назарида отамизни ундан бўлак ҳеч ким бу аҳволда кўрмаган, шу боис, унинг обрўйига путур етмасин тагин, дея шошилади. Аммо бу хамирдан қил суғургандек осон битадиган иш эмас. Қўшни хотинлар девордан мўралаб туришибди — ичиб олган эрни уйга олиб киришдан ортиқ қизиқарли томоша йўқ молдаван қишлоқларида.

Ҳаяжонланган, ожиз-нотавон кампир отамизни қўлтиғидан олмоқчи бўлади, бе, қаёқда, яқинига йўлатмайди. Дам қўшни аёлларга кўз қисади, дам шапкасини бошидан тушириб юбориб, кийишни истамайди, ҳатто қандайдир рақсни эслаб ер тепинади.

— Сабр қил, сабр қил, одамларга қандай рақс ту-

пишни кўрсатай. Бу рақсни биргина мен биламан, бошқа ҳеч ким кўрсата олмайди.

Мана, ниҳоят темир каравот олдига ҳам етиб келишди. Отам каравотга ўтиради, кўз олдига туман ичра сузаётган столга зўр бериб тикилади ва «керак эмас, йўқ», дегандай бош чайқайди. Овқатланиш нияти йўқ. Столнинг парвойифалак бироқ стол устидаги тақсимча, идиш-товоқ чайқалиб, қарияни имлаб чақиргандай бўлаверади. Отам қарорида қатъий турибди, стол, дастурхоннинг ҳар қандай найрангига «йўқ», дея бош чайқайди. Охири олхўрили тақсимча туман ичидан чиқиб келиб, оёқ остига тушиб чил-чил синади. Бир бўлагини олиб диққат билан кўздан кечираркан, отам таъна аралаш дейди:

— Яна гулли экан!

Каравотнинг ёқимли ғижирлаши отамни аллалайди. Шундоққина ёнбошида каттагина ёстиқ оқариб уни ўзига чорлайди, чол уни ғижимлайди, ёстиқ уни яна чорлайди, бироқ ечинмасдан ётиб бўлмайди, кампир бобиллаб беради. Бу ёқда лаънати ботинкани ҳам ҳадеганда ечолмаяпти; энгашди дегунча эски уйимиз таг-туги билан чирпирак бўлиб айланади. Оёқ кийим ечишнинг ўзи билган барча усуллари қўллаб, бир иш чиқаролмаган отам жаҳл билан қичқиради:

— Ҳа, лаънатилар! Қани ким олдин ечар экан? Олдин ечганга конфет бераман.

Отам бизни чақиряпти. Оғзига текканидан кейин, биз аллақачон катта бўлиб тўрт томонга тарқаб кетганимизни унутади-қўяди. Ҳаммасига қоғозга ўраб, кўндан бери чўнтагида сақлаб юрган конфетлар сабаб бўлса керак. Ҳадеганда биз кўринмаймиз, шунда чол ҳайратга тушади, нима бўлдики, болалари ширинликдан юз ўгириб қолдилар? Ким уларни бунчалик эркалатиб юборди?

Бир муддат ўтгач, ҳар қандай ишга ўрганган қўллар ботинкани еча бошлайди. Отам кўнгли жойига тушиб, кишининг жиғига тегадиган даражада шошилмай чўнтақларини кавлаб конфет қидиради. Кейин оёқ остида мукка тушиб ўрмалашаётган кампирни ғира-шира кўриб, ноқулай аҳволга тушади. Кампир қўлидан ботинкасини юлиб олиб, кескин эгилади ва шу тариқа ағанаб тушади. Сўнг яна ўзини каравотда кўриб, кампирдан сўрайди:

— Болалар қаёққа кетди?

Онамиз бахтни чўчитиб юбормаслик учун шивир-лаб гаширади:

— Келишади. Гапларим қулоғингда турсин. Ҳадемай кириб келиб қолишади.

Отам онамнинг дам тўқилмай чала қолган қўлқопига, дам ўзининг ботинкасига диққат билан тикилади ва ниҳоят бир қарорга келади.

— Ундай бўлса уларни кутаман.

Тун яримлаб, далалар, қишлоқ, теварак-атрофдаги сахро уйқуга кетганида ҳам чироқнинг нури деразамизни хира ёритиб туради. Отам ҳамон каравотида ўтирибди, ёнида мудраётган онамиз турибди, кўриниши шу қадар афтодаҳолки, гўё отамни кечқурун ўзи ичиргану эндиликда бу қилмишидан афсус-надомат чекаётганга ўхшайди. Отам чап елкасини ушлаб зорланади:

— Нақ шу ери зирқираб огрияпти, йиқилиб тушдиммикан? Наҳотки йиқилиб тушган бўлсам?

Онам отам кўрсатган ерини, елка суягини силаб бирдан кулади:

— Отангиз шамоллаб қолди, деб телеграмма юборсак нима бўлади?..

Ҳар куз биз уйдан сон-саноқсиз ташвишли хабарлар оламиз. Бу сафар ҳам шундай қарорга келишди. Тонг гира-ширасида онамиз аппарат тепасида ухлаб қолган телеграфчи қизни уйғотади. Телеграмма қоғозини олиб роса овора бўлади, чунки телеграмма ёзиш, тўлдириш бизнинг кампирга қип-қизил азоб. Ҳар биримизни ўзича бошқача яхши кўради, ҳар биримизга алоҳида ҳали айтилмаган илиқ гапларни ёзгиси келади. Бироқ бунинг учун на вақт, на пул бор.

Ниҳоят бланкаларни тўлдириб ва телефончи қизга бериб жўнатишини эсидан чиқариб қўймаганига ишонч ҳосил қилиш учун яна бир муддат кутиб туради. Бу вақтда отам темир каравотда алангаи оташ бўлиб ёниб, бир қултум сув сўраб тўлганиб ётади. Азбаройи чанқаганидан бош кўтариб тирсагига тиранганича ўтган-кетганларга мурожаат қилиб деразани тақиллатади. Дераза ойнаси зириллайди, аммо кўчада ҳам зог кўринмайди. Йўқ, шошилманг, қудуқ тепасида картошка артаётган кўшни хотин эшитиб қолди. Ишини ташлаб оёғини қўлига олиб югуролмайди, шунинг-

чун қўшнисига нимадир деб бақиради, бироқ у ҳам иш билан банд, шу боис, учинчи қўшнига бақиради.

Шундай қилиб, отанинг тоби қочди. Шунчалик софдил одамки, ҳазиллашишни ҳам билмайди, мабодо онамиз бизни қўрқитиш учун йўлига, отанг касал, деб телеграмма жўнатадиган бўлса отам, афтидан, одамлар, қўни-қўшнилари олдида уялиб қолмаслик учун шу заҳотиёқ кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олади. Агар чиндан ётиб қолса, қирқ даражадан паст ҳароратни писанд қилмайди.

Касалликнинг энг оғир дами — биринчи тун. Отам иссиқдан алаҳлайди, назарида уй ичи қўни-қўшни аёлларга тўлиб кетгандай бўлади. Ҳар бирининг қўлида икки пақирдан зилол сув, ҳар бири менинг пақиримдан сув ичинг дея илтимос қилади. Отам бир пақир сувни паққос ичиб юборади ва бу орада уйимизда нима воқеа бўлганини ҳикоя қилади.

— Ҳамма гап бу ёқда, қариганда бир аҳмоқлик қилдим! Мол-дунё орттирганимда, болаларим бошимда парвона бўлиб соғлигимни сўраб-суриштирган бўлишарди. Акса урдимми, бас, қаерда бўлишмасин етиб келишган бўлишарди. Нима ҳам қила олардим, мол-дунё орттирганим йўқ, мана оқибати...

Эртаси куни дарвозамиз олдига «Тез ёрдам» машинаси келиб тўхтади. Ёшгина врач томир ушлаб қон уришини санайди ва айни чоқда укол қилишга тайёрлик кўраётган истараси иссиққина ҳамширага хушомад қилади. Даҳлиз ва хоналарга қўни-қўшни аёллар тўлиб кетган. Турли юмуш билан дам кўчага чиқиб, дам уйга кираётган онамнинг бу хотин-халаж тўдасини ёриб ўтиши тобора қийинлашади.

Кечга яқин кўк юзини булут қоплади. Туни билан чақмоқ чақди, бироқ на момақалдироқ гумбурлади, на ёмғир ёғди. Фақат эртаси куни тушга яқин шивалаб мейда ёмғир ёға бошлади. Ғарб томонда қишлоққа тушган ягона йўл устида нимаси биландир отамизга ўхшаб кетадиган қирқ ёшлар чамасидаги семиз аёл кўринди. Қўлида иккита зилдек тугун. Қишлоқ чеккасидаги икки уйнинг томига кўзи тушиши билан саватини ерга қўйди ва худди онамиздек қўлларини кўтариб, онам овозига ўхшаш овозда нималарнидир ўқий бошлади. Биз тирранчалар орасида биргина Маринка ақли-хушли чиқиб қолди. У бор-йўғи иккинчи синфни ту-

гатган, қоғозда нима ёзилган бўлса кўр-кўрона ишона-
веради.

Кечга яқин отамиз озгина бўлса ҳам кўз юмади, таҳликали ва оғир уйқуга кетади, кўз очиб эса боши узра турган Маринкани кўради. Сираси, Маринкани кўролмайди, кўриш учун у ёнбошига ағдарилиши керак, бунинг учун мадори етмайди, шу боис, ҳозирча унинг қўлинигина кўриб ётибди. Маринка отамизнинг бу қарашини ўзи тушуниб, шу заҳотиёқ саватини бўшатади. Отамиз ёстиғи ёнига бир неча шиша мураббо, тузланган тарвуз, турли хил ширин кулчалар, қури-тилган мева қўяди. Бу манзарани кўриб сабри чидамаган отам бор кучини тўплаб девор томонга ўтирилиб олади, бундан Маринканинг хўрлиги келади, аламдан няғи титрай бошлайди.

Отам уни айтарли хушламайди. Йигирма йилча бурун уни қўшни қишлоққа узатган эди, эндиликда ўша ерда тиниб-тинчиб кетмаганидан хафа. Маринка шу вақтгача ўз она қишлоғини унутолмайди. Бир оёғи у қишлоқда бўлса, бир оёғи бу қишлоқда — дам мевачевага, дам бирон-бир ширин сўз эшитишга, дам гийбатга қулоқ тутишга келиб туради, отамиз унинг бу хатти-ҳаракатини ҳеч кечиролмайди. Унинг тушунчасича, оиламиз аъзоларини тақдир қайга олиб бориб ташламасин, борган ерида тиниб-тинчиб яшаб кетиши керак. Онасининг этагига ёпишишнинг нима кераги бор?

Маринка шу келганича бир неча кун қолиб кетади. Қуни билан онамизга хўжалик ишларида қарашади, кеч бўлди дегунча иккалови кириб отамиз бошида навбатчилик қилишади. Тун яримлаб қолганида одатда отамизнинг иссиғи кўтарилиб кетади ва у алаҳлай бошлайди. Назарида қуёшли ёруғ кун, ҳовли тўла одам. Онам икковлон эшикка чиқиб бизни кутиб олишаётган бўлади. Бизнинг тагимизда машина, саман отларда, самолётларда учиб келяпмиз, бечора ота-онамиз аранг қучоқлаб ўпишга улгуришади.

Супачада энг яхши машшоқлар ўтиришибди. Отам қошларини учириб куй чалишни буюради. Қўлимиздан ушлаб йиғилган қишлоқ аҳли олдида айланаркан, биргина ўзининг эсида сақлаб қолган рақсни кўрсата бошлайди. У беҳад бахтиёр, бироқ кимнингдир оёғини

бехосдан босиб олиб, уйрониб кетади ва боши узра турган икки хотинни кўриб сув сўрайди.

Эрталаб Маринка қудуқдан сув олаётганида, онам эса шох-шабба майдалаётганида, остонада яна ўша даканг хўроз пайдо бўлади. Қанотларини қоқиб бир вақтлардаги каби уч маротаба қичқиради. Ботир хўроз дон ўрнига тош, калтак отишганларига бирмунча таажжубланиб, лекин анча-мунча нарсага парво қилмай, бу ҳужумларга чап бериб, кўп сонли меҳмон келаётганидан дарак бериб яна қанот қоқади.

Тўрт кун деганда отам ёстиқдан бош кўтариб ўтиради. Озиб, кўзлари ич-ичига тушиб кетган, рангида ранг йўқ, соқоли олинмаган, шу аҳволда у черковимиз суратларида акс эттирилган авлиёларга ўхшаб кетади. Томирлари бўртган, қоқсуяк қўлларига узоқ термилиб ва бошини қуйи солиб, кутилмаганда жаҳл ва қаҳрли пичирлайди:

— Хўш, шундай экан, уларни ўзим бориб кўриб келаман. Фарзандлар кузда ота-оналарини кўргани келишмас экан. У ҳолда оталари уларни кўргани боришади.

Маринка олиб келган тарвузни еб бўлгач, отам томорқадаги тоқларни кўма бошлайди. Ҳадемай қиш бошланади, шошилмаса бўлмайди, боз устига, хўжаликда хизматга яроғлиқ биргина ўзи. Аксига олиб, ишдан қўли чиқиб қолган, белқуракни тузукроқ эп-лолмайди, бироқ у чидамли, урина-урина ишга кўни-киб кетади.

Кечга яқин Маринка сўқмоқ йўлдан пастга туша бошлайди. Демак, қишлоғига қайтпти. Оғзининг таноби қочган, мазмуни, ҳамқишлоқларига айтиб берадиган нақ ўша ҳаяжонли воқеани бичиб-тўқияпти; қишлоғига етиб олгач, қўни-қўшниларига мен етиб борсам отам бир аҳволда, чалажон ётган экан, дейди. Кичкинагина тузланган тарвуз бериб омон сақлаб қолганини айтади. Қўшнилари лаққа тушиб ишона қоладилар, ким билади, ҳақиқатда ҳам шундай бўлгандир.

Орадан бир кун ўтгач, онамиз печка олдида ўралашиб, ўзида йўқ хурсанд, бизга турли ширинликлар пиширади. Иштаҳани қўзғатадиган даражада иссиқ, буғи кўтарилиб турган пряникларни онамиз совиб қолмасин, дея гоҳ нок, гоҳ олма, гоҳ ёнғоққа аралаштириб тўқима саватга жойлайди. Хира, нурсиз кўзлари

ҳаяжондан ялтирайди, назарида сўлагимизни оқизиб унинг ёнида бетоқатлик билан тургандай бўламиз. Отамиз бўлса бошини силаб ўтирибди. Афсус-надоматлар бўлсинки, молдавиялик ўзини-ўзи эркаласа, бу чўнтагида ҳемири йўқ, дегани, ҳақиқатда ҳам отамнинг чақаси йўқ. Ҳали куз, колхозчилар йил бўйи ишлаган меҳнат кунларига ҳақ олишмаган, бировдан қарз сўрашнинг иложи йўқ, шунда отам ўзича бир қарорга келади. У кечқурун колхоз правлениесига киради. Бухгалтериянинг бир бурчагида ҳеч кимга халал бермай тураркан, кассир пул берадиган туйнукчанинг очилишини кутади. Бир неча мартаба беҳуда уриниб кўргач, ниҳоят кассир темир қутисининг юқори тоқчасида бир тўп гижимланган пул ётганини кўриб қолиб раис хонасига югуради. Ёзиб келган аризасини олади. Раис ундан пул нимага керак бўлиб қолди, нима учун кетяпсан, қаёққа, неча кунга деб роса сўраб-суриштиради, кейин отам гижимланган пулларни олиб тўғри магазинга киради. Таниш сотувчидан пулларни янги, тозасига алмаштиради. Чунки гижимланган, кир пулларни отам ёқтирмайди, ҳатто пул ўрнида кўрмайди.

Мана, ниҳоят қария йўлга шай бўлди. Эгнида арзонгаров усти бош. Катта, зилдек оғир халта кўтариб дарвоза тагида турибди. Онам унинг ёнида кўп йиллик бирга турмушлари ҳаққи, ниманидир кутади, бироқ отам иккиланади, ер остидан дам чапга, дам ўнгга қараб қўяди. Тор кўча бўм-бўш, қўни-қўшнилар ҳовлисида зог учмайди. Шундай бўлса ҳам отам иккиланади. Ҳамиша шундай, бирон ёққа кетадиган бўлса отамнинг хайрлашиши жуда қийин бўлади.

Ниҳоят ўзини қўлга олиб онам қўлини силайди. Эсанкираб қолиб, шапкасини пешонасига бостириб кияди ва жаҳл аралаш йўталади.

— Жин чалгур хўрозни эркалатиб юборма.

Отам қишлоқдан жиддий, салмоқли қадам ташлаб ўтади. Ҳар бир дуч келган йўловчи унинг қаёққа йўл олганини сўрайди, отам жон деб тушунтиради ва афгидан, ҳамқишлоқларига қаёққа кетаётганлигини айтиб қузур қилади.

Катта, шарқ томондаги йўлдан юриб қишлоқдан чиқади. Тик тепаликка кўтарилгач, яшин уриб кетган ёлғиз ёнғоқ тагида ўтириб дам олади. Ёнғоқнинг бир

тараф шохлари кўм-кўк баргга бурканган, иккинчи томони мана неча йилдирки, қуриб қаққайиб қолган. Қишлоқ бу тепаликдан кафтда тургандек кичкина бўлиб кўринади, қишлоқдаги барча уйларни, қудуқларни, деворларни хаёлан йиғиб, сўнг яна жой-жойига тарқатиб кўнгил очади. Отам қай томонга йўл солмасин, қишлоқдан ҳамisha шарқ томондан йўлга чиқади, шу дарахт тагида беш минутча ўтириб нафасини ростлайди. Ўзига-ўзи қаердан чиқиб, қаёққа йўл олаётганини тушунтирадимми, ёки оёқларга қай томонга юришни ва қайтиб қаерга келишини тушунтирадимми, хуллас, буни ҳеч ким билмайди. Кейин у чуқур нафас олиб, ўрнидан туради ва йўловчига хос катта, босиқ қадам ташлаб секин-аста кузги шудгорланган дала-лар ёқалаб юриб кетади.

Жуни тўкилган, минг бир гўрга кириб чиққан дайди ит шипшийдама дала оралаб санқиб юрибди. Одам исини сезиб ўша томонга ўқдек учади. Унинг қачон келиб қачон илакишганини отам ҳатто сезмайди ҳам, Отам кутилмаганда ўгирилиб, изма-из бошини итоаткорона эгиб келаётган кўппакка кўзи тушади. Ит гўё ҳовлимизда туғилиб катта бўлгандек отамга ўрганиб қолган, шу боис, уни кузатиб келмоқда.

Отам тўхтаб, унга ачиниб, узоқ қарайди. Ит ҳам унга тикилади. Отамнинг итга раҳми келади. Теварак-атроф шудгор қилинган бийдай дала. На емиш, на бошпана бор. Отам саватни ерга қўйиб тепасига энгашади, ит бўлса меҳрибонликни сезиб аста пусиб яқинлашади. Думини ялингансимон ликиллатади. Чолнинг ўнг қўли тугун ёнига тушиб, кесак қидириб тимирскиланади, иш чатоқлигини сезган кўппак сакраб оёққа қалқийди ва ўқдек учиб қочиб қолади. Отамиз бўлса, қаддини ростлаб саватни кўтариб йўлида давом этади. Ўз қаддини билмасликни отам ёмон кўради ва ҳеч қачон кечирмайди.

Йўл тик тепаликдан ошгач, пастга — жанубга чўзилган кенг водийга тушади. Теварак-атрофдаги ўтлоқнинг ўтларини илдизигача мол еб битирган.

Шу ерда номи алланечук жарангли Қайнари деган анҳор оқади. Анҳор устида қарийб чириб битган кўприк бор. Анҳорнинг икки қирғоғида — у ер-бу ерда сариқ тол ўсган. Ёски кўприкка етганида отам пастга,

дарёнинг қумлоқ соҳилига бурилади ва энди қумлоқда янги ботинкасидан қирғоқ каби қинғир-қийшиқ излар қолади. Қайнари дарёсини отам ёшлигидан билади, бу навбатдаги учрашув қариянинг қўнглини тоғдек кўтариб юборади.

Водий бўйлаб юриш завқли, алланечук ҳайратомуз сукунат чўккан, лекин навбатдаги бурилиш, тирсакдан сўнг эски қудуқ кўзга ташланиб қолади. Отам ҳайратдан шапкасини юқорироқ кўтариб тўхтайтиди. Кулранг, вақт ўтиши билан қорайган қудуқ лайлагиди нақ қотириб қўйилгандек қора қарға ўтирибди. Чол бу каби очофат қушларни жинидан ёмон кўради, шу сабаб учуриб юбориш мақсадида теварак атрофга аланглаб қараб тошми кесак қидира бошлайди. Қўлига илинган нарсани отиб қудуқ томон шошади.

Отган тошлардан бири нишонга аниқ тегиб, қарға қудуқ лайлагидан аста кўтарилади, юлинган қанотларини қоқиб шудгорга қўниб кўздан йўқолади.

Ота қудуқни кўздан кечира бошлайди. Қудуқнинг қаровсиз қолиб кетганлигини кўриб чолнинг кўнгли ғаш бўлади. Қудуқнинг қоронғи тубида ҳаётбахш сув қорайиб кўринади, бироқ бу булоқ кимлардир ташлаган калтак, новдалардан ифлосланган. Лайлак турган тирсак қарийб чириб битган. Қолган қисмини пўпанақ босган, бундан чолнинг аччиғи чиқади, алам қилиб кетади. Қудуқ яқинида ярми ерга чўккан тошни кўриб инқиллаганича ўтиради ва гўё атрофдаги бор нарса қуриб йўқ бўлиб кетаётгандай чуқур уҳ тартади. Булутлар исканжага олган қуёш нақ муаллақ қотиб қолгандай кўринади, сариқ толнинг яланғоч шохлари қилт этмайди, ҳатто Қайнари дарёсининг суви ўзанида қотиб қолгандай кўринади.

Отам дам оляпти. Бизни кўриб келиш учун йўлга чиқаркан, ҳаминша шу водийдан юради ва шу қудуққа етиб келганида бирдам тўхтаб олади. Мана, энди ўтираркан, ким билади, балки дам олаётгандир, балки бир вақтлар ёз саратонида буғдой ортилган аравада шу ердан ўтганини эслаётгандир. Азбаройи чанқаганидан томоғи қақраб кетган. Уша вақтда, ҳув анави қоя тагида булоқ бўлгувчи эди, ёшгина қиз кўзача кўтариб сув тепасида турарди. Ота ўшанда қиздан сувингиздан ичиб олай, дея илтимос қилган ва шу кўза сабаб биз, олтиталовимиз дунёга келганмиз.

Тош қоя тагидаги булоқ кўзи бекилиб кетган, булоқнинг қаердалигини энди билиб бўлмайди, қоятошдан кузги шудринг аста думалайди. Қовжираб битган, мол еб битирган ўтлар тагидан сув кумушдек товланиб милдираб оқади. Кайнарига етиб унинг лойқа сувига қўшилади, кейин эса жануб томон узоқ-узоқларга оқади. Отам бошини ғамгиң, изтиробли, қуйи эгганича ҳамон қудуқ тепасида турибди.

Чекишга ҳам ғал келди. Чол дам оляпти. Балки ўша, биринчи учрашувнинг хотираси учун орадан кўп йиллар ўтгач, ана шу қудуқни кавлаганини эслаётгандир. Кеч куз палласи ёмғирда ивиб қазий-қазий ниҳоят мана шу тиниқ сувли қудуқни очган эди. Атроф қишлоқ аҳли миннатдорлик юзасидан қудуқни унинг номи билан аташганди. Одамлар кўп йиллар давомида қарийб бир аср бўйи шу қудуқ сувидан ичиб чанқоқларини қондиришиб келишар ва унинг номини ҳурмат билан тилга олишар эди.

Энди эса, бир вақтлар ўз қўли билан қазиган қудуқ фақат қора қарганинггина кунига яраб қолганини кўриб чолнинг бунга ҳеч ишонгиси келмайди. Уридан туриб қудуқни яна бир сидра синчковлик билан кўздан кечиради, бу сафар кўнгли бир оз таскин топади, айтарли бузилиб кетмабди. Ички девори ҳали пишиқ: тош ташлаб қудуқ чуқурлигини ўзича тахминлайди, настда, барча булоқларда бўлгани каби сизиб чиқаётган зилол сув майда қумларни ўйнатади.

Шундай бўлса ҳам қудуқ қаровсиз қолган, чол нима қиларини билмай пешонасини тириштириб турибди.

Отам дам оляпти. Балки шу ерда, водийда уч гектар ери борлигини эслаётгандир, бир вақтлар тер тўкиб меҳнат қилган ва оиласини боқиш учун ердаги ҳар бир бошоқни эринмай териб олган. Вояга етгач, тўрт томонга тарқаб кетишимизни, қариб, тоби қочиб ётиб қолганида кўргани, ҳолидан хабар олгани келолмаслигимизни билганмикин ўша вақтда, билганида ҳам болалигимизда янада қаттиқроқ севган бўларди — ҳамма гап ҳам, пешонасининг шўрлиги ҳам шунда.

Куз кунлари қисқа: уфқда шафақланиб турган қуёш дам ўтмай кўринмай қолади, борлиққа шом қоронғиси чўқади, шошилиш керак. Эски қудуқ лайлагидея қотириб қўйилгандек қора қарға ўтирибди, ота эса водийни ортда қолдириб энди янгигина шудгор қилинган

дала оралайди. Бошини қуйи эгганча маъюс қадам ташлайди. Кейин кўз илгагунича шудгор қилинган дала, зерикарли бўлса ҳам нимаси биландир отамда қизиқиш уйғотади. У шудгорга узоқ қарайди, бирдам тўхтайди. Қўли билан намиққан ерни кавлайди ва бир вақтлардаги каби кўзлари шодликдан чақнайди. Чуқур, сифатли шудгор қилинган ер ҳамиша кайфиятини кўтаради. Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси жойида бўлади.

Шудгор қилинган, уфққа туташ дала ўртасида, ялангликда жойлашган қишлоқча оқариб кўринади. Қишлоқ чеккасидаги ҳовли олдида тўхтаб, четан деворга саватни осиб бир сидра уст-бошига қараб олади. Қўлига ёпишган қора лойни уқалаб туширади. Намиққан сийрак сочини бармоқларини тароқ қилиб тараган бўлади. Умуман, бообрў меҳмон қиёфасига киради.

Қишлоқча фавқулудда кўркама ва шинама. Гарчанд бой-бадавлат бўлмаса-да, ҳамма нарса ҳайрон қоларли даражада пухта, айни чорда дид билан бино қилинган. Ота шошилмай теварак-атрофга суқ билан тикилиб қадам ташлайди. Бу қишлоқ ниҳоятда ёқиб қолди. Агар ўзимизнинг эски қишлоғимиз бўлмаганда кўчиб келган бўларди.

Бу ерда, Фрумушикада тўнғич акамиз Андрей яшайди. Андрейдан гап очилса, отамиз унинг ҳам бир вақтлар уйимизда катта бўлганлигини, негадир, унута бошлайди. Нимаики бўлган бўлса, ортда қолиб кетди. Энди Андрейнинг сочи оқарган, куёв-келиндари бор, ёши ҳам элликка бориб қолган. Барибир бизни кўриб келиш учун йўлга чиққан отамиз дастлаб оқилу дониш Андрей билан маслаҳатлашиб олиш учун Фрумушикага қўниб ўтади. Андрей қуйиб қўйгандек нақ отамизнинг ўзи. Отамиз бир вақтлар ёшлигида Андрейга ўхшаган эди.

Оёғида ҳаддан зиёд катта калиш кийиб олган қизча четан девор узра кўринаётган отамизнинг учли шапкасига кўзи тушиб уйга бақариб кириб кетади...

— Ойи! Бувамиз кевотти!

Фрумушикадагиларнинг қарийб бари украинналиклар, фавқулудда кўнгилчан отамиз на келини, на неваралари унинг тилида гаплашмасликларига шу вақтгача ҳеч кўниколмайди. Отамизга келсак, у ўз она тилидан бўлак тилни ўргана олмайдиган молдаванлар тоифасига киради.

Қизча кириб кетган уй остонасида пешбанди ун, енглари шимариглик, тирсагигача хамир ёпишган па- канагина хотин пайдо бўлади. Қайнотасини таниб ёй- либ кулади, олдин чап томондаги, сўнг ўнг томондаги қўшниларига нимадир деб қичқиради ва ниҳоят нақ сахнада тургандек қўлларини баланд кўтариб эшик то- мон юради.

— Отажон, қадрдоним...

Бу хонадонга ҳурмати баланд эканлигини таъкид- лаб отам тош терилган йўлакка сиполик билан қадам қўяди. У уйга оддий эшикдан эмас, балки дарвозадан киради. Эшикни ўн олти ёшлар чамасидаги озода, са- ришта кийинган йигитча очади. Кўришиш учун чўзил- ган қўлни ўпгач, шу заҳотиёқ онасининг ишорасини тушуниб хўп бўлади, дегандек бош қимирлатади ва яп- янги велосипедини етаклаб ташқарига югурганча чи- қиб кетади.

Қишлоқ этагида колхоз машина устахонасининг узун биноси кўринади. Қоронғи гаражда қисмлари бў- лак-бўлак қилиб териб олинган трактор тагидан венти- лятор қайишини ушлаган бўй-баста келишган одам чиқиб келади. Унинг икки кўзи қайишда, аммо бир йўла ҳозиргина велосипед миниб келган йигитчанинг гапини ҳам тинглаяпти. Ўғлининг гапини диққат би- лан эшитгач, ишдан қўйганлари учун ранжигандек қошларини чимиради, ҳорғин жилмаяди, кейин йигит- чанинг олдига келади, тоза костюмида доғ кўриб ҳаф- сала билан артиб ташлайди. Гўё отаси билан учрашиш- дан олдин, дастлаб қариянинг кўз ўнгида саришта ўғ- ли қиёфасида намоён бўлиши керакдай ўғлининг ҳус- нига ярашган олтинсмон сочини тарайди. Ниҳоят, кў- зи қўлидаги вентилятор қайишига тушиб, ўғлига май- ли, дегандек бош қимирлатади ва яна трактор тагига кириб кетади. Айни чоғда, гўё шошиладиган ери йўқ- дай, мамнун қиёфада шошилмай чаққон ишлайди. Тўғри, дам-бадам мийиғида кулиб қўяди, аммо бу узоққа чўзилмайди. Қайишни жойлаштириб бўлибгина расмана кулади ва ёнма-ён турган трактор тагида ёт- ган ҳамкасбига қичқиради:

— Петро, эшитяпсанми, чол келибди!

Кейин трактор тагидан чиқиб, пақирдаги бензинда қўлини ювгач, латта-лутта билан обдан артади. Кейин, гўё у қўлини юваётганида уйда меҳмон борлиги хаёли-

дан кўтарилгандай қишлоқ томон аста, шошилмай юриб кетади.

Бу орада отамиз олиб келган совғаларини (набираларига тенг тақсимлаб) стол устига териб чиқади ва неваралари остонада ёғочдек қотиб туришганини кўриб нима қиларини билмай эсанкираб қолади. Ким билди: уялишяптими ёки иззатталаблик қилишяптими. Иккита катта-катта патнис кўтарганча Андрейнинг хотини киради. Мезалар нақ кўргазмага терилгандек йирик-йирик, ширин кулчалар ҳам ҳар турли, жим-жима гулли. Чол олиб келган совға-салом бир нафасда қадрини йўқотгандек бўлади. Андрейнинг хотини кўринишдан уй юмушлари билан чиқиб кетишга шай турибди, бироқ хонага чўккан шубҳали сукунат уни ниятидан қайтаради, дам отам олиб келган совғаларга қараб, дам остонада гуж бўлиб турган болаларига қараб, нима бўлди ўзи, дея бир муддат мулоҳаза қилади. Кейин, фалокат юз бергандек, қўлларини боши узра кўтаради:

— Отажоним, қадрдоним!!!

У болаларидан баъзиларини бекитиқча гарданига туртиб қайнотаси ёнига бошлаб келади, айримларини совғаларни олишга мажбур қилади, кўнгил учун бирикки тишлаб тотиб кўришгач, болалари қуршовида шошиб чиқиб кетади. Турткилардан беҳабар отамиз ёлғиз қолгач, невараларининг бу қадар шошилинич чиқиб кетишларининг сабабини билолмайди, шундай бўлса ҳам:

— Ҳечқиси йўқ. Ҳаммаси жойида, — дейди тепакалини мамнун силаркан.

Андрей ниҳоят уйга қайтади. Одатдагидек бамайлихотир қадам ташлайди. Эшиги ёпиқ магазин олдида тўхтади. Эшикка қулф осилган, бироқ қулфланмаган. Бу нима дегани? Бу сотувчининг иш соати тугади, бироқ кундалик план тўлмаган, кимнинг пули бўлса марҳамат, у оёқ тираб турмайди. Савдо қилиши мумкин. Андрей уч-тўрт дақиқа кутиб туради, кейин қўшни хонадондан елкасига фуфайка ташлаб олган тўлагина хотин чиқади. Елкасидаги фуфайка яп-янги, савдо қозони йиртилмаган, демак, харид қилинмаган, сотилиши керак.

Орадан беш дақиқа ўтиб, Андрей харид қилган нарсалар устида нақ курка товуқдай ўралашади. Икки

пиша ароқ, уч пиша вино, бир боғлам колбаса ва оқ шойи кўйлак, шунча нарсани қандай олиб кетади — буни биргина худонинг ўзи билади. Шунда сотувчи ёрдамлашиб юборади. Харид қилган нарсаларини чўнтақларига жойлаб беради. Андрей шимининг чўнтаги ҳам нақ омбор: харид қилган нарсалари жойланиб, яна совқотган одам қўлини иситиб олиши учун жой ҳам қолади.

Андрейнинг хотини енг шимариб ишга киришиб кетди. Супуриб-сидиради, кир ювади, уйга кириб дастурхон ёзади, учта чўчқага ем беради, қўлларини ювади, омбордан тузланган олма олиб чиқади, шунча ишни бажариб, яна хонага, қайнотаси олдига кириб бисотидаги туганмас Фрумушика янгиликларидан гапириб беришга вақт топади ҳам. Ҳар сафар гапини «Отажоним, қадрдоним!» сўзларидан бошлайди.

У ишга чечан, сўзга чечан. Шунчалик тез гапирдики, украинчани умуман тушунмайдиган отамиз, маъқул, дегандек кулиб бош чайқайди: «Ҳечқиси йўқ. Дуруст», дейди.

Андрей уйга қайтаркан, йўл-йўлакай учраган шубҳали ҳамқишлоқларини кўриб, кўрмасликка олар, бироқ новча, қотма танишига унинг кўриб, кўрмасликка олиши оғир ботди шекилли, Андрейни чақириб тўхтатди ва олдига борди. Нималар тўғрисида пичирлашишди, баланд бўйли таниши бирдан колбаса ҳидини сезиб қолди. Эгилиб, Андрейнинг чўнтақларини ушлаб кўрди ва бу ёғи қандоқ бўлди, дегандек қошларини чимирди. Андрей мийиғида кулди-да, гап нимада эканлигини тушунтирди ва йўлида давом этди. Баланд бўйли таниши эса, гўё меҳмон Андрейникига эмасу, уникига келгандай, шу заҳотиёқ магазин томонга йўрғалаб қолди.

Бу орада Андрейнинг хотини меҳмон келди, деб қўшниларини айтиб чиқди. Қўшниларидан иккитаси остонада туриб олиб, савлат тўкканларича худди халқ қўшиқлари айтаётгандай, чайқалиб чолга нималарнидир ҳикоя қилишяпти. Андрейнинг хотини дам-бадам хонага кириб гапга аралашиб туради, отам бўлса деразага қарайди (нима бўлди, шу вақтгача Андрейдан хабар йўқ!), қўшни хотинларга: «Ҳечқиси йўқ, дуруст...» — дея кулиб қўяди.

Энди Андрей катта йўл қолиб, ҳовлилар этагидан,

пасқам жойлардан ўтиб келяпти, бироқ кутилмаганда баланд пичан ғарами ортидан бақалоқ таниши чиқиб келади. У йўл-йўлакай шимининг тугмасини солганча Андрейни тўхтатди. У ёқ-бу ёқдан бир-икки оғиз гаплашишган бўлишди, шундан сўнг Андрей банд киши қиёфасида йўлида давом этди, бақалоқ эса турган еридан қимирламайди — Андрейнинг хатти-ҳаракати, авзойи шубҳа уйғотди. Андрейнинг чўнтаклари сезиларли дўпнайганини кўриб дарҳол қувиб этди ва пайпаслаб кўрди.

Сельмагнинг эшиклари энди ланг очиқ. Сотувчи аёл елкасидаги ҳали сотилмаган фуфайкани аллақачон ташлаган, савдо қизиб кетди. Андрейнинг ҳамқишлоқлари дўкондан ўзларида йўқ хурсанд чиқиб келишади.

Отам қарийб тун бўйи юқорида, стол тўрида, ўғли Андрей совға қилган шойи кўйлакда ўтирди, уй тўла меҳмон, базми жамшид. Чамаси, саккиз жуфт меҳмон. Дастурхон атрофида меҳмонлар бир-бирларини қадрдонларча елкаларидан қучиб ўтиришар, «Йигитлар, отларни аравадан чиқаринг» деган қўшиқни айтишар, шундай куйлашардики, дераза ойналари зириллаб акс садо берарди. Чамаси, отамнинг ҳам хаёлида саҳар пайти сувга чиққан қиз гавдаланаётган бўлса керак, гарчанд қўшиқнинг сўзини ҳам, куйини ҳам билмасида, ҳамма қатори ашула айтяпти. Унда-бунда қисқа сукуват орасида тортиниб куларкан, хонадаги ҳукмрон байрам кайфиятига: «Ҳечқисси йўқ, дуруст», — деб қўяди.

Меҳмонлар эрталабга яқин уй-уйларига шўх-шан, толиққан ҳолда тарқалишди. Андрейнинг хотини эса болалар ухлаб ётган кичкина хонага кирди ва каравотлари ёнига ўтириб мудрай бошлади, ҳали-замон базм кизиган хонада икки киши — ота ва ўғил қолди. Бир-бирларига айтадиган гаплари кўп, вақт қурғур озки, олдинга чурқ этмай жим ўтиришди, кейин Андрей шамоллаган овозда аста молдаванча қўшиқни бошлади, отам чўчиб тушди. Қачонлардир, бир вақтлар бу унинг сеvimли қўшиғи эди. Йиллар ўтиб унутилганди. Эндиликда ўғилларидан бири қўшиқни эсда сақлаб қолганини эшитиб, ўз қулоқларига ишонмади.

Кексалик киши устидаги энгил-бош,
Кўтариб юриш оғир, мисоли у тош...

Андрейнинг хотини саҳарда эшик олдига чиқади. Меҳмон кутиб чарчаган, толиққан, маъжос. Ҳаддан зиёд чарчаган. Бундан ташқари у отамизни сидқидилдан ҳурмат қилади. Қарийб тиззасигача етадиган узун иккала қўли ҳаракатсиз осилган ва у ўз-ўзига, одатича гамнок дейди: «Отажоним, қадрдоним...»

Отам бўлса, аллақачон қишлоқдан чиққан. Яхши кутиб олишганидан кўнгли тўлган, иззатини билиб аста қадам ташлайди. Ёнида катта акамиз ички ёниш услубига асосланган моторлар ҳақида машаққатли ўй суриб боради. Қишлоқдан анча нарида, янги катта йўл бошланадиган ерда улар хайрлашадилар. Отам азбаройи ҳаяжонланиб кетганидан Андрейнинг пешонасидан ўпади. Андрей эса унинг қўлини шошилишча қисиб, мийирида кулади ва ўгирилиб узоқдан, аранг кўзга чалиниб турган қишлоқ устахонаси томон тўғри шудгорни кесиб йўл солади. Отам катта йўл ёқасида ўғлидан кўз узмай кузатиб қолади. Андрей узоқлашаркан, кузнинг тонгги ғира-шира туманида тобора кичрайиб боради, бироқ отам кетдими-йўқми кўрай деб бирор марта қайрилиб қарамайди. Отам эса тракторчининг меҳнати қанчалик оғир, дея ўзича ўйлайди: мойланган гайкалар хаёлингни бир олдими, бас, ўз ҳолингга қўймайди. Шу гайкаларга ўғлини топширганидан кўнгли чўқади. Бироқ ўзига тўқ яшашидан боши осмонга етади.

Куз кунлари қисқа, вақт тез ўтиб бормоқда. Отам йўлида давом этади, бироқ янги йўлда юришнинг ўзи бўлмайди, қийин. Йўл бир текис эмас, бир қисмига тош терилган, бир қисмини машиналар ўйиб ташлаган, паст-баланд йўл чеккасига шағал уюми тўпланган, афтидан, ҳали ётқизиб улгуришмаган. Қайси бир тепаликдан сўнг йўл аста-секин пастлаб боради. Йўл бир қарашда текис кўринади, йўловчи эса қиялик эканлигини сезади, бундан отам хурсанд бўлади. Қиялик анчайин узун, пиёдага бу асқатади.

Қиялик белига етганида отамни қоп ортилган арава қувиб ўтади. Аравакаш аравага чиқиб олинг, дея бош қимирлатиб таклиф қилади, бироқ ҳориган отам, азбаройи юки оғирлигидан кўпириб кетган отларга кўз ташлаб, таклиф учун миннатдорчилик билдиради, аммо аравага чиқмайди. Шундан сўнг араваларнинг кети узилмайди, ҳаммасига ҳам буғдой ортилган.

Аравакашлар чиқиб олинг, дея таклиф қилишади, қайсар чол эса, отларга раҳми келиб миннатдорчилик билдиради, раҳматлар айтади ва яёв кетаверади.

Икки километрча юргач, қиялик оёғига етгач, катта йўл ҳам тугайди ва йўловчиларни асфальт ётқизилган кенг йўлга узатади. Асфальт йўл одми қишлоқ йўлларига мўлжалланган аравалар учун ортиқча ташвиш; асфальт йўллардан эндиликда юк ортилган машиналар елдек учади, аравалар эса навбатлари келишини пойлаб, йўл чеккасида қинғир-қийшиқ тизилиб туради. Отам араваларга ўрганган эмасми, кўнгил узиб кетолмайди. У тентак аравакашларнинг ёнини олмоқчи бўлади. Йўл чеккасида туриб олиб бирон-бири тўхтар, деган умидда машинага қўлини кўтаради, мабодо машина тўхтаса, у шофёр билан гаплашиб олгунимча аравалар йўлни банд этишади, деб ўйлайди. Аммо шофёрлар ҳам анойи эмас-ку.

Отам ўзини хавф остига қўйиб йўл ёқасида турар, қишлоқ аравалари учун жон куйдирар экан, аравакашлар асфальт йўлдан нарироқда эски йўлни топиб ўша ёққа бурилишади ва шимол томон кетишади, отам бўлса, миясини еган аравакашларни ўзича сўкиб яна йўлга равона бўлади. Бошини қуйи эгганича нималарнидир ўйлаб одимлайди, шу кўйи бир неча километр йўл юриб бир маротаба ён-верига қарамайди.

Баланд тепалик ортидан қанд заводининг яп-янги, ҳали тутун чиқиб қорайиб улгурмаган баланд дудбурони кўринади. Отам шапкасини бир оз орқароқ суриб енгил нафас олади, етиб келди чоғи... Йўлдан бир оз чеккароқда сийраклашган дарахтзор бор. Чол ниманидир узоқ ўйлайди, кейин шудгорни кесиб тўғри дарахтзорга қараб йўл солади, йўл-йўлакай ўғринча атрофга қараб камарини ушлаб қўяди. Гап шундаки, район марказида истиқомат қилувчи акамиз Николайнинг ҳожатхонаси бор. Ҳар сафар Николайни кўргани келган отамиз хонадондаги ҳожатхонага киришдан уялиб олдин шу дарахтзорга кириб ўтади.

Район марказига кираверишда, шундоққина йўлни кесиб ўтгандан кейин ишчилар шошқалоқлик билан темир йўл изини алмаштиришяпти. Поезд келгунча ишчилар бу изни алмаштириб бўлишадими-йўқми, тах-

минлаб кўриш учун ишчилар олдига боради. Улгуриш-майди чоғи. Ердлашиб юбориш учун энг шимарган отам назарида ишни энгил кўчирадиган таклифларини айтади. Ишчилар отамга жон дея зилдек оғир темир йўл изининг бир учини тутқазишади, аммо чолнинг таклифларига қулоқ солишмайди, отам буни кўриб ранжийди ва кетиб қолади. Кузги намиққан, юриш машаққатли йўллардан сўнг темир йўл ёнидаги, яккам-дуккам ўтлар устида ҳайрон қоларли даражада энгил қадам ташлайди.

Вокзал биноси орқасида, дон омборхоналари ва очиқ майдончалар гавжум, Дон ортган аравалар, машиналар турнақатор, тарози, олдида навбат кутиб тизилишган, ҳаммаёқ дон, тўкадиган бир парча ер қолмаган. Маккажўхори тоғ-тоғ қилиб уйиб ташланган. Ерга тўкилган дон устига брезент ёпилган. Машиналар, араваларда кетма-кет олиб келишаётган доини ерга тўкишади, оёқ босадиган ер йўқ. Машина ва аравалар сабр билан навбат кутади, шарқ ва ғарб томондан келаётган машина, араваларнинг кети узилмайди.

Отам қотиб қолди. У ҳайратдан ларзага келган. Дон денгизининг қаеридадир унинг қўллари билан етиштирилган ўн қопча дон бор, бироқ Қора денгизда Дунай сувлари билан Днестр сувини ажратиб бўлмагани каби у етиштирган доини ҳеч ким тополмайди. Бу нарсадан у ҳайратга тушади, бу манзарага тикиларкан, кўзи тўймайди, нигоҳини узолмайди. Барча буюк нарсалар, айниқса, бир жойга тўпланган дон уни ларзага солади.

Тарозилардан бирининг тепасида тўполон бошланиб қолади. Ғуж бўлган одамлар бир-бирга гал бермай бақиради. Уларни кузатиб чурқ этмай ёнма-ён турган тўдадан битта-яримта мард чиқиб келиштириб қўймоқчи бўлади. Бироқ тўда орасига кириши билан бир-икки оғиз гапдан сўнг оломонга қўшилиб сингиб кетгандай бўлади. Яна икки томон ўртасида даҳанаки жанг бошланади, ҳамма ўзининг гапини маъқуллаб бақиради.

Икки томонни муросага келтириб қўйишдек савоб иш отамни ҳам тинч қўймайди. Ўзини мардларча тўдага уради, орадан дақиқа ўтмай тугмачалардан қарийб айрилганича тўда ичидан отилиб чиқади. Бу атрофларда дон ҳақида баҳс бошланса, ўртага тушмаган маъқул.

Бу орада кичкинагина паровоз тавақаси очиб вагонларни тортиб келиб қолди. Вагонлар тўхтар-тўхтамас шу заҳотиёқ дон нақ тарновдан оқаётган сувдек вагон ичига оқа бошлади. Дон ортишининг бу усулини кўриб ҳайратга тушган отам яқинроқдан кузатиш учун вагон томон ошиқади. Бироқ қайсидир машинадан тушиб қолган маккажўхори сўтасини босиб олиб қоқилиб кетади. Сўтани қўлига олади, халтасига солмоқчи бўлади, бироқ йиғилганлар орасидан милиционер шапкасига кўзи тушиб шошқалоқлик билан вагон ичига улоқтиради.

Донни вагонларга эндигина орта бошлашган ҳам эди, кутилмаганда нимадир қулоқни қоматга келтирган даражада тарақлаб кетди. Омбордан нарида йўл устида юк машинаси ағдарилиб ётар, уч тонна маккажўхори ер билан битта сочилган, ёнма-ён эса мотори мажақланган машина тутаб ётибди. Шофёрлар, юк ташувчилар, шунчаки, бекорчилар милиционернинг актузишини томоша қилиш учун ўша ерга чошиб қолишди. Қария ҳам томошадан қуруқ қолмаслик учун оёғини қўлга олиб, югуриб кетди.

Йиғиштириб бир ерга тўпланган донни кўрган чолнинг нафси ҳакалак отди, иштаҳаси очилиб кетди, иссиқ нон егиси келди. Турли томонга кетган темир йўллардан қўрқа-писа ўтиб, район марказининг катта бош йўлига чиқиб олди, сўнг нон дўконига кириб навбатга турди. Қип-қизил пишган бир буханка нон олгач, ўтириб бемалол тамадди қилиш мумкин бўлган жой ахтарди, бе, қаёқда. Емакхона номигагина, тор, устига-устак хўрандалар билан тўла, вокзалдаги буфет ҳам шундай, одам тирбанд, ўтирадиган кафтдек жой йўқ. Ун чоғли мужик омбордан нарироқда шошмашошарлик билан ағдариб кетилган тахталар устида магазиндан олган нонларини баҳам кўришяпти. Чол ҳам бориб улар ёнига ўтирди. Атрофни у ёқдан-бу ёққа ўтаётган юк машиналарининг ўкириши, вагонларнинг бир-бирига урилиб тарақлаши, паровозларнинг қичқириви тутган, бироқ чолнинг қулоғига ҳеч нима кирмайди. У тамадди қилипти.

Обдан қорин тўйғазиб олгач, чол қўлини чайиб олиб, халтасини кўтарганича йўлида давом этади. Қанд заводи шаҳарчаси кўзни қувонтиради, лекин бир-бирига ўхшаш уйлар чолни чалғита бошлайди. Кўчанинг

чап ва ўнг томонидаги уйларнинг нақ бир-бирига ўхшаш томларига бир хил шифер ёпилган, дудбуронлари ҳам бир хил қизил гиштдан тикланган, дераза, эшик-лари ҳамда дарвоза ва деворлари бир хил рангга бўялган. Отам тарвузи қўлтигидан тушган одамдек бўшашиб қадам ташларкан, охири қаёққа боришини билмай тўхтаб қолади.

Николай қирқ еттинчи уйда яшайди, буни отам жуда яхши билади, аммо бу рақамлар қай кўринишда эканлигини тамомила унутган. Ёшлигида савод чиқарган, орадан қанча йиллар ўтиб кетди, қиттак ҳаяжонландими, бас, ҳамма нарсани унутади-қўяди.

Ниҳоят, эшикка ўрнатилган таниш қўнғироқ тугмачаларига кўзи тушиб отам ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетади, қўнғироқчалар ҳам турфа: бири юқорироқ ўрнатилган, бири пастроқ, баъзилари думалоқ, баъзилари чўзинчоқ. Қўнғироқлар орасидан битта дарз кетганини гўё мезбон дароз меҳмон кутаётгандай, юқори-роқда ўрнатилганини танлаб отам тугмачани босади.

Орамизда энг қувноқ ва шўхимиз Николай ваннада оёғини иссиқ сувга солиб ўтирибди. Қўнғироқ товушини эшитиши билан меҳмонни хушлаётгандай қўлини баланд кўтаради, аммо эшикни очишни хаёлига ҳам келтирмайди. Бир муддат шу кўйи остонада туриб, янглишдим шекилли, деган хаёлда отам изига қайтиб яна шаҳарчани айлана бошлайди. Бир хил уйларни кўриб ҳам ажабланади, ҳам аччиқланади. Қиттак отиб олгач, уйингни топиб кўрчи. Ҳар бир ҳовлида саккизтадан олма ниҳоли, тўрттадан оппоқ товуқ ва остонада бир жуфт эски пойабзал. Гарчанд ҳали келганида остонасида бир жуфт ҳаддан зиёд катта калиш ётган бўлишига қарамай отам ана ўша дарз кетган қўнғироқ тугмачаси тагига боради. Ваннада ўтирган Николай икки қўлини боши узра кўтариб меҳмонни чин қалбдан хушлаётганини билдириб бармоқларини силкитади, лекин эшикни очиш учун ўрнидан турмайди. Азбаройи жаҳли чиққанидан отам, бундан ўттиз йил муқаддам, ҳали биз иштонсиз югуриб юрган вақтимиздагидек, жаҳл билан бақриб чақиради:

— Мэй, Коля, мэй!

Бечора Николай! Пешонаси шўр экан шекилли, орадан ўттиз йил ўтибди ҳамки, бу овоз ҳамон ҳукми-ни бирдек ўтказапти. Нақ ток ургандек у сакраб ўрни-

дан туради, эшикка отилади, отасини қучоқлайди, шундан сўнггина қўллари шалвираб тушиб қовоғини уйиб олади: нега энди менга ёш болага бақиргандек бақиршади? Отам ҳам ўзини ноқулай сезади: бўли бўлинг билан баровар ўғилларингга бақирини яхши эмас, боз устига, ўзинг меҳмон бўлиб келган бўлсанг.

— Ие, ота, мени кўргани келиш қаердан эсингизга кела қолди? — Николай, ҳамиша шунақа, меҳмон келса таажжубга тушаверади. Йил — ўн икки ой бирдек: меҳмон келишини хаёлига ҳам келтирмайди.

— Шу десанг, ойинг билан гаплашиб, фақат бир кўриб келмайманми, дедим...

— Майли энди, келишга келибсан, қани киравер...

Мишмишларга қараганда Николай оиламиздагилар орасида энг бадавлати. Ширинлик ҳаммага ҳам ёқади, қанд заводида омборчи бўлиб ишлаш, бу — пичоғинг мой устида деган гап. Сираси, бизнинг Николайнинг ёмон бир одати бор. Меҳмон остонага қадам қўйса бас, уйда жанжал бошланаверади. Николай, ночор, қўл учида кун кўряпмиз, дейишни яхши кўради, хотини эса уларни бадавлат оила дейишларини, ҳавас билан қарашларини ёқтиради.

Келин отам билан сўрашиб бўлгач, уй ичида чир айланиб йиғиштиришга киришади. Йўл-йўлакай иккита тикув машинаси устига нарса ёпиб ўтади, дарпардани тўғрилайди, шу ондаёқ янги приёмник устига сочиқ ташлайди. Бу юмушларни отам кўрсин, эсда сақлаб қолсин, дея алоҳида эътибор билан бажаради. Хотинининг бу аҳмоқона мақтанчоқлигидан жони ҳиқилдоғига келган Николай жиғибийрони чиқиб:

— Аника! — дейди.

— Нима?

Отам келинларини айтарли хуш кўрмас эди, шу боис, Николай отамга:

— Ошхонага чиқа қоламиз. Иссиқроқ, — дея таклиф қилади.

Отасини ўтқазиб шу заҳотиёқ кичкинагина қазноқнинг эшигини очади ва ошхонага эски-туски нарсаларни: эски пойабзал, пичоқ, бочкача, мўйнали латтапутталарни олиб чиқди. Отам эски-тускиларни узоқ ва синчиклаб кўздан кечиради, очиги, ўз уйида бу каби эски-тускиларни аллақачон ташлаб юборган бўларди, аммо Николай унинг ёнига келиб ўтираркан, ҳазил-

лашган каби эски-тускиларни ямашга киришади, унинг оппоқ, чаққон қўллари чолни ҳайратга солади. Николай оиладагилар орасида энг меҳнаткаши. Одам қандай қилиб қўл қовуштириб бекор ўтириши мумкин, кўз олдига келтиролмайди, қариндош-уруғлардан бирон кимса меҳмон бўлиб келиб қолгудек бўлса дарҳол юмушга тортади...

Улар шу кўйи бирмунча вақт жимгина ишлайдилар, нафас олишларигина эшитилади. Николай ҳансираб чуқур-чуқур нафас олади, отам бўлса нақ икки-уч минут оралаб бир маротаба «уф» тортиб қўяди. Ота-бола кўп йиллар бирга ишлашган, эсга олса олгудек... Хотираларга берилиб дам униси, дам буниси ўзича мийиғида кулиб қўяди. Кейин Николай дейди:

— Ота, эсингиздами, бир куни иккаламиз...

Хотирлашга арзигулик воқеалар бўлган. Николай вояга етганида, ота ҳали қувватдан қолмаган эди. Хотиралардан сўйлашарди, умр машаққатли ўтганди, шу боис суҳбат қовушмайди, гина-кудурат аралашади. Отам ҳозир меҳмон, гинахонлик қилиши ноқулай, у ўзини тияр, бу эса Николайнинг жаҳлини чиқаради. Тўнини тескари кийиб олади, ямаш-яқашни бир чеккага йиғиштиради, аллақачон унутилиб кетган жинжални яна қўзғайди. Николай ўзини оилада энг ўксик деб ўйларди. Ҳозир у отамдан нега хафалигини унга яна тушунтиряпти. Маълум бўлишича, оилада ҳаммадан кўпроқ уни калтаклашганмиш, арзон-гаров матодан кийим-кечак тиктиришганмиш, ўқиш китоблари олиб беришмаганмиш, дарс тайёрлаш учун бировларникига боришга мажбур қилишганмиш, уйланганда эса энг ёмон ерни ажратиб беришганмиш. Бу гапда бир қадар ҳақиқат, бир қадар ёлгон бор, аммо отам гапни чувалаштирмаслик учун, шунчаки луқма ташлаб қўя қолади:

— Вақт шунақа эди, ўғлим...

Вақт алламаҳал бўлганида ота-бола яна ўша ошхонанинг ўзида овқатланишга ўтиришади. Дастурхонда қовирилган балиқ, жўхори бўтқа ва оқ пишлоқ. Николай мақтанади:

— Миллий таом.

Кейин отамга саноат спиртидан қуйиб беради. Отам спиртни ичиб нафас ололмай қолади. Николай сўрайди:

— Андрей қалай? Она тилимизни унутиб юборган бўлса керак?

Ота аранг нафас олиб кўз ёшларини артаркан, ўғли Андрейни ҳимоя қилишга шошилади.

— Нега энди унутаркан? Молдаванча ҳамма гап-сўзни тушунади.

— Ҳеч балони тушунмайди.

Овқатдан сўнг Николай отамга шу ернинг ўзида, ошхонада ухлашга жой солиб беради. Бу зерикарли ишни қўл учида бажариб бўлгач, тиз чўкиб ўтиради ва отамнинг ечинишини кузатаркан, бир вақтлардаги хафа қилишгани учун нима юлиб олиб қолиши мумкинлигини ўйлайди. Чолнинг белбоғида осилиб турган чиройли қаламтарошни кўриб ўзига тортади. Қаламтарош унга ёқиб қолди. Қалантарошни чўнтағига солиб қўйиб, эвазига эски-тускилардан нимадир олиб келиб беради ва бу айрибошладан бир қадар мамнун бўлиб, отамга хайрли тун тилаб чиқиб кетади.

Отамга хотирадан ўча бошлаган, аммо энди Николай қайта жонлантирган воқеалар тун бўйи тинчлик бермайди, шунданми, ўтган ҳаётдан кўнгли тўлмайди, ошхонада нафаси қайтиб ўзини лоҳас сезади, кўзига уйқу келмайди. Эртаси эрталаб кечаги гинахонликни унутолмай, бир-бирлари билан ярашмай район маркази чеккасида туришибди. Кичкинагина автобус бекати ҳувиллаб ётибди. Асфальт йўлда эндигина ҳаракат бошланмоқда, дам машина, дам янги конструкциядаги антиқа комбайн ўрмалаб, дам мотоцикл патиллаб ўтиб қолади. Завод омборчиси бўлганидан бери Николай барча машиналарни беш қўлдай яхши биллади. Йўл ёқасида мағрур кўкрак кериб тураркан, ўзини машиналарни кўриқдан ўтказаётгандай тутади, ҳайдовчилар ҳам ҳазил-мутойиба қилиш учун тормоз бериб машинани секинлаштиради. Отасини буткул унутган, фақат узоқлашиб бораётган автобусни кўриб, отаси кетаётганлигини фаҳмлади, ҳар эҳтимолга қарши шапкасини силкитиб қўйди. Яна хафа бўлиб ўтирмасин, ҳар қалай бегона эмас!

Эндигина кўтарилиб келаётган қуёш нуридан кузги дала узра сезилар-сезилмас даражада буғ кўтарилади. Кенг асфальт йўл жануб томон чўзилган, автобус эрталабки намхуш ҳаводан ҳузурлангандек ман қи-

линган тезликда учиб боради. Бор-йўғи биттагина йўловчи, жавобгарлиги нима бўларди?!

Тиқилинч автобусларда сайр қилишга ўрганиб қолган отам қарийб бўм-бўш автобусга чиқиб қолиб нима қиларини билмай танг қолган. Нима қилса, икки-уч жойни банд қилади, боши қстган, олдинги қатордаги ўриндиқнинг бирига, халтасининг ёнига бош кийимини қўяди, ўзи эса иккинчи қаторга ўтиради. Шу кўйи бир йўла тўртта жойни банд қилади. Ён томон ойналардан қуёш нури ёғилади. Чол офтобда исиниб кўзларини ҳузуур қилганча қисади. Гоҳо, куз охирлаб қолган палла кун ёздагидек исиб кетади, шунда молдавanning қувончи ҳеч қаёққа сифмайди.

Автобус бекатларда тормоз беради, эшиклари кенг очилади, ҳеч ким чиқмайди. Қуёш нуридан танасига иссиқ ўтган чол эса йўлим узоқ, ҳали-бери тушмайман, дея огоҳлантирганнамо бош чайқаб қўяди. Муюлишдан ўтгандан сўнг йўл ёқалаб чўзилган қишлоқча кўриниб қолади. Парранда, ҳўл мева, сабзавот тўла сават кўтарган элликка яқин колхозчи автобус кутиб бекатда турибди. Улар турнақатор тизилишган, тартибни туришибди, хотиржам писта чақишади, аммо шофёр уччига чиққан ғаламис экан, автобусни нақ бекатдан юз метрча берида тўхтатди. Мўйловини виқор билан бураркан, бекатдагилар кўрмасин, дея паналаб автобусдан сакраб тушди-да, ўзини тор кўчага урди.

Навбатда турганлар, нима бало бўлди, автобусни бекатга етиб келмай тўхтатди, деб таажжубга тушадилар. Улар навбат кутиб туришаркан, наҳотки бекатни ўша ерга кўчиришганикин, деб ўйлайдилар. Тартибни бузиб, ҳамма юкини кўтарганича автобус томон югуради.

Автобусда ўтирган чолни узоқдан кўриб шляпаларини силкитишиб қутлашади. Отам тортиниб саломлашади. Оломон тўғри ўзини орқа эшикка уради, аммо эшик ёпиқ. Олдинги эшикка ёпирилишади, бироқ уринишлари беҳуда. Шофёр аллақачон ғойиб бўлган, эллик чоғли колхозчи, юз чоғли мушт эшикни очишни талаб қилиб, автобусни ногора қилиб чала бошлайди. Оломоннинг бу ғазабини ўзига қаратилган тушуниб отам ноилож елка қисади: эшикни қандай очишни ёлғиз худонинг ўзи билади! Лекин колхозчи-

лар эшикни очиш йўлини билар эканлар. Имо-ишора билан отамга тушунтирадилар. Ниҳоят отам эшикни очишга жазм этади. Орқа эшикка бориб икки тавақа орасидаги резина тирқишга бармоғини тиқиб кўради, бўлмайти, бир иш чиқара олмагач, олдинги эшикка келади, бу ерда ҳам улдасидан чиқолмайди.

Оломон унинг уқувсизлигидан газабга келади. Кимдир башарасини бужмайтиради, кимдир муштини кўрсатади. Отам саросимага тушиб нарсаларини йиғиштира бошлайди, вақт ғаниматида ўзининг қонуний жойини эгаллайди. Отамнинг бу қилмиши оломоннинг сабр косасини тўлдириб юборади, нақ автобус билан чолни мажақлаб юборгудек шовқин-сурон кўтаради. Отам даҳшат ичида нима қиларини билмай ҳайрон. Гарчанд ўзини ҳақиқий молдаван ҳисобласа-да, шунча молдаваннинг бир ерга тўпланганини кўриб совуқ терга тушади.

Шофёр қовурилган товуқ оёғини ғажиганча тор кўчадан чиқиб келади. Йўловчилар ур-йиқит билан автобусга чиқади, машина ўрнидан қўзғалади. Кенг йўлнинг икки томонида бир-бирини қучоқлагандай арғувонлар бўй чўзган, барглари тўкилган, шохлари автобус томон, деразаларига қамчилаётгандек урилар, ҳайдовчи эса бой берилган вақт учун машинани жонжаҳди билан учуриб ҳайдарди. Автобус одамлар билан тўлган, отам эса албатта жой етмай қолганлар орасида. Эллик йўловчи чолни сўкиб таҳқирлайди, қария нажот кутиб теварак-атрофга аланглайди. Ҳимоя қилармикин, деган умидда шофёрга қарайди. Бироқ шофёрнинг пешонаси устида осиклик кафтдеккина кўзгуда унинг юзини кўриб, ичида сўкади, чунки шофёр қовоғини уйиб олган. «Отахон, халқ билан бунчалик муомалада бўлиш одобдан эмас-ку!» дегандек бармоғини лабига босиб унга пўнуса қилади.

Бир неча чақиримдан сўнг, яна йўлнинг икки томонида ёйилган бир қишлоқ кўриниб қолади. Қишлоқнинг чеккасида баланд девор билан ўраб олинган, одамлар эндигина тўплана бошлаган бозор. Эллик чоғли ғалаёнчи бекатда қоп-туғун, лаш-лушларини кўтарганларича шоша-пиша машинадан тушиб қолади, автобус бор-йўғи битта йўловчи билан яна йўлга тушади. Отам энди ўтирмайти. Шу кўйи тик турганича, замоннинг мураккаб, чигал муаммоларидан бири,

шахс ва оломон нима эканлиги ҳақида бош қотира бошлайди.

Балад қўрғон атрофидан ўтган йўл қалин ўрмон томон шўнғийди, лекин ўрмон чеккасидаги эманларга яқинлашар-яқинлашмас, нимадандир чўчиб яна кенг дала томон кескин бурилади. Нақ муюлишда, эманларнинг қуюқ соялари асфальтга тушган ерда, ўрмон ёқасидан қаровсиз деҳқон кулбаси кўринади. Қаршида эса йўлнинг нариги томонида серқамиш кўл бор, уй паррандалари икки томонга — уйдан қўлга, қўлдан уй томонга турнақатор ўтиб турибди. Ҳар иккала қатордагилар ҳам катта йўлни кесиб ўтишаркан, асфальтни чўчиб қўйишни лозим кўрадилар. Автобус секин ўрмалайди, шофёр дам узун, дам қисқа сигнал беради, паррандалар бунга парво ҳам қилмайди.

Паррандаларнинг бу юриши чолни таажжубга солиб, буткул хаёлини банд этади. Ниҳоят, ўзини қўлга олиб, шофёр ойнасини дукиллата бошлайди. Ўрдак, ғоз, куркалар юришидан фигони ошган шофёр қарияга «Нима керак бўлиб қолди?» — дегандек кўзининг астар-пахтасини чиқариб орқага ўгирилади. Чол манзилига етиб келди. Отам сакраб тушиши билан дастлаб новда топиб паррандаларни қувлаб машинага йўл очади. Автобусни кузатиб, катта пулини бой берган кишидек чуқур уҳ тортади.

Орамизда энг ғалати, энг софдил Антон шу ерда, ўрмон хўжалигида яшайди. Отамнинг бу уй остонасига қадам босмаганига ўн беш йил бўлди, бироқ Антон ҳам шунча вақтдан бери туғилиб-ўсган уйда қорасини кўрсатганича йўқ. Ораларидан на бир гап ўтмай, на уришиб-нетмай йил сайин ота-бола бир-бирларидан бегоналашиб кетаётганлари чолни ҳам таажжубга солади, ҳам кўнглини ғуссага тўлдиради.

Бир-икки томоқ қириб йўталиб олгач, отам ўрмон қоровулхонаси томон юради, бироқ икки кўзи оёқ остида, эҳтиёт бўлиш керак, ҳаммаёқ товуқ тезаги. Кекса эман дарахти тагида чўчқа болалари кўриниб қолди. Хур-хурлашаркан, кичкина, ёғ босган кўзлари билан чолни кузатишади. Отам яхшилаб боқилган чўчқаларнинг қадрига етадиганлардан, дастурхонда ёғ билан қора нон турса, бундан яхши таом йўқ, урғочи чўчқанинг ёнига бориб, қанча ёғ қилишини чама-лаб кўриш мақсадида устига кафтини қўяди. Билиб

қўйган яхши, бироқ қўлини чўчқа устига қўйгани заҳоти қоровулхона ортидан икки ит отилиб чиқиб ириллаганича чолга ташланади. Чол оёғи билан тегиб, калтак билан уриб ўзини ҳимоя қилишга тушади, итлар эса устма-уст ташланиб тишлашга уринади. Қоровулхонадан стулча қўлтиқлаб олган букри нуроний кампир чиқиб келади. Кўрларга ўхшаб кўзини қисиб стулчани остона ёнига қўяди, нақ театрдагидек ястаниб ўтиради, кейин иккита баджаҳл итнинг ожиз, ноставон чолга ҳамла қилаётганини эринчоқлик билан томоша қила бошлайди. Энди ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлишга келди: ё чол уларни, ёки улар чолни бир ёқли қилишади.

Олишувнинг охири ўзи учун «вой» бўлишини тушунган ота секин-аста орта, ўрмон томонга тисарила бошлади. Хаёли оёқ остидан бирон калтак топиш. Йўғон, узун таёқни топиб, отам шу заҳотиёқ қарши ҳужумга ўтади. Итлар ёрдам сўраб, ғингший бошлайди, шундагина остонада ўтирган кампир овоз беради:

— Йўқолларинг!

Итлар бўйсунади, ғингшиб, эски уй орқасига ўтиб кетади, отам эса кампирга узоқ тикилиб қолади: «Ялмоғиз экансан!» деб юборгиси келади. Шундай бўлса ҳам унинг ёнига боришга мажбур, бошқа иложи йўқ. Чол кампир томон юради, аммо ўн қадамча берида тўхтаб кампирни таниб қолганидан росмана ҳаяжонга, таажжубга тушади. Кампир унинг кўзига иссиқ кўринади, бу табиий албатта, бироқ уни бу ерда кўрганига ажабланыпти. Ёшлигида чол унинг қўлида чўпонлик қилган эди. У вақт кампир анча ёш эди, олтамиш гектарча ери, икки майхонаси ва тегирмони бор эди.

— Ассалому алайкум!

Кампир чолга бефарққина қарайди, оғзини капна очиб эснайди, миқ этмайди. Ота ўша ёшлиги — чўпонлик қилган йилларини яхши эслайди, ўшанда ҳам саломга истар-истамас алик оларди. У вақтлар ёш эди, солланиб юрарди, одамлар ундан хафа бўлишмасди. Лекин у толлар аллақачон кесилиб кетган-ку!

— Бу қанақаси бўлди, ахир. «Ассалому алайкум!» — дедим, чоғи?

Стулчада ўтирганича кампир оёғини силай бошлайди, бу орада ширингина тамшаниб қўяди.

— Оёқларим ҳам қувватдан қолди. Ерга ўтирадиган бўлсам қайтиб туролмайман. Стулча бўлса бир амаллаб тураман, шу боис, қўлтиғимдан тушмайди. Хўш, хизмат?

Улар бир-бирига бегона. Отам қачон келмасин, Антон уйда бўлмайди, кампирга, қаршингда турган одам, ўрмончининг отаси дейдиган кимса йўқ. Отам эса кампир билан таниш эканлигини яширади, ўша чўпонлик қилиб юрган вақтидан бери жинидан ёмон кўради. Тўғри, у вақтлар ёш, чиройли эди.

— Қоровул борми?

— Уй қурмоқчимисан дейман? Тахта керак бўлиб қолдими?

— Бир-икки кубометр бўлса ёмон бўлмасди.

— Пул-мул олиб келдингми? Ёки сен ҳам қарзга олмоқчимисан?

— Пуллар мана бу ерда, — дейди отам мамнун қиёфада чўнтакларига шапатилаб. Чол мени алдамаётганмикан, дея кампир мато тагидан бўлса ҳам пул борми-йўқлигини билиб олиш учун кўзларини сузиб синчковлик билан узоқ тикилади. Кейин дуч келган томонга қўл силтаб йўл кўрсатади:

— Мана бундай, ҳов анави томонга юр. Мабодо тополмасанг ўзи олдингдан чиқиб қолади.

Чолнинг ҳамон таёқни ташламаётганини кўриб кампир қўшиб қўяди:

— Таёқни ташла, йўқса, итлар қўрқиб юрак олдириб қўяди.

Шундан сўнг битта ҳам тиши қолмаганини кўрсатиб оғзини катта очиб эснайди, отам эса кампирнинг гапи нашъа қилиб кулади: хўп аҳмоқни топибсан! Таёқни судраганича кампирдан узоқлашади. Кейин бирдан чўчқа қанча ёғ қилишини чамалаб кўрмагани эсига тушади. Жаҳли чиқиб, пешонаси тиришади: қачондан бери фарзандининг рўзгорини кўздан кечиришга отанинг ҳаққи йўқ бўлиб қолди? Хур-хурлаётган чўчқа томон бир-икки қадам қўйган ҳам эдики, икки ит яна уй орқасидан отилиб чиқиб чолга отилди. Отам яна таёқни ишга солиб, ўзини ҳимоя қиларкан, аста ўрмон ичкарисига чекина бошлади. Итлар ҳам бостириб боравердилар. Ўрмонга кириб борганлари сари овозлари узоқлаша бошлайди.

Нима қилмоқчи эдим-а, дея пичирларкан кампир

ўрнидан туради. Ҳа, эсига тушди! Ичкаридан ярим челақ бугдой тўпони олиб чиқиб уй олдиға сепади ва гелати овозда товуқларни чақира бошлайди. Бир зумда сон-саноқсиз товуқ ёпирилиб келади, кампир эса товуқлар орасида стулчасини аранг топиб ўтиради-да, қайси товуқ эртаға тухум қилади, қайсиниси донни бекорға еяпти, пайшаслаб бўлса ҳам текшира бошлайди. Сираси, бир зумдан сўнг қайсинисини текширдию қайсинисини текширмади, адашиб кетади. Ҳа, адаштириб юборди, адаштирмасликнинг ўзи иложи йўқ, шундай бўлса ҳам кампир аллақандай абжирлик билан олдиндан пухта ўйланган режа бўйича текширувни давом эттиради. Фақат синчков одамгина кампирнинг эси кирарли-чиқарли бўлиб қолганини пайқашни мумкин.

Бир оёғи гўрда бўлса ҳамки, кампир тушмагурнинг хаёли кўпроқ мол-дунё орттиришда. Ўтирса аранг туради, турса аранг ўтиради-ю, мол-дунё тўплагани тўплаган. Қирқинчи йиллари уларни бадарға қилишди. Ингирма йилча Сибирда яшаб, эри, тўрт фарзандини тупроққа қўйиб, ўн олти яшар невараси билан қайтиб келди.

Тўғри, ҳовли-жойини бўлиб олган ҳамқишлоқлари ёнига бормади, бирмунча вақт теварак-атрофда санқиб юрди. Бир куни ўрмон қоровули уйи олдидан чиқиб қолди. Уша палла бизнинг Антон сўққабош, ўрмон хўжалигида биронта тул парранда йўқ эди.

Отамнинг калтагидан лат еган биқинларини ялаб ўрмондан итлар чиқиб келишади. Қаердандир, ўрмон ичкарисидан ўқ овози гумбурлаб эшитилади. Кампир чўчиб тушади, шу саросимаға тушган пайтимда шайтон хаёлимни ўғирламасин, деб кўксига туфлайди, чўқинади, ўрнидан туради, стулчасини кўтариб уйга киради. Ўрмон қоровулининг мўъжазгина кулбасида ақл бовар қилмайдиган тартибсизлик. Бирдан-бир кўзга ташланадиган нарса — у ҳам бўлса эски темир каравот. Уй ичи нимқоронғи, қозиқларға қатор илинган тўрвалар тўла тухум. Кампир тухумларни у тўрвадан бу тўрваға олиб саралай бошлайди.

Мана шу темир каравот бизнинг Антонни иккинчи маротаба уйланишға мажбур этди. Кампир ва унинг невараси тунда эшик қоқиб келганда уйга киритиб, ерга похол тўшаб берганди, аммо кампирнинг ўн олти

яшар невараси ерда ётишни истамади. Ярим кечаси кампир хуррак ота бошлагач, у каравотга, Антоннинг ёнига чиқиб ётди. Икки ҳафта чамаси тунлар шундай ўтди. Қиз Антоннинг қўйнига кириб кўнглини овлади, сўнг уни шилиб кетди, мана уч йилдирки, кампир неварасини интизорлик билан кутади, аллақачон Мосуво бўлган бойлигига қўшиш мақсадида зерикканидан бойлик тўплайди.

Узун таёқни судраганича отам тобора ўрмон ичкарисига кириб боряпти, дам-бадам жангга ҳозир кишидек қутурган итлар қаёқдан келиб қоларкин, дея теварак-атрофга қарайди. Кайфи бузуқ, башараси тунд, одатда ўз ихтиёрлари билан ҳеч вақт қилмайдиган, бироқ вазият тақозоси билан шундай иш қилишга мажбур бўлгач, тортинчоқ одамлар шу аҳволга тушади.

Қишки изғирин, бўрон бошланиши арафаси ўрмон маънос, ўйчан мудрайди. Тиқ этган шамол йўқ, бироқ фурсат етган, катта қизғиш эман барглари чирт-чирт узилиб ер узра енгил айланиб олтинсимон барглар денгизига қўшилиб кетади. Синган шох қуруққина чирсиллаб ерга тушади, дарахтлар орасидан гоҳи-гоҳи паст учиб ўтган қуш кўриниб қолади, яна сукунат чўкади. Кўнгилга яқин, сархуш этадиган сукунат ҳукмрон. Отанинг ҳар бир қадами алланечук бошқача, нақ бир полк қадам ташлаётгандай эшитилади. Ўрмон ичида бу каби товуш қулоққа ёқмайди. Шунинг учун чол нафасини ростлаш, атрофга бир сидра қараб олиш учун тўхтайтиди. Назарида, бир-бирларига елка тутиб кўкка бўй чўзган эманлар унга жаҳл аралаш ишончсизлик билан тикилаётгандай бўлади.

Энди, кеч куз пайти ўрмон ҳеч кимга ишонмайди ва ҳеч кимга дўст бўлмайди. Баҳор фасли бошланганида одамларга ишонганди, қўзиқорин ва маймунжон тергани борганимизда бизни севиб, ардоқлаганди, ўт ўриш палласи туни билан сирли шивирлаганди. Ўрмоннинг чиройи очилган фасли ўтди, гўзаллиги сўнди, энди у ширяланғоч, ғариб бўлиб қолган, кимда-ким адашиб қолгудек бўлса ўрмон уни истар-истамас ва айни чоғда қовоғини солиб, ишончсизлик билан қаршилайди: тирик зотга оғир ботувчи сукунат билан тазийқ этади.

Отамга ўрмонда кеч куз пайти, айниқса, якка ўзи

айланиш умуман ёқмасди. Мана энди ҳолдан тойгач, олдинга юравериш керакми, ўғлини шу ерда кута турсинми ёки орқага қайтиш зарурми — ўйлаб олиш учун ҳар тўрт қадамда тўхтайтиди. У узоқ туриб ўйлайди, очиги, юрай деса мадори йўқ. Кейин тоғдек босиб ётган сукунат кўйнида қаердандир нур ёғилиб ёруғлик туша бошлади. Қаердадир шу яқинда шох қисирлади. Шундоққина отамнинг ёнгинасида штирлаётган хазон устида орамизда энг мўмин-қобили, дали-ғули Антоннинг узун сояси кўринади.

— Ҳорма, ўғлим!

Елкасига милтиқ осиб олган, девқомат Антон катта-катта очилган болаларникидек тўқ мовий кўзларини тикиб отамга қараб турибди. Нимадир демоқчи, аммо гапни нимадан бошлашни билмайди. У нима дейишни билмай сўз қидириб анграйиб қолганида жуда чиройли, ёқимтой бўлиб кетади.

— Биласизми, мен... Бўлмасам-чи... жуда яхшида...

Антоннинг меҳмон кутишга уқуви йўқ. Азбаройи довираб қолганидан дам чап қўли билан отамнинг ўнг қўлини, дам ўнг қўли билан чап қўлини олиб кўришади. Бу аҳволни кўриб отам учрашувни саломаликдан бошлайди:

— Салом, яхшимисан, ўғлим Антон!

Ўрмон сукунатига ўрганиб қолган Антоннинг қулоғига қаердандир, узоқдан ўрмон кесаётган болта овози чалинади. Унинг болаларникидек катта кўзлари бир зумда маънос тортади ва гўё ўша пўлат парчаси ҳар бир урилишда нақ уни бўлак-бўлак қилаётгандай шалвираб тушади.

— Одамларга ҳам ҳайронсан, бунақада тиккайган дарахт қолмайди-ку! Йўл юриб чарчагандир-сиз?

— Қаёқда! Автобусда келдим.

— Ундай бўлса, кетдик, дарахтни қулатгунларича етиб борайлик.

Гарчанд бизнинг Антон кўринишдан бақувват бўлса ҳам аёллардек кўнгли юмшоқ. Агар унинг гапига қулоқ солса, Молдавияда эртага битта ҳам кўкарган ниҳол қолмайди. Бироқ ўрмонни жонидан яхши кўради, ўрмон ҳақида турли-туман қизиқ нарсаларни билади, мабодо биронтамиз меҳмон бўлиб келсак, тин-

ка-мадоримиз қуриб йиқилиб қолгунимизча ўрмонни айлантириб юради.

Отам ўглининг раъйини қайтармай, кўнгли кўтарилсин, дея дам у-дам бу эманга завқ билан қарайди, ўрмончилар билиши мумкин бўлган у-бу ҳақда сўраб-суриштиради. Антон ўзида йўқ хурсанд, улар дам ёң-ма-ён юришади, дам тўхташади, бир қарасанг, қуюқ шохлар орасида қолиб кетишади, бир қарасанг, лоп этиб олдиндан чиқиб қолишади. Кўпдан бери кўришишмаган, ҳар қалай, бир-бирларини соғинишган, бирга бўлишганидан жуда хурсандлар, бироқ аъави болта тинчлик бермаяпти-да. Дарахт танасига урилган болта овози эшитилиши билан Антон, нақ тиш оғриқдан азоб чекаётган одамдек, бошини ичига тортиб, афти бужмаяди.

У орамизда энг мўмин-қобили эди. Ҳали ёш экан, молни ўрмонга ҳайдаб боқарди, бунинг ҳеч ажаблаларли ери йўқ, чунки оила юмушини бажариш фарзанд учун ҳам қарз, ҳам фарз, ўспиринлигида эса бизнинг ўрнимизга борарди, кейинчалик эса ҳар мол боқишга одам қолмаганида, отам унга буюрса лом-мим демай чўпонлик қилаверарди. Эндиликда эса ўрмон бизни Антондан жудо қилиб қасдини олди.

Болта овози Антонни беҳуд қилаётганини кўриб, ўғлига жони ачиб отам:

— Тезроқ бориб, милтиқ отиб чўчитиб қўйсаки-кан? — дея таклиф қилади.

Ҳеч кимнинг гапини қайтаролмайдиган Антон нақ шу таклифни кутиб турувди. Энди чол аранг унга етиб борапти. Зах, қоронғи жарликдан ўтиб, улар қаёққадир чап томонга юришди, Антон қалин ўсган ўт-ўланлар ўртасида тўхтаб, отасига:

— Мана шу ерда, — деди. — Бугун эрталаб эман кўкка бўй чўзиб турувди.

— Қаёққа йўқолдийкин?

Антон барглари сидириб, ҳали қорайиб улгурмаган, нақ кўз ёши қилаётган тўнканинг юзини очади, пастроқда, ўнгир тубида кўмиб ташланган майда шохларни очиб кўрсатади. Тўнка яқинига келиб тизза чўкиб ўтираркан, тўнкадаги ҳалқаларни санай бошлайди.

— Менга тенгдош, — дейди паст овозда ғамгинлик билан, — ўттиз саккизта доираси бор экан.

Чол ҳайратдан ёқа ушлайди.

— Бўлиши мумкин эмас!

Аммо ҳақиқатда ҳам доиралар сони ўттиз саккизта. Антоннинг ўттиз саккизга қадам қўйгани ҳам ҳақ! Узаро шуларни ойдинлаштириб олишгач, ғамга ботиб ёнма-ён ўтиришади. Антоннинг кўнглини бир қадар кўтариш, эркалаш ниятида отам халтани кавлаштириб, ўғли учун энг мазали, энг чиройли ширинликларни танлай бошлайди. Ўттиз саккиз: доирачани яширгандай, ширинликларни тўнка устига териб чиқади. Онаси пиширган бу ширин кулчалар бу узоқ ўрмонда нақ мўъжиза бўлиб кўринади. Меҳмон ташриф буюрганидан бугун Антоннинг боши осмонда, ўзида йўқ хурсанд.

— Ойим ёпганми?

— Ҳа, ойинг, бўлмаса ким ёпарди? Онангни эслайсанми?

— Ярим йилда тушимга кирса эслаб юраман, кейин яна тушимга кирмагунча унута бошлайман.

— Нега меҳмон бўлиб бормаёсан? Сенларнинг йўлингга тикилавериб кўзлари кўр бўлаёзди.

Антон ноиложликдан атрофга қарайди:

— Ўрмонни кимга ташлаб кетаман?

У фақат ўрмончилар орасида учрайдиган фавқуллодда иштаҳа билан тамадди қиларди. Унинг овқат ейишига қараб туриб отам бугун кун бўйи туз тотмагани эсига тушади. Азбаройи қорни очганидан боши айланай деяпти. Тугундан уйда ёпилган қора нон бўлагини олиб, очиққанини яшириб кавшай бошлайди.

— Қорним тўқ, тушда тамадди қилгандим, шундай бўлиб ҳам сенга шерик бўла қолай.

Антон уни шубҳа билан кузатаркан:

— Ўрмон хўжалигимда бўлдингизми?— дея сўрайди.

— Бўлмасам-чи! Ўз кўзим билан кўрдим.

— Қайнонам яхши кутиб олдимми?

— Бир нави. Таомилга яраша.

— Нима билан меҳмон қилди? Қўймоқ қўйгандир?

— Дастурхонда тухум бордай эди назаримда...

Антон бирдам хаёлга чўмиб, кейин чуқур уҳторти:

— Менинг тухум деса кўнглим айнийди.

Биргина тухум сўзини тилга олишининг ўзиёқ

Антоннинг иштаҳасини расво қилиб юборди. Антон ўрнидан туриб, қолган ширинликларни аллақандай меҳр билан авайлаб чўнтақларига солиб олади, отам ҳам тураркан, халтани кўтаради ва улар яна йўлда давом этишади. Узоқ юриб тобора ичкари кириб боришади. Ўрмонни қоплаган эртакнамо сукунат ва осудалиқдан сархуш бўлган отам Антонга уйқусираб эргашади, узоқда, эманлар орасидан қандайдир кулбаларни кўриб қолади.

— Антон, бу қайси қишлоқ бўлди?

— Нэсэдени.

— Номи чиройли экан. Қишлоққа кириб чиқамизми? Балки беш-олти қултум топиш насиб этар!

Антон нимадандир ноқулай аҳволга тушади.

— Ота, ҳали маош беришганича йўқ...

— Шу ҳам гап бўлдимми? Мен борман-ку!

Антоннинг Нэсэденига ҳеч боргиси йўқ, ўрмон эса отамнинг кўнглига тегди, хаёли қишлоқда, қаноти бўлса, ҳозироқ учарди.

Бахтларига бугун якшанба, байрам, нэсэдениликлар чорраҳаларда, эшиклар олдида тўп-тўп бўлиб бамайлихотир суҳбатлашишмоқда. Ота-боланинг қишлоққа бирга кириб келиши уларни беҳад қувонтириб юборди. Меҳмонларни ҳар ким ўз уйига судрайди. Нэсэдениликлардан бири уларни ўз уйига бошлайди, қолганлари уларга эргашаркан, йўл-йўлакай меҳмонни бир амаллаб йўлдан уриб, уйига олиб кетишга ҳаракат қилади. Бир уйда янги винодан ичиб, ёнғоқ газак қилишади, иккинчи хонадонда эса вино ичиб газакка товуқ гўштидан тишлашади. Учинчи хонадонга кириб келишаркан, чўқинтириш маросими устидан чиқиб қолишади. Биринчи стакандан кейиноқ отам ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетади, оғзи қулоғида, барчага очиқкўнглилик билан қадрдонларча тикилади, қишлоқдаги ҳамма нарса ва барча унинг кўнглига яқин, дилини яйратади. Кўнглини, кайфиятини бир қадар хиралаштирган нарса Нэсэденида меҳмонларни кузатиш чоғидаги расм-русм бўлди. Кузатиш учун эшикка чиқишганда, мезбонлар Антонни бир чеккага олиб бориб қулоғига нимадир дейишди, бечора Антон жимгина бошини ичига тортиб олди. Буни кўрган отам дарғазаб бўлади: хайрлаша туриб меҳмоннинг кўнглини ранжитиш бу қанақа расм-русм?

Умуман, Нэсэденида битлари тўқилди, оқшом чоғи қоринлари тўқ, винодан юзлари қизариб, сархуш қайтиб келишмоқда. Урмоннинг кечки куз тинчини бузиб юборишдан чўчиб жимгина қадам ташлашади, отамга шу аснода ўрмон ёқа бошлайди ҳам. Бирдан қаердадир шу яқинда кимнингдир дарахт кесаётгани эшитилади ва бутун ўрмонга акс садо оралайди. Отам бу сафар ўғринча дарахт кесувчига «кўрсатиб» қўймасқчи бўлади. Антоннинг елкасидан милтиқни олиб биринчи жаҳон урушида солдатлар жангга кириш олдидаги ҳолатига кириб, овоз келган томонга ташланади, йўл-йўлакай милтиқни маҳкамроқ ушлайди, қандай отишни ўйлайди. Отамнинг қатъий қароридан куюниб, аини чоғда бир оз уялган Антон унга эргашди.

Уқ гумбурлади. Отам Антоннинг етиб келишини, милтиқ нега ўз-ўзидан отилганини сўраш учун тўхтайди. Бу орада юз қадамча нарида эман ниҳоли ерга қулайди. «Ҳа, бўл», «ҳа, бўл» билан шошилиб дарахт кесишдан терга тушган бир нечта колхозчи таниш эканликларига шама қилиб, отамга ўнғайсизгина кулиб боқардилар.

Бироқ отам бўлар-бўлмасга сўзидан, қароридан қайтадиганлардан эмас. Антондан янги патрон олиб, милтиқни қандай ўқлашни ўйлайди, аммо ўғриларнинг маънодор қиқирлашлари чолнинг ғазабини қўзғайди:

— Антон, нега улар қиқирлашяпти?

— Ота, булар нэсэдениликлар-ку!

Чол донг қотиб қолади. Яхши, аъло кайфият бир зумда қумга сепилган сувдек изсиз йўқолади.

— Қандай зиёфат қилишди, қанчалик қучоқлашиб бағриларига босиб кўришишди-я! — дейди у паст овозда, фақат Антон эшитадиган қилиб.

Отам милтиқни ўрмончига қайтариб беради. Улар изларига қайтишади. Бу шармандалиқдан тезроқ қутулмоқчи бўлгандек миқ этмай илдам юриб кетишади. Улар кетишади, отамнинг ярим кун ўғлиникида меҳмон бўлгани ўрмонга қимматга тушди. Токзор ўрмондаги ниҳолларни босиб янчади... Ақл бовар қилмас жараён, аммо ҳақиқат бу.

Кечга яқин улар ўрмондан анчагина узоқлашишган, катта йўл ёқасида туришибди. Иккови айб қилган

одамдек хомуш. Йўловчи машина кутишяпти. Ниҳоят Антон узоқ бош қотиргач, азбаройи уялганидан кўзини олиб қочиб отасига дейди:

— Дада, дурустроқ кутиб ололмаганим учун мени кечир. Омадсизман мен. Худо хоҳласа, ташвишлардан қутулай, маошимни олиб келаман, ўшанда қадамранжида қилсанг...

Ўглининг гапларидан таъсирланиб кетган отам кўзларига қуйилиб келган ёшини яшириш мақсадида бошини эгиб аста, қарийб пичирлаб гапиради:

— Агар барча ўғиллар оталарини сенингдек кутиб олишса олам гулистон бўларди-я.

Янгигина юнги олинган қўзичоқларни ортан юк машинаси тўхтади. Уй ҳайвонлари орасида қўзичоқларга отамнинг раҳми келади. Машинага чиқиб, чапдаст чўпондек чаққонлик билан қўзичоқлар орасига кириб ўтириб олди, машина ўрнидан қўзғалди, акамиз Антон эса қуёш ботгунича йўл ёқасида туриб қолди. Отам кетган томонга, шарққа узоқ, қаттиқ тикилиб туради, унинг ортидан эмаклаб бўлса ҳам кетгиси келади.

Йўқ, ўрмон акамиз Антонни ўғирлаб олиб кетди, деган гапни ўзимиз тўқидик. Уни ўрмонда ўзимиз қолдирдик, у бўлса, бизнинг боришимизни ва аллақачон ўтиб кетган болалик давримизга олиб қайтишимизни шу вақтгача кутиб турибди.

Кечга яқин оқ тошли қирғоқ ортидан Днестр яқинидаги чоққина Сорок шаҳарчасининг хушманзара чегараси кўзга ташланиб қолди. Дарё соҳилида, тошли жарлик ёқасидаги шаҳарча кузги майин қуёш нурида мудрайди. Днестрнинг қўрғошиёранг сувидан қиш олди изғирини уфуради. Қадимги, лекин ҳамон гўзал баҳайбат қалъа соҳил қиялигида нақ осилиб турибди. Отам ҳанг-манг бўлиб бу ўрта аср қалъаси атрофида айланиб юраркан, шинакларни санайди, жангсурон напшасидан бир оз сархуш тортган саркарда каби теварак-атрофни мағрур кузатади. Хужум қилиш керакми, йўқми — ҳамма гап шунда.

Вақт ўтмоқда, қош қорая бошлади, отам Днестр қирғоғига чиқади, чим устига ўтиради, катта, улкан дарё ва қадимги қалъа даврасида ўзини ўз уйидадек

ҳис қилади. Днестрнинг шовуллаб сирли оқиши чолни аста аллалай бошлайди. У бу буюк манзара — сувнинг оқишига ёш йигитлардек ҳайрат билан узоқ тикилади ва қалбида аждодлари куйлаган қадимги қўшиқлар қанотланади.

Назарида Днестрда бир маротаба ҳам чўмилмагандек бўлади. Афтидан, у ҳатто қармоқни қайси учидан ушлашни ҳам билмайди. Шундай бўлса ҳам умрининг ҳар бир куни, ҳар бир онидан у ўттиз чақиримча юрилса, Днестр соҳилига чиқиш мумкинлигини яхши биларди. Ҳар бир халқнинг буюк дарёси бор. Бизнинг, молдаванларнинг Днестримиз бор. Сув айқириб оқадиган баҳор фаслида ҳам, дарё ўзани қарийб қуриб қоладиган ёзнинг саратонли кунларида ҳам биз учун Днестр ҳамisha буюк, гўзал ва қудратли дарё бўлиб қолаверади.

Отам оёқ кийимини ечиб, шимини тиззасигача қайиради, пастга — қирғоққа тушади, нам қумга оёқ босяди. Днестр тўлқинлари дам-бадам унинг оёқларига бош уради. Бундай, кузги муздек сув бирдан чолнинг қаддини тиклайди, бошини мағрур кўтаришга мажбур этади, айни чоғда чолни ҳаяжонлантирган кундалик ташвишларини умумлаштириб чуқурлаштиради. Бир сонияда эртаклардагидек ўзгариш рўй бергандек бўлади, йўл азоби ва кундалик ташвишлардан тинкаси қуригани боисидан бир дақиқа дам олгани ўтирган чол ўрнида қирғоқда буюк ишлар қилишга қодир, жуссасидан куч ёғилиб турган мағрур инсон пайдо бўлади.

Қулоғига қумнинг шитирлаши чалиниб отам ўгирилади. Пляж томондан ёшгина жувон чўмилиш кийимида семиз ёнбошини ликилллатиб кела бошлайди. Отамни аёлларнинг ёнбоши ҳамisha ҳаяжонлантиради. Шошилишчи ўзини тартибга келтираркан, эркак киши борлигини билдириш учун томоқ қириб жувон истиқболига чиқади. Унинг қатъият ёғилиб турган жуссасидан бир қадар таажжубга тушган жувон тўхтабди. Отам унинг офтобда қорайган тиззаларига суқ билан тикиларкан сўрайди:

— Сиздан бир нима сўрамоқчи эдим...

Жувон ҳайрон бўлиб чолга бақрайиб қарайди.

— Менга гапирясизми?

Чолнинг тиззасигача шимарилган шимига бирдам

тахқиромуз нигоҳ ташлаб, жувон ҳамон босайми-босмайми дея солланиб узоқлашади, отам эса бутунлай саросимага тушиб ағрайганича туриб қолади. Дам қадимий қалъага қарайди, дам буюк дарёга термилади, дам тиззасигача шимарилган шимини пайпаслаб кўради, дам тобора узоқлашаётган соҳибжамолга нигоҳ ташлаб қўяди.

Шаҳарга кириб келгач, чол дастлаб сартарошхонага йўл олади. Соч олдириш чўзилгандан-чўзилади. Нақ бошининг ўртасида бир тутам кокил диккайиб қолади, уни ётқизишнинг иложини тополмай сартарошнинг фиғони фалакка кўтарилади. Дам қайчи уриб кўради, дам бураб кўради, дам ҳўллаб ётқизиб кўради, нафи тегмайди. Барча ҳаракати зое кетади. Чол оқ сурп тагидан қўлини чиқариб сартарошга нима қилиш кераклигини кўрсатади — астагина, силаб-сийпа-лаб, кейин бир томонга — соч орасига ётқизиб, яшириб юбориш зарур.

Шаҳар паркига кираверишда отам ботинкасини пойабзал пардозловчига бериб, ўзи баланд стулга чиқиб ўтиради. Пардозловчи йўқ чангни сўнгги мартаба пуфпуфлаб юбораркан, ботинкани отамга узатади, отам ҳақ тўлашдан олдин ботинкасини бир сидра синчковлик билан текшириб чиқади, икки-уч ерида доғ топиб, пардозловчига қайтиб беради. Колхозчи деганлари пулни пешона тери, машаққат билан топади, шундай бўлгач, киссасидан пул чиқараркан, олий нав буюмни талаб қилади.

Ярақлатиб мойланган ботинкани кийиб олгач, у Сорок шаҳарчасининг кимсасиз тор кўчаларида узоқ вақт санқиб юради. Эшикларга бирма-бир синчковлик билан қараб ўтаркан, пастак бир эшик олдида тўхтаб костюмини ечиб, стул суянчиғига кийдириб қўйгандек қилиб эшикка илади, кафтига туфлаб тозалашга киришади. Билмаган одам чолнинг хаёли ҳалиги, чўмилиш кийимидаги хонимда деб ўйлаши мумкин, аммо ҳақиқатда уни аллақачон унутиб юборганди. Гап шундаким, кенжамиз Серафим студент, уйланиш тараддудиди юрибди, шу сабаб бўлажак келини кўзига рисоладагидек бўлиб кўринмоқчи.

Ветеринария техникумини қидириб топишга ҳам ярим соатча вақт кетди, чунки ҳар бир йили студент курсдан-курсга ўтади, техникум эса у бинодан-бу би-

нога кўчиб ўтади. Техникум биносини топиш осон кўчган бўлса-да, отамнинг ташвиши қилча камаймайди. Техникум биноси сув қуйгандек тинч. Дераза ва эшиклар ланг очиқ. Иккита кампир синф полларини ювишмоқда, коридор деворларига турли плакатлар — от, қўзичоқ, сигир, молларни узунасига, кўндалангига қирқиб туширилган расмлар ёпиштирилган. Бу кушхонадан даҳшатга тушган ота ташқарига чиқиб кетади.

Серафим ётоқхонада ҳам йўқ экан. Каттагина, икки қаватли бинода зот кўринмайди.

Адоғи йўқдек кета-кетгунча саф тортган саришта каравотларни кўриб, чолнинг уйқуси келади, аммо пиллапоядан пастга туша туриб, у бирдан ишқибозларнинг ҳовлидан келаётган қийқирғини эшитиб қолади.

Студентлар уч майдонда волейбол ўйнашяпти. Қизлар ҳамда йигитлар бирга ўйнашяпти. Коптокни бир-бирига оширишлари аъло даражада, зарблар ҳам кучли, ишқибозлар қичқирғидан қулоқ қоматга келади, кенжасини қидириб тўрлар атрофида юрган отам беихтиёр ўйинга қизиқиб кетади. Кейин кимнингдир шўх, беғидир қийқирғини эшитади:

— Нима бало, миянгни еб қўйдингми, қария?

Отам кулиб йўқ, дегандек бош чайқайди, аммо Серафим ўйин билан банд, буни кўрмайди албатта. У нақ тўр тагида ўйнашяпти. Юқорига сакрайди, зарб билан уради ва бир очкони қуртдек ютиб чолга қичқиради:

— Сабр қил, ҳозир врачларнинг елкасини ерга теккизайлик, ўшанда қучоқлашиб кўришамиз!

Ўғлининг ўйинини кузатаркан, ота бошқаларга сездирмай айёрлик билан унга ур, дегандек кўз қисиб қўяди.

Мана, Серафим зарб билан уриб яна бир очкони қўлга киритди, отам бўлса ўзида йўқ хурсанд.

У Серафимга бошқа кўз билан қарайди, меҳри ортиқроқ унга. Серғайрат, қишлоқдаги иккита-учта молга дўхтирлик қиламан, деб ҳаром ўлдирган бўлса ҳам ўқиши ёмон эмас. Иложинг қанча, бошқа ерда бўлгани каби ветеринарияда ҳам бу каби ҳоллар бўлиб туради. Боз устига, у вақтда Серафим иккинчи

курсда ўқир, сизирлар эса аксига олиб тўртинчи курсда ўқитиладиган касалга дучор бўлганди.

Қош қорайиб, ўйин қондаси бузиляптими, йўқми— аниқлаш қийинлашгач, мусобақа тугайди, ниҳоят чол билан сўрашган Серафим азбаройи чарчаганидан оёғини аранг кўтариб босаркан, отамни ётоқхонага бошлайди. Остонага қадам қўйишар-қўйишмас Серафим чолни бир чеккага олиб чиқиб, сирдошлик билан аста пичирлайди:

— Ҳозир сизга бир нима айтаман, аммо гап орамизда қолиши керак.

— Бўпти!

— Биласизми, уйланмоқчиман. Нима дейсиз?

Серафим ҳали еттинчи синфда ўқиётганидаёқ, уйланаман, дерди, мана ҳозиргача қуйилмабди. Биз кўпинча унинг уйланишини ҳазилга йўямиз, бироқ отам фарзандлари билан муносабатда майнабозчиликка қатъийан қарши. Отам гўё унинг жавобидан ўғлининг тақдири ҳал бўладигандек узоқ ўйланади, кейин қарийб пичирлаб жавоб қилади:

— Ҳамонки, шу қарорга келибсан, қўша қари.

Серафим хотинларга ўхшаб ёлғондақа уҳ тортади.

— Айни муддао бўларди, ота, ёлғизлик жонимга тегиб кетди.

— Нега ёлғизлик бўларкан, ётоқхонада ачиб-бижиб ётибсанлар-ку!

— Ҳа, йўқ, мен маънавий ёлғизликни назарда тутаяпман.

— Гап бу ёқда демайсанми...

Орадан дақиқа ўтар-ўтмас у отамга шўх, қувлик билан мурожаат қилди.

— Келинингизни кўрсатайми?

Гапнинг очиги, отамнинг бўлажак келинини кўриш истаги бор ва мана энди улар хотин-қизлар ётоқхонасига кириб келишди. Бир зумда ҳам ювиниб, ҳам кийиниб олишга улгурган Серафим ётоқхонанинг узун йўлагига елиб-югураркан, отаси олиб келган ширинликларни дуч келганга улашиб чиқади, отам бўлса қандайдир плакатга қизиқсиниб унга тикилганча тик турибди. Шунча гўзал қизларни умри бино бўлиб биринчи марта кўриши. Қимдир кир ювади, бошқалари дазмол босиш билан овора, учинчи бирлари қаёққадир

югуриб қолади, баъзилари бировнинг хушомад қилишини кутиб, шунчаки бекорчиликдан туришибди.

Қаёққадир бориб келган Серафим дадил бўлиш учун қариянинг елкасига шапатилаб қўяди. Узун, нимқоронғи йўлакда ёшгина қиз пайдо бўлади, биринчи маротаба спортчилар шимини кийиши шекилли, уятдан қизариб кетган. Отамга кўзи тушиши билан таққа тўхтайди, Серафимга савол назари билан қарайди. У нобакор бўлса, «Худо ҳаққи, кимлигини билмайман», деяётгандек чолдан юзини ўгириб олган. Қиз етиб келиши биланоқ у дабдурустдан таклиф қилади:

— Отам билан таниш.

Қизнинг лавлагиси чиқиб кетди. Серафимга ўқрайиб қаради-да, чолга қўл учини берди, нимадир деб ўўлдиради, сўнгра қоронғи йўлакка ўзини урди. Пиллапоядан пастга, биринчи қаватга тушишаркан, Серафим чолга гап нимада эканлигини тушунтира бошлади:

— Ҳали ёш, биринчи курсда ўқийди, хушфеъл!

— Уятчан экан,— дейди ота,— камтаргина...

— Элбурутдан мақтама, бир қарорга келганича йўқ ҳали.

Мўъжазгина боққа кириб келишганда, Серафим скамейкада суҳбатлашиб ўтирган уч қиз олдида тўхтайди ва уларнинг учаловини отаси билан таништиради. Қизлар даврасидан чиқиб бир-икки қадам юришгач:

— Қайси бири?— дея сўрайди отам.

Серафим бу ҳақда бош қотирмаган ҳам.

— Шошилишнинг нима кераги бор? Омон бўлсак кўрамиз.

Шаҳар Маданият уйига киришганида чолни тор йўлакда, саҳна майда-чуйдалари уйиб ташланган ерда қолдириб, Серафим ўзини рақс залига уради. Ҳамма қизлар рақс тушишяпти, якка қолгани йўқ, аммо бу ҳол Серафимни қилча ташвишлантирмайди. Рақс тушаётганлардан бирини шартта тўхтатиб, қучоғига тортади, бироқ бир давра айланмасданоқ қизни отаси тўрган йўлакка судраб олиб чиқади ва таништиради. Кейин қизни отаси олдида қолдириб ўзини яна залга уради, дам ўтмай бошқа қизни бошлаб чиқади ва отаси билан таништиради. Орадан бирмунча вақт ўтиб у юзини упа-элик билан бўяган, баланд бўйли оқ-са-

риқдан келган қизни бошлаб чиқади, лекин сахна-нинг майда-чуйдалар уйиб ташланган жойида ҳеч ким йўқ. Отамнинг энсаси қотиб ташқарига чиқиб кетганди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, Серафим кичкина-гина тунги чироқ ёруғида бир-икки ҳафталик, сут эма-диган бузоқларда учрайдиган касалликлар ҳақида мутолаа қиляпти, отам студентлар каравотида маза қилиб ётибди, кўзлари ғурудан, бахтдан чақнайди. Уйида шундай абжир йигит ўсиб-етишганидан шод; у кабилар орзусига етади, айтганини қилади.

Тонг палласи, шаҳар ширин уйқуда, ота-бола ким-сасиз кўчалардан ўтиб боришмоқда. Аэропортнинг шаҳар кассасида атайлаб қўйиб қўйилган узун ска-мейкага келиб ўтиришади. Отамнинг негадир кўнгли ғаш, нималарнидир узоқ ўйлайди. Қолган-қутган пулларни олиб, ўғлини пулга ўргатмаслик маъносида сипогарчилик билан бир томонга ўгирилади, пулини санайди, санаркан, яна кўнгли бешбаттар ғаш бўлади. Серафим ўта қизиқувчан. Ўрнидан бир оз кўтарилиб, отасининг елкаси оша у ҳам пулни санайди. Сираси-ни айтганда, унинг вазифаси, иши оғир. Ёши бир жой-га бориб қолган одамни биринчи маротаба самолётда учишга кўндиришнинг ўзи бўлмайди. Кейин билетга пули етмай турган бўлса, ёрдам бериш ҳам мушкул. Серафим, нима қилсам экан, дея бош қашиб қолди. Моддий қийинчиликда эканлигини маълум қилгандек чуқур уҳ тортгач, Серафим ўгирилиб чўнтагидан ҳам-ёнини олади. Бу ҳолни кўриб танг қолган отам ўрни-дан бир оз туриб ўғлининг елкаси оша ҳамёнига кўз ташлайди. Бунга қарангки, ўғли отасига қараганда пулдорроқ экан, аммо бунинг ҳеч бир ажабланарли ери йўқ. Серафим фавқулодда меҳнаткаш, Кишинёв-нинг барча газета редакцияларига ўзининг биринчи севгиси ҳақидаги шеърларини кўтариб боравериб бездириб юборган. Унинг ҳужумларига дош беролмай қолган газета гоҳида шеърини эълон қилиб қолади.

Серафим эркакчасига мардлик қилиб пулини тенг иккига бўлади. Суюкли ўғлидан пул олиш ноқулай, чол иккиланиб осмонга тикиларкан, сўрайди:

— Менга қара, самолёт бирон-бир ўнгирга қулаб тушмасмикан?— Бу содаликдан Серафим кулавери-б кўзлари ёшга тўлади.

— Сизга нима! Ҳаммасига учувчи жавобгар.

Тонг отиши билан нотинч ухлагани боисидан тажани бўлган олти киши кичкина икки моторли самолётга чиқиб ўтиради, Отахонимиз самолётга ҳаммадай кейин чиқади. Учинми ёки учмагани маъқулми, ҳали ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келганича йўқ. Трапнинг сўнгги пиллапоясига қадам қўяркан, нимадир эсига тушиб, бирдан кескин ўгирилади ва ерда, трап олдида Серафимга бақиради:

— Менга қара, ўғлим, копток ўйнайдиган бўлсанг, кафтинг билан эмас, мана бундай мушт билан ур, шунда зарб кучли бўлади!

Серафимнинг энсаси қотади.

— Ургатмай қўя қолинг!

Отам ўлганининг кунидан кулади, ҳалиги гапини ҳазилга йўймоқчи бўлади, аммо шу топда трапни ола бошлайдилар, чол шошилиб самолётга чиқиб олади. Мотор қулоқни қоматга келтириб гувиллайди, сунгай бошлаган ўтлар титрайди ва самолёт қаноти синган қушдек, учиб йўлкасидан юриб кетади. Учиш чизигига етганида, бир зум тинчланиб йўл олдидан мизғиб олгандек бўлади, сўнг бир қаттиқ гувиллаб, шу заҳотиёқ ердан кўтарилади.

Кўзлари уйқудан юмилиб кетаётган, боз устига, оёқлари ердан узилган йўловчилар ўзларини лоҳас сезадилар. Биргина отам ҳеч нима бўлмагандек самолёт ичида тетик юрибди, гўё бу баҳайбат темирқуш парвоз қилдими ёки ҳамон ерда депсишиб турибдими — фарқи йўқдек. Самолётнинг тезлиги ошиб, тобора юксакликка кўтариларкан, дам-бадам ҳаво бўшлиқларига тушишидан чол хурсанд бўлади, бу унга аллақачон ўтиб кетган болалик йилларини, баҳорги байрам, арғимчоқ учишларни эслатади. Чол билетини қўлида ушлаганича, қаерга ўтиришим керак, дея барчадан бирма-бир сўраб чиқади.

Олти йўловчидан бири, кўринишидан қишлоқ ўқитувчиси бўлса керак, титроқ қўллари билан чўнтагидан нимадир қидира бошлайди ва наҳ боши узра чайқалиб турган чолдан қутулиш мақсадида костюмининг баридан тортиб уни ёнидаги бўш ўриндиққа ўтқазиб қўяди. Отам муштлашишга шайлангандек ўрнидан кескин туради, костюмининг гижимланган барини бир сидра кўздан кечиради, таъна қилгандек

қишлоқ ўқитувчисига ўқрайди ва гўё: «Сизни маданиятли одам бўлса керак, деб ўйловдим», дегандек бўлади. Костюми бус-бутун эканлигини кўриб кўнгли жойига тушгач, яна ўша, бўш жойга, аммо бу сафар бирон кимсанинг ёрдамисиз ўтиради. Ҳатто шу ерда, осмонда озодлик чол учун муҳим, биринчи даражали ташвиш.

Самолёт ичини бир неча сонияга қоронғилик қоплайди ва яна шундай, кутилмаганда ёришиб кетади. Бу нарса чолга қизиқарли кўринади. Шундоққина ёнгинасида ихчам, доира шаклидаги дарча, пастга қараркан, кўзига ташланган манзарадан ҳанг-манг бўлади: на ўтлоқ, на чўпон, на тош, на қум кўринади; баҳайбат тоғлар поёнсиз мовий бўшлиқда аста сузиб бормоқда. Самолёт ўчакишгандек бостириб боради — бирини қаноти билан ёриб ташлайди, бирини мотори билан мажақлайди. Ҳамма қилмишидан мамнундек: самолёт учиб бормоқда, булут сузади, осмон эса, худди эртақлардагидек кўм-кўк.

Отам бу манзара ҳақида ким билан бўлмасин, ўртоқлашмоқчи, лекин ён-берида бу ажойиб манзарани тушунадиган биронта молдаван йўқ. Олти йўловчи курка товуқдек қимир этмай ўтирибди, ҳамма ёнидаги йўлдошини кўрмасликка олади. Чол яна дарчага қадалиб олади. Худо кўтарсин йўлдошларни, ўзим кўриб тўйиб олай.

Анча пастда кулранг булут орасида боши қора-кўкимтир калтакесак ўрмалаб боряпти. Бирмунча чароқда узун кул ранг тасмача, унда игна билан қадаб қўйилгандек иккита рангли мунчоқ. Шудгор қилинган дала ўртасида ингичка арқонсимон тутун, у ер-бу ердаги ўнгирларда тўпланган турли рангдаги томлар. Чолнинг пешонаси тиришгандек бўлади: наҳотки бутун республика, бутун бошли халқдан қолган нарса шу бўлса? Орқага ташланиб, ўриндиққа суянганича кўзларини юмиб ҳозиргина кўрганларини яна бир карра хаёл кўзгусидан бирма-бир ўтказади ва бирдан ҳайратдан ҳуштак чалиб юборади. Гап нимада эканлигини энди тушуниб етади. Яна бир оз олд томон энгашиб дарчага пешонасини қўяди: ҳа, тўғри, ҳаммаси шундай, калтакесак бу поезд, узун тасмача — катта йўл, иккита мунчоқ эса — автобус. Фақат одамлар кўринмайди, афтидан, осмондан уларни кўз илғамайди.

Ажабланарлиси шуки, отам самолётга чиққанига энди афсуслана бошлади. Бир умр ерда яшаб, эндиликда унга юқоридан қарашнинг ҳеч бир маъниси йўқ. Назарида кўкдан туриб ерни кузатиш, одамларни кўрмаслик биргина худонинг иши.

Самолёт бурилар экан, дам ўннга, дам чапга ёнбошлайди, гоҳ ер тик туриб қолади, гоҳ қаёққадир, пастга тушиб кетади, шунда отам дарчадан кўзини олади. Қолган ярим соатли йўлни у қимир этмай доно ва олижаноб бир кўринишда ўтказди. Юқорига кўтарилиш ва ўзини юқорида ҳис қилишнинг ўзи бўлмайди. Энди у онамизга, қўшнилариимизга, бутун қишлоқ аҳлига ва бутун жаҳонга меҳр-муҳаббатини изҳор қилади. Икки чақиримча баландликда, осмон қўйнида уларни шу қадар соғиниб, яхши кўриб кетдики, етмиш йил ерда яшаб улар ишқида бунчалик ёниб-куймагани.

Кишинёв аэропортида толиққан, рангпар олти йўловчи ва бу парвозда ақли чархланган чол самолётдан тушадилар. Кейинчалик, аэропортдан чиқаверишда отам бир неча соат бир ерда қимир этолмай ўтириб қолади. Одамлар Москвага, Ленинградга, Болгарияга ва Руминияга учиб кетишади. Ҳали оёқлари ерга тегиб улгурмай, нафасларини ростлаб бўлмасдан иккинчи самолётларга ўтириб яна йўлга тушадилар.

Учишга, парвозга мойиллик бу ноёб, камдан-кам учрайдиган оллонинг марҳамати. Мабодо бу сифат етмиш ёшли қарияда юз кўрсатса, пешонасининг шўри. Қобилият бор, аммо инсоннинг ўзи қани, йўқ, парвоз учун яралган бутун умри ерда ўтди, мана энди қариб ҳам қолди. Шунақа гаплар...

Шу пайт милиционер яқин келиб, отамнинг елкасига кескин шапатилади. Отам дик этиб ўрнидан турди, чўнтагини кавлаштириб бир сўм топди, бироқ гап бошқа ёқда экан. Аэропортдан чиқаверишда ўтириш мумкин эмас экан, милиционер буни тушунтиргунича чол ниҳоят Кишинёвга етиб келганини фаҳмлаб қолади. Аэровокзал биносидан ўтиб ташқарига чиқади ва чанг босган автобусга ўтиради. Кўкда, самолётда, парвозда юргандан кейин машинада юриш нақ бориб турган шармандалик. Автобус ғашга тегадиган даражада имиллайди, дарвозадан кўз узмай келаёт-

ган отам қачон шаҳарга кириб борарканмиз, дея тутақади. Пойтахтимизнинг атрофи одатдаги қишлоққа жуда-жуда ўхшаб кетади, шу узундан-узун чўзилган қишлоқ тугаб, шаҳар кўринишини кутавериб чол деганлари мудраб қолди.

Кишинёв ҳавоси бир қадар намхуш, мўътадил. Кичкина автобуснинг шофёри машинани кескин тўхтатади-ю, отам чўчиб уйғонади. Марказий кўчада автобуслар, троллейбуслар турнақатор тўхтаб қолган, кўча ҳаракати тинган, йўловчилар тўда-тўда у ёқдан-бу ёққа югуради, нима бўлганлигини ҳар ким ўзича сўраб-суриштиради.

Кишинёв боғча болалари Ғалаба майдонида велосипед пойгасида мусобақалашмоқда. Отам ишқибоз онахонлар қаторига бориб қўшилади, у ҳатто бу мусобақада ғолиб чиқиши мумкин бўлган қизил береткали болакайни кўз остига олиб қўяди ҳам. Бироқ отам бир дақиқа бошини юқорига кўтариб кўзи қуёшга тушиши билан кўнгли ғаш тортади. Кишинёвдек азим шаҳарда турли ҳайратомуз нарсалар кўп, мужик деганларга бош бекорга берилмаган, вақтни бефойда ўтказмаслик керак.

Марказий кўчадаги беш қаватли узун уй: чол гўё бу уйда истиқомат қилувчилар ўғлининг энг яқин дўстларидек, дуч келган одамга тиржайиб ҳовлига ўтади. Иккинчи қаватга кўтарилиши билан шошилич равишда қўнғироқ тугмасини босади, аммо нимадир эсига тушиб дарҳол қўлини тортиб олади, ичкарига қулоқ солиб гуноҳкорона бош эгиб туриб қолади. Қайсидир тентак унга, ёзувчи учун энг даҳшатли нарса уни ижод столидан бемаврид турғазиш, деганди. Шу боис, улар бошлаган ишларини, китобларининг учдан бирини ҳам охирига етказа олмайдилар. Ўз-ўзидан маълум яна бир китоб чала қолишини отам сира-сира истамайди.

Ёзув машинкасининг чиқиллаши эпитилмайди, шунинг учун у эшикни аста гуноҳкорона тақиллатади. Ҳеч ким жавоб бермагач, қайта тақиллатади. Кейин қўнғироқ тугмасини узоқ босиб туради, ҳамон ҳеч ким жавоб беравермайди, шундан сўнг бўшашиб ғамнок бўлиб қолади. Одам шунчалик ҳам тентак бўладими! Кузда Кишинёвда бўлмайман, Москвага кўчиб кетман, деб озмунча ёзиб юбордимми унга? Бунга қария-

нинг ҳеч ишонгиси келмайди ва ҳар сафар Кишинёвга ташриф буюриши билан эски уйимга югураверади.

Ҳафсаласи пир бўлиб у пастга тушади, дарбозадан ўтиб ташқарига чиқади. Ўз хаёллари, ташвишлари билан бўлиб йўлкаларни тўлдириб қаёққадир шошилаётган шаҳарликлар оқимига қўшилади. Марказий кўчадан узоқ юради, дам одамлар орасида кўриниб, дам яна уларга қўшилиб кўринмай қолади. Марказий Молдавия газетасининг пастак биноси олдига келганда тўхтади. Нимадандир ич-ичидан хурсанд бўлади. Ун йил бўлган бу идорадан бўшаб кетганимга, бироқ отам, афтидан, ҳозир эшикни очиб ичкари кираману ўз иш стулида ўтирган ўғлимни кўраман, деган хаёлга борди чоғи.

Одатдагидек қиш арафаси редакцияда ремонт бошланган. Стуллар тахлаб ташланган, столларда гишталар ётибди, чанг қопланган ердаги телефон тинмай жиринглайди, адабий ходимлар газетхонлар хати, хомаки газеталарни кўтарганларича йўлакдан у ёқ-бу ёққа югурадилар. Ҳамма эшикларни бирма-бир очиб чиқиб, менинг йўқлигимга ишонч ҳосил қилгач, отам ташқарига йўл олади. Нақ эшикка етганида кимнингдир овозидан тўхтайди:

— Ҳой, отахон!

Тушлик чойни ичишга эндигина келиб ўтирган курьер уни таниб қолади. Улар ҳурматларини ўрнига қўйиб узоқ саломлашишади, кейин иссиқ чойга кўзи тушган отам нимадандир чўчиган бир қиёфада ундан сўрайди:

— Наҳотки ташлаган бўлсанг?

Бу саволга курьер сариқ чақа ҳам йўқ, дегандек чўнтагига шапатилаб қўяди. Отам, ишқибозлар ҳид сезиб қолмасин, дея олдин атрофга аланг-жалаанг қараб олади, сўнгра эшикка ишора қилиб бошини қимирлатади. Редакция қаршисидаги мўъжазгина пивехонага киришгач, отам бир шиша мусалласдан олади, икки стаканга қўйиб курьерга, нима қиларкин, дея термилади. У гарчанд ўзимизнинг одам, қишлоқи бўлса-да, имиллайди. Винони симириб ичади, кейин нон устига сариқ гармдоридан суркайди, етмагандек туз ҳам сепеди ва кўзи ёшланиб гапга тушиб кетади. Отам ундан менинг ишим чатоқлигини, редакцияда пўстагимни қоқадиган мақола борлигини эшитади.

Мақоланинг ер билан яксон қилувчи кучини намойиш этадиган курьернинг қўл силкитишларини кузатаркан Антонга ўхшаш бошини ичига тортиб маънос тортиб қолади, пивохонага кириб келувчиларга гўё улар мақолага имзо чеккандек қўрқа-писа қарайди. Кашандаларнинг папирос тутуниданми, ёинки курьер оғзидан эшитган гаплар таъсириданми, отам чидаб туrolмай суҳбатдошини ёлғиз қолдириб ташқарига чиқади. Аста, вазмин юриб бораркан, газета витриналари олдида тўхтайди, ўша машъум мақолани қидира бошлайди. Ўғлим бекор бу ишга қўл урди, деган хаёлга боради. Мабодо унинг маслаҳатига кўниб, милиция мактабига ўқишга кирганимда ҳозиргидек тиззам қалтираб ўтирмай, бошқаларнинг адабини бериб, жонини олардим.

Чоррақаларнинг бирида йўловчилар билан тўла, ўриндан энди жилган троллейбус деразасидан кимдир отамни чақириб қолади:

— Салом, отахон!

Троллейбус яна тўхтайди. Одамлар орасидан аранг ўтиб бир йигит троллейбусдан тушади. Отам у йигитни дарҳол таниб, шу яқиндаги ҳовлига бошлаб киради ва мен ҳақимда эшитганларини титрай-титрай сўзлаб беради. Йигит чолни даҳшатга солган гапдан роса мириқиб кулади, сўнг одобли кишилардек уни қўлтиғидан олиб гап нимада эканлигини тушунтира бошлайди. Чолнинг бир вақтлар мен билан газетада ишлаган дўстимни учратиб қолгани яхши бўлади. Дўстим, мақола чиққунича замон бир айланиб келади. Кейин мақола эълон қилинган тақдирда ҳам ҳеч нима бўлмайди. Ёзувчилар союзининг аъзоси соғлом, яхши ниятда ёзилган танқиддан чўчийди, деб ким айтди, деб чолга тасалли беради. Бу фикрларнинг тасдиғи ўлароқ, у отамни яна ўша редакция қаршисидаги пивохонага таклиф қилади, ўша винодан олади. Боши осмонга етган отам менга аталган ширинликларни унинг олдига тўкиб-солади. Афтидан, иккалага ҳам хурсанд, мамнун. Суҳбат охирида дўстим униги рижимланган пул узатади, чол нима қилиш кераклигини узоқ ўйлайди; олиш керакми, йўқми? Дўстлари ўғлимдан олган қарзларини қайтариб беришяптими, демак, иш айтарли ёмон эмас экан, деб ўзини-ўзи хотиржам қилиш учунгина пулларни олади.

Оқшом палласи, ўрнидан қўзғалган поездга сакраб чиқиб олган отам йўловчиларнинг қопчиқлари, тугунлари устидан аранг ўтаркан, Кишинёвдан нимадир харид қилмоқчи эканлигини эслаб қолади. Аммо нима харид қилиши кераклиги хаёлидан кўтарилган эди, мана у купедан-бу купега ўтиб, ўзгаларнинг харид қилган нарсаларига кўз қирини ташларкан, ниҳоят, бир бурчакда муштдеккина бўлиб ўтирган кампирнинг қўлидаги тақсимчани кўриб, Кишинёвда худди шунақасини харид қилмоқчи эканлигини эслайди. Кампирнинг ёнига бориб ўтириб тақсимчани кўздан кечиранкан, отам ёлғон-яшиқни бичиб-тўқийди, кампир ниҳоят эриб кетиб, хаёлчан кулиб тақсимчани чолга беради. Кампир чолдан олган пулини рўмолчасига тугиш билан овора экан, отам — вақтида жуфтакни ростлаб қолади, ким билади, кампир тушмагур айниб қолиши мумкин.

Йўловчиларнинг кўпчилиги Кишинёв шаҳри атрофидаги қишлоқликлар: шу боис, шаҳардан чиққан поезд вагонлари орадан бир-икки соат ўтгач, қарийб, бўшаб қолади. Ёлғиз қолган отам зерика бошлайди, бирон-бир улфат қидириб купедан-купега ўтади. Қўшни купеда ўзига ўхшаган бир чолни топиб танишиш учун ёнига ўтиради, кампирдан сотиб олган тақсимчани кўрсатади. Тақсимча ҳамроҳига маъқул бўлди ва у ўз навбатида олтига чой стаканини олиб кўз-кўз қилади, стаканлар отахоннинг кўзини ўйнатади. Ичкилик шунақа нарсаки, олдин нима синишини ҳеч ким билмайди. Биров тақсимча синдиради, биров стакан.

Вақт алламаҳалда вагонлардаги чироқларни ўчирадилар. Фақат оч-кўкиш лампочкаларгина купени хира ёритади. Манзили узоқ бўлган йўловчилар ўрин солиб чойшабга ўраниб уйқуга кетадилар, разъезд, вокзаллар ҳам тун оғушида, проводниклар ўтирган ерларида мудрачяпти. Ташвишлари биланми, бир-бирига ўхшаш икки қария янгигина дўстлик меҳридан эриб бамайлихотир, ширин суҳбатлашиб ўтиришибди. Олдин чоллардан бири турмуши ҳақида ҳикоя қилади, суҳбатдоши унинг ҳар бир гапини маъқуллаб, дард-кашлик билан бош ирғаб жимгина қулоқ солади, кейин у ҳикоясини бошлайди, бошқаси жон қулоғи билан тинглайди.

Уйга қайтгач, отам поездда танишган дўсти тўрт

қизи билан нима қиляпти, дея бош қотиради, ўз навбатида у ҳам биз, олти ўғилни ёмонотлиқ қилади.

Саҳар палласи, тепаликлар ортидан вокзалимиз биносининг черепицали томи, тўрт терак кўринди. Паровоз манзилга етиб келганини маълум қилиб қичқирди, отам бўлса вагон эшигида турар, ранги оқариб кетган, «Наҳотки тўхтамай ўтиб кетади?» — дея фол очади.

Вокзал биносидан анча нарида, қарийб, дала ўртасида, отам харид қилган тақсимча темир йўл узра думалаб келмоқда. Унинг ортидан отам чопиб келяпти. Қувиб етгач, тақсимчани узоқ чертиб кўради ва бус-бутунлигидан ўзида йўқ хурсанд бўлади. Бу орада поезд орқага қайтиб, перронда иккинчи маротаба тўхтайди.

Поездни кузатиб қўйгач, отам, ўз-ўзидан маълум, емакxonани умуман ёпиб қўйишганми-йўқми — ўз кўзи билан кўриш учун ўша ёққа йўл солади. Емакxона ҳамон эл хизматида, чол хурсандлигидан юз грамм отиб олади. Шундан сўнг ифлос чорраҳадан ўтиб дала томонга шошилади. Чеккароқда йўловчиларни кутиб турган икки юк машинаси кўринади, аммо отам чўнтагидаги қолган пулини пайпаслаб санайди-да, яёв кетишга қарор қилади.

Куз ҳам охирлаб қолди. Кўк юзини булут қоплаган, шивалаб ёмғир ёғмоқда, ер дурустгина музлаган, юриш қийин, тийгончиқ. Отам, бундан бир ҳафта бурун йўлга чиққанида кун иссиқ эканлигини ўйлайди, энди эса совуқ суякдан ўтаяпти ва у нақ бугдой ўрими пайти чалғи тортаётгандай қўлларини силкиб катта-катта қадам ташлаб уйга шошиляпти.

Биринчи қишлоққа кириб келиши билан таққа тўхтайди. Қандайдир мўъжиза рўй бериб қулоғига фавқулодда шўх қувноқ куй чалинади. Отам ҳайрон бўлгандек тек қотиб қулоқ тутади, бу орада куй унинг хаёлини буткул банд этади. Таассуфки, отамиз туғма машшоқ, ҳатто жуда жўн куй ҳам унинг эътиборини тортиши мумкин.

Отам йўлидан қолиб, ўзини тор кўчага уради, бир оз юргач, қишлоқ тўйи устидан чиқиб қолади. Икки юзтача, чамаси, турли либосдаги колхозчи ҳовлини тўлдириб турибди. Супагача чиқиб олган ўн чоғли машшоқ зўр бериб куй чалмоқда, бир оз музлаган,

аммо пичан тўшалган ерда ўйин туша бошлайдилар. Атрофга чўккан сукунатдан отам уй эгаси ҳам ўйинга тушиб кетганини фаҳмлайди. Ўйин тушаётганларнинг барчаси куёв билан ёнма-ён ўйин тушаётган нуроний чолга ҳайрон қоларли даражада ўхшаб кетадилар. Ўйин тушишлари рисоладагидек эмас. Тортинишганиданми ённки ҳурмат юзасиданми, қарияга тақлид қилишади, чол бўлса уларни қизиқсинлар дегандек, томоша қилаётганлар қувончига қувонч қўшиб дамбадам зўр муқом қилиб қўяди. Шу топда отам биргина ўзи биладиган ўйинни кўрсатиш учун бизларни энди ҳеч қачон қишлоққа қайтариб олиб кела олмаслигини ўйлайди. Ҳаммамиз, худога шукур, соғ-саломатмиз, тирикчилигимиз ўтиб турибди, лекин нимадир бўлди-ю, бизни бир даврага йиғиш ва қўл ушлашиб ўйинга тушиш мумкин бўлмай қолди.

Мана, чол яна йўлда. Куз ҳавосига ишониб бўлмайди, шивалаб ёғаётган ёмғир дам ўтмай нимага айланиб кетишини олдиндан билолмайсан, шу боис, у илдам қадам ташламоқда. Бошқа қишлоқ чеккасига келиб қолганида яна ҳайратга тушиб тўхтаб қолади. Кимнингдир боғидаги битта ҳам барги қолмаган, аммо ҳосили шохида турган олма дарахтига кўзи тушади. Куз охирлаб қолган бўлса-ю, ё тавба, ғарқ пишган олма териб олинмаган бўлса! Четан деворга суянганича отам, ўз кўзларига ишонқирамай, узоқ тикилади. Нарироқда ит акиллаб қолди, уй эшиги очилиб остонада отамдан бир оз ёшроқ, қоқсуяк одам кўринади. Бизнинг отахон ноқулайликдан атрофга қарайди.

— Кўнглингизга келмасин, манави дарахт ростдан меваси билан турибдими?

— Кўрмаяпсанми, банди бор-ку!

Ғаройиб дарахт эгаси боққа тушади, йирик олмани узиб яқин келади-да, отамга узатади. Қария бу мўъжизага узоқ тикилади, кейин уялинқираб бошини қашийди, тортинибгина сўрайди:

— Ростдан хурсанд қиладиган бўлсангиз яна биттасини узиб бермайсизми. Уйда кампирим бор, очиги, ўз кўзи билан кўрмаса ҳеч нарсага ишонмайди...

Ўзининг фаросати етмаганидан боғ эгаси ноқулай

аҳволга тушиб, дарахт тагига қайтиб боради. Кейин ўша ердан туриб сўрайди:

— Кампирдан бўлак яна одам бордир?

Отам бошини қуйи эгиб, оғир хўрсинади, шу вақт-гача англаб етмаган дардини ичига ютиб, йўқ, дея бош чайқайди.

Қишлоққа у кечга яқин кириб боради. Қишлоқ чек-касида, қудуқ тепасида иккита пақир тўла сув кўтарган қиз турибди. Енгил кўйлақда, свитери эски, устига-устак, енги калта, совуқдан кўкариб кетган. Чолнинг оёқ товушини эшитиши билан пақирларини эпчиллик билан кўтариб унинг олдидан йўлкани кесиб ўтади. Эшиги тагига борганида пақирларни ерга қўйиб чол томонга қарайди ва бир қадар ҳавас қилгандек бўлиб, қора кўзларини катта очиб, кулимсираб дейди:

— Энди ростдан омад кулиб боқадимиз сизга...

Бу нозик, ингичка овоз уни аллақандай бошқа бир дунёдан тортиб, қайтариб олиб келгандек, отам чўчиб тушади. Ёйилиб кулади. Ниҳоят у ўз уйида.

— Ҳа, қизим, ҳақиқатан омад келди!

Кекса онамиз, бизни кутиб, кўзлари йўлда, эшик тагида турибди. Эскигина уй мўрисида кўкка тутун ўрламоқда, чапдаги, ўнгдаги қўшнилари ҳам, бутун қишлоқ ҳам кеч кузда печкага ўтин қалаган. Онамиз эшик тагида йўлдан кўзини узмай тек турибди, нимадир кўзига чалиниб, титраб кетади, сўнг кулиб юборади. Тор кўчада отамнинг учли шапкаси кўринади. Аммо бир сония уни кузатиб туриб, онам уҳ, дея қўлларини икки ёнига уради: о, парвардигор, яна отиб олибди. Илдам юриб унинг истиқболига чиқади.

Вақт алламаҳал бўлганида кулранг—қора кўкдан чўл узра лопиллаб, узоқ айланиб қор ёға бошлайди. Буюк қарама-қаршилиқ вақтида бўлгани каби ҳамма нарса қотиб қолади, қор учқунлари эса бутун қиш бўйи ётадиган ерларига аста чайқала-чайқала қўна бошлайди. Биринчи қордан сўнг қор учқуни кўпаяди, энди расмана қиш қори ёға бошлайди. Улкан, бепоён дала-ни оппоқ қор қоплайди. Днестрнинг муздек суви узра қор учқунлари аста қўнмоқда, узоқ-узоқ ўрмон ўнгирларида қор, Кишинёвнинг марказий кўчасида, йўлакларда биллурдек оппоқ, биринчи қор. Бизнинг ҳовлида ҳам қор ёғмоқда. Том ҳам оқариб қолди. Супачалар, ҳовли саҳни қор билан қопланди.

Куз ҳам хайрлашиб кетди, барча Молдавияда меҳмон кутиш пайти ҳам тугади. Энди, қишлоқдан чиқиб кетганлар, бизлар ҳақимизда гап очилса, қариндош-уруғлар ва яқинларимиз ўйчан кулимсираб:

— Худо хоҳласа, келаси йили кузда кўришармиз,— деб қўйишади.

Эртаси куни эрталаб, қор тўшалган ҳовли саҳнида бизнинг даканг хўроз пайдо бўлади, бир сакрашда остонага қўнғач, қанотларини бир-икки уриб, рисоладагидек қилиб уч марта қичқиради. Менинг ёқимтой хўрозим! Агар бирон кун қишлоққа қайтиб келиш менга насиб қилса, сенга икки қоп дон ҳамда сенинг қувноқ, доно наслингни асрлар оша сақлаб қолиш учун беҳисоб ажойиб товуқлардан олиб келаман.

1965 йил.

АСЛИГА ҚАЙТИШ

Йигирманчи асрнинг бошлари, Россиянинг ичкари-си. Тўрвасини орқалаб олган тиланчи тунда Тула губерниясининг совуқ далалари оралаб кетяпти. У зерикиб қолмаслик учун ҳуштак чалиб борар экан, жулдур кийимлари остидан ҳали бақувват жуссаси сезилиб турарди. Тиланчининг исёнкор қалби завқ-шавққа тўлиб-тошгандек туюлади. Куз ҳам, ёлғизоёқ йўл ҳам, туннинг сирли шарпалари ҳам—ҳамма-ҳаммаси унга қадрдон ва таниш.

Тепаликдан тушаверишда, йўл ёқасида Ясная Поляна қўрғони дарвозасининг икки четига ўрнатилган думалоқ тош миноралар оқариб кўзга ташланади. Тиланчи туну кун ланг очиқ турадиган дарвозадан ичкарига киради. Ясная Поляна ҳовлиси сокин, осуда, ҳовуз, йўлкалар саришта. Боённинг икки қаватли уйига киришдаги катта эшик олдида, бу ерга узоқ-узоқлардан йўл чангини ютиб келувчилар учун мўлжалланган харрак бор. Унинг тепасидаги дарахтнинг йўғон шохига қўнғироқ осиб қўйилган. Бу дарахт йўқсиллар дарахти номи билан машҳур.

Афтидан, тиланчи ҳам узоқ йўл босиб келган. Харракка чўкиб, одатий ҳаракат билан боши узра чайқалиб турган қўнғироқ ипини тутди-да, уни бир неча марта силтаб тортди. Аммо қўнғироқ жарангламади. Бунни кўриб тиланчи қаттиқ таажжубланди...

— Ёспирай...

Яқин-яқиндан бери, қўрғон эгаси бетоб бўлиб қолганидан буён қош қорайгач, қўнғироқни қоп билан ўраб қўядиган бўлишганди. Тиланчи бу тадбир тўғри қилинганми ёки йўқми, дея бир муддат ўйланиб қолди.

Лекин ҳеч қандай қарорга келолмай, тўрвасини елкасидан олди-да, гўё суҳбатдоши ёнида ўтиргандай аста мингиллаганича харракка жойлашиб ўтирди:

— Ижозатингиз билан, Лев Николаевич, шу ерда, деворингиз тагида ухлаб оламан, модомики, ўзингиз айтганингиздек, биродар эканмиз...

Деразаларда қоронғилик, хона ичи сув қуйгандек жимжит, фақат биринчи қаватдан иккинчи қаватга олиб чиқувчи йўлакдагина тунги чироқ мажолсиз чирсиллайди. Катта инглиз соати тўрт маротаба жом чалди. Шу заҳотиёқ кекса одамнинг заиф йўтали эшитилди. Қария уй ичидагилардан биронтасини бевозта қилмаслик учун секин йўталарди.

Иккинчи қаватдаги мўъжазгина хона. Ўрин тўшалган диван, кўзига уйқу илинмаётган қария беҳаловат. Бироқ қалби ҳамда зеҳни тийрак ва энди тун яримдан оққанида чол ўйлайди: «Соат тўртдан ошди, ҳамон ухлолмаяпман. Оёғим зирқираб оғрийди, орқа миям увушади. Назаримда, яна ҳушимдан кетгандайман. Оқшом юрагим увушиб келаётганини сезгандим. Софьянинг қулоғига чалинса, жазаваси тутиб уйни бошига кўтаради, деган хавотирда ҳеч кимни чақирмагандим. Ҳаммасидан нашъа қиладигани уриш-жанжалдан кейин қаршимда тиз чўкиб қўлимни ўпиши, ҳеч ҳазм қилолмайман шу одатини».

Соат мурватларини аста шиқирлатиб яна ўн беш дақиқа ўтганига занг урди. Қўшни хонада Софья Андреевна ўринда тўлганиб ётибди. У бош томонга қўл чўзди-да, тимирскиланиб шишачани топди ва қошиққа бир неча томчи дори томизди. Доридан сўнг афти бужмайиб сув ичиб юборди ва яна хаёлга чўмди: «Йўқ, унинг мени яхши кўрмаслиги равшан. Зорим бор, зўрим йўқ, бо худо, севмаса севмас. Ёш ўтган сайин ҳистуйғулар ҳам қариб боради, дейишади. У ҳолда нега Чертковни яхши кўради? Бутун сир-асрорини унга ишониб айтади! Хўш, нега у борган сари мени ишларидан четлаштириб қўяпти?»

Қўшни хонадан йўтал эшитилди, Софья Андреевна нафасини ичига ютди.

Тиланчининг ҳам кўзига уйқу келмаяпти. Тақир харракда у ёнбошидан бу ёнбошига ағанаганича ўйлайди: «Уй иссиқ, пар тўшак бўлса, жоннинг роҳати, бунга нима етсин! Бундай ҳаёт учун қаттол душма-

нингдан тарсаки емоқ учун чаккангни тутиб беришинггина эмас, бошингни берсанг ҳам алам қилмайди».

Лев Николаевич кўзини юмиб ётаркан, кулимсиради: Нақадар гаройиб, нақадар ажойиб тақдирим бор! Мужикларнинг ҳуқуқсизлиги, зулмнинг барча даҳшатларини кўриб юрагим қонга тўлиши ва қанчалар қийналишимнинг жилла қурса, юздан бир заррасини ҳис қиладиган йўқсил бормикин дунёда. Буни мен кўпдан бери ҳис қиламан, бу нарса йиллар ўтган сари дилимда йиғилиб борарди, сўнгги вақтда эса сабр косам лиммо-лим тўлиб, ҳатто тўкила бошлади. Шуларни ўйлаб ўз ёғимга ўзим қовурилсам-да, бой-бадавлат кишиларнинг бузуқ даврасида яшаб келяпман ва бу даврадан бош олиб чиқиб кетолмаяпман, бунга ўзимда на куч ва на қатъият топаман».

Софья Андреевна яна тинчлантирувчи томчилардан ичади ва яна унинг хаёлини оғир, зил ботувчи ўйлар чулғаб олади: «Лёвочка, фарзандларимизни меросдан маҳрум қилувчи васият қоғозига имзо чекканинг ҳақидаги тахминларим тўғрими? Ёинки сен яқин кунлар ичи шу маънодаги васиятни битмоқчимисан?.. Лёвочка, қандай қарорга келган бўлмагин, эътиқодинг қандай бўлишидан қатъи назар, мен фарзандларимизнинг бир тийинсиз қолиб, дарбадар тарқаб кетишларига йўл қўёлмайман. Бугун сен кечқурун кундалик дафтардан бош кўтармай ўтирдинг, нималар ёздинг, менга қоронғи, шу боис ҳам ухлолмаяпман. Сен мендан бирон нарсани яширолмайсан. Мен сенга бир талай бола туғиб бердим, бутун умрим қоғозларингни тартибга келтириб, ёзганларингни оққа кўчириб келдим, мен сенинг энг яқин, энг садоқатли дўстингман. Шу боисдан ҳам кечқурун нималар ёзганларингни ўқимагунимча ухлолмайман»

Соат тўрт яримга жом чалди. Софья Андреевна аста ўрнидан тўради, халатини елкасига ташлаб эрининг иш хонасига ўтади, шамни ёқади ва унинг столини титкилай бошлади. Лев Николаевич унинг қўшни хонада қоғозларни шитирлатишини эшитиб турибди, йўтал хуружини босиб ўйлайди: «Азизим Соня! Ёшлигимда севганим каби бир ёстиққа бош қўйган кунимиздан бери ўтган қирқ саккиз йил бадалида кўнгил совишининг турли-туман сабабларига қарамай бирдай севганман ва ҳозир ҳам севаман. Сенинг маънавий қараш-

ларингни қабул этиб, мен билан собитқадам бўлмаганлигинг учун сени койий олмайман. Ҳар бир инсоннинг маънавий ҳаёти сирдир, шу боис, ўзгалардан шундай сирни талаб қилиш ножоиздир, чунки бу ҳолда у сир бўлмай қолади. Аммо ҳаёт тарзимни, қароримни мен ўзгартиролмайман, чунки фикрларим, бу борадаги сўзларим озодлигим, эркинлигим инъикоси ва мен уни истаган киши олдида ҳимоя қила оламан. Илтимос, Соня, тунлари қоғозларни титкилама. Мабодо сен менинг шартларимни қабул қилмасанг, мени эркимдан маҳрум этсанг, мен Яснаядан бош олиб чиқиб кетаман».

Шу сўзлардан сўнг Софья Андреевна бирдан қотдиқолди. Тезгина шамни ўчирди, хонадан чиқди. Лев Николаевич йўтал хуружини қанчалик қайтармасин бўлмади. Ноилож ўрнидан туриб кетди.

Лев Николаевич дераза олдига келди, бир тавақасини очди, мусаффо ҳаво йўталини босди, уй ичига чуқур сукунат чўкди ва айни шу сукунат биринчи қаватда ухлаётган доктор Маковицкийни уйғотиб юборди. Душан Петрович тезда халатини елкасига ташлади, кўзойнагини тақди, иккинчи қаватга, Толстой хонасига кўтарилди.

— Лев Николаевич, ўзингизни ёмон ҳис қиляпсизми?

— Дард, азоб чекмасак, бу ҳаётимиз қадри сариқ чақа бўлармиди. Бу нарса Кантда қандай ифодалангани ёдингиздами? Дард, азоб чекиш бизни ҳаракат қилишга мажур этади ва фақат ҳаракатларимиздагина биз ҳақиқий ҳаётни сезамиз...

Душан Петрович унга яқин борди ва таҳликали, айни чоғда сирдош киши оҳангида сўради:

— Ясная Полянани ташлаб кетишга қатъий қарор қилдингизми?

Толстой ўйларди. Жуда ҳам муҳим ва масъулиятли эди бу.

— Ҳали узил-кесил қарорга келганим йўқ. Аммо дақиқа сайин шу тўхташга келишим мумкин!

Маковицкий лом-мим демади, калта қирқилган қуюқ соқолини силаб қўйди.

— Лев Николаевич, мабодо шундай қарорга келгундек бўлсангиз, сизни бу йўлда кузатиб борсам, ҳамроҳингиз бўлсам дегандим.

Толстой унга кексаликнинг хира кўзи билан қаради.

— Назарингизда, мен шунчалик ожиз, нотавонманми, ўзгаларнинг ёрдамисиз бу уйни тарк этолмайманми?

Маковицкий уялинқираб соқолини силади.

— Гап унда эмас, Лев Николаевич. Мен фақат врачингизгина эмасман-ку, сизнинг эътиқодингизни тарғиб қилувчи ўқувчингиз ҳамман-ку!..

Лев Николаевич ҳаяжонланиб кўзи ёшланди. Бу ҳол шу қадар тез содир бўлдиким, у янада яқинроқ келиб наридан-бери докторни бир қўллаб қучоқлади.

— Ҳаётимда сизни учратганим қандай бахт. Ва яна қандай бахтким, ушбу мушкул дақиқаларда ёлғиз эмасман, ёнимда сиз борсиз...

Маковицкий ҳозир айтмоқчи бўлган гапини ўзича словакчадан русчага узоқ ўйланиб, ҳижжалаб таржима қилди.

— Менга нисбатан айтган гапларингизга биргина бош эгиш билан жавоб бера оламан.

Соат учдан ўтганига жом чалди.

— Ҳадемай тонг отади,— деди Маковицкий,— шу кунлар ичи сиз ўзингизни жуда эҳтиётлашингиз, камроқ уринишингиз керак бўлади. Йўл машаққатли бўлиши мумкин.

— Ётаман. Дераза олдида бир оз турай, йўталим буткул босилсин, кейин ётаман.

Душан Петрович биринчи қаватга—ўзининг хонасига тушди, бироқ эшикни ёпмай, икки қулоғи юқоридан эшитилаётган тиқ этган товушда бўлди.

Кузда саҳар палласи сарин шамол эсади, қоровул ёғоч шақилдоқни чалди, ит ҳуриди, сўнг яна сукунат чўкди. Толстой эса ҳамон бориб ўрнига ётмаган, дераза олдида қандай турган бўлса, шундай турибди. Доктор яна бир карра унинг ёнига кўтарилди.

— Бирон-бир нарса истайсизми, Лев Николаевич?

Толстой доктор томон ўгирилмай шивирлаб жавоб қилди:

— Ёлғизликни истайман. Ёлғизликка шунчалик чанқоқманки.

Тиланчи харракда ширин ухлаяпти. Софья Андреевна ҳам боши узра дори шишачалар қалаштириб ухлаб ётибди, беҳад юмшоқкўнгил Маковицкий ҳам ўз хонасида стулда ўтирганича ухлаб қолган, биргина бадав-

лат рус боёни Лев Николаевич Толстойнинг кўзига уйқу келмайди.

Николай II Нева бўйидаги Қишки сарой кутубхонасида юмшоқ креслода ялпайганича ўтирибди. Кечани у қиролича фрейлина Анна Александровна Вирубова билан ўтказди. Шу топда фрейлина шоҳ эркалашларидан кўкарган ва шилинган танасига шўр пахта босиб ётар, шоҳ ўзини давлат ишларига чоғлар, чунки доклад учун уч министр чақирилган, боши эса арининг инидек ғувилларди. Афтидан, кеча бир оз меъеридан ошнқроқ ичиб юборибди. На илож, император ҳазратларининг мусаллассиз кайфиятлари чоғ бўлмайди.

Кутубхонанинг эшиги аста очилди ва Николай II қиролича бўлса керак деган хаёлда ростланиб ўтирди. Одатда угина огоҳлантирмай кириб келаверарди, аммо эшикка қия кўз ташлаб шоҳ яна эски ҳолатига қайтди. Эшикда саройнинг коменданнти генерал Трепов турарди.

— Олий ҳазратлари, буюк князь Николай Михайлович зудлик билан қабул қилишингизни сўраяпти...

Император ўрнидан турди, иш столига борди, кўпдан бери ўрганилган қиёфа олди, бу қиёфада у янада салобатли кўринарди, норози, ҳорғин овозда деди:

— Кирсин.

У буюк князларни ёқтирмас, айниқса Николай Михайлович ўзининг муросасизлиги билан меъдасига урганди. Бу ҳам етмаганидек, Николай Михайлович ҳаддан ортиқ билагон эдики, бирон мавриди билан унга ўта норози эканини билдириб қўйиши лозим эди.

— Сени кўришдан хурсандман,— деди Николай II эшикда буюк князнинг гавдаси кўриниши билан.— Кўпдан бери кўринмас эдинг?

— Олий ҳазратлари, ишга кўмилиб ётибман. Ваз устига, эшиклар ғижирламаслиги учун шоҳ ҳузурига иложи борича кам кирган маъқул дейдилар.

Император хохолаб кўзи ёшлангунча кулди.

— Жуда бамаъни гап.

Қайтиб келиб юмшоқ креслосига ўтирди, бош қимирлатиб буюк князни ўтиришга таклиф қилди. Буюк князь кресло олдига борди, аммо ўтирмади.

— Меросхўрингиз соғайиб кетганлиги билан сизни табриклаш учун келгандим,— деди у.— Эшитишимча, йигитча буткул соғайиб кетганмиш?

— Ҳа, йигитча соғ-саломат. Қарийб соғ-саломат.

— Бундан ташқари,— деди буюк князь сидирга оч-сарғиш костюмининг ички чўнтагига қўл солиб,— мен сизга махфий топширмақчи бўлган...

— Арзномами?

— Йўқ, арзнома эмас. Мактуб, олий ҳазратлари,

Император қошини керди—император канцелярияси орқали келмайдиган махфий мактубларни ёқтирмас эди, бу хил мактубларда доимо бирон неҳуш гап бўларди.

— Бу мактубни жорий этилган йўл билан берилса бўлмасмиди?

— Йўқ, олий ҳазратлари. Бу мактуб граф Лев Николаевич Толстойдан.

Мактубни олсинми ёки гапида туриб мактуб канцелярия орқали қўлимга тегсин десинми, шоҳ шуни ўйларди. Ҳа, мактубнинг қонунлаштирилган йўл билан ўтиб келгани маъқул албатта, бироқ ким билади, балки бирон бемаъни гап бёрдир.

У юмшоқ креслода ўтираркан, пошилмай чуқур ўйлади, ўйлагани сари бутун вужуди, ихтиёридан ташқари шоҳлик ҳукмига ва қатъийликка тўла бошлади.

— Унда салтанат нуфузига соя ташлайдиган ҳурматсизлик битилганми?

— Бўлмаслигидан бўлиши кўпроқ, олий ҳазратлари...

— Мактуб мазмуни билан танишмаганмидингиз?

— Йўқ, олий ҳазратлари.

Буюк князнинг афти ангоридан ғирт ёлғон гапираётганлиги кўриниб турибди. «Ҳа, йўқ,— деди ўзича Николай II,— азизим, сени бу бемаъни битикни ўқиб чиқишга мажбур қиламан, токи бу хил махфий мактубларни ташиб юрмагин». Ва кулимсираб сўради:

— Ундай бўлса хатни очиб ўқинг. Мазмуни қоронғи бўлган мактубни холис хизмат қилиб келтиришдан сизга нима наф?

Айтишга айтди-ю, шу заҳотиёқ пушаймон қилди, чунки буюк князга бу айни муддао — граф номини дастак қилиб император устидан кулмоқчи афтидан. Бироқ Николай Михайлович бу орада мактубни ўқий бошлади:

— Афтидан, сизни чор ҳукумати ва унинг вакили — шоҳга халқнинг ҳурмат-муҳаббати зўр, деб чал-

гитаётибдилар. Сизни Москвада ёинки бошқа шаҳарларда кутиб олишга чиққан халқ тўдаси ортингиздан «ура!» — деб елиб-югуришига сира ишонманг. Бу менга садоқат рамзи изҳори деб ўйланманг — нари борса, бу шаҳарга ташриф буюрган сайёр цирк труппаси ортидан, худди шоҳ файтон ортидан югурадиган томоша ишқибозларининг тўдасидир. Сиз, халқнинг менга муҳаббатини изҳор қилувчилар деб қабул қилганларингиз кўпинча полиция томонидан уюштирилган, яъни сизга халқни садоқатли кўрсатиши керак бўлган одамлардир. Мисол учун Харьковда бувангизни кутиб олишда шу хил воқеа рўй берди, черков одамларга лиқ тўла, аммо йиғилганларнинг бари изқувар полиция одамларидан иборат эди...

Шу ерга келганда шоҳнинг сабр-тоқати тугади. Николай буюк князнинг қўлидан мактубни юлқиб олди, ғижимлади. Ёзув столи ёнига қўйилган катта яшил тош вазага ташлади, дераза олдига борди, Неванинг лойқа, муздек сувига узоқ ва қаҳрли тикилди, сўнгра стол олдига қайтиб келди, вазадан ғижимланган мактубни олди, текислади ва энди стол ёнида, одатдаги ўрнида ўтираркан, охиригача ўқиди. Ва яна мактубни ғижимлади, иккинчи маротаба вазага ташлади — энди асосийси, муҳими, тинчланиш, ўзни қўлга олиш, чунки буюк князь унинг ҳар бир ҳаракатини кўздан қочирмай кузатяпти, император эса бирон-бир ҳаракат қилибгина ўзини қўлга олиши мумкин. Бу ҳаракат куч ва зарда билан бўлиши керак, куч ва зарда унда керагидан ортиқча бор.

— Графни бу қадар ғалати мактуб ёзишга ундаган сабаблардан хабарингиз борми?

— Йўқ, олий ҳазратлари.

— Бу зиёлилар, — деди боши қотган Николай II, — лекин «зиёлилар» деган сўзни айтаркан, юзи ижирганишдан тиришди. Эшик очилиб яна генерал Трепов кўринди, бироқ император, чиқиб туришни ишора қилди, шундан сўнг эшик юзига ёпилгач, сўради: — Бу мактубдан бўлак яна ниманидир айтмоқчи бўлудингиз, шекилли?

— Ҳа, олий ҳазратлари. Граф Толстой, бу мактуб учинчи бир шахснинг қўлига тушмасмикан деган жавотирда эди.

— Учинчи шахс қўлига тушиб бўлди.

— Қандай қилиб?!— ҳайратга тушди буюк князь.

— Қандай бўларди... Бу мактубни графнинг ўзи ёзган — бу биринчи қўл, кейин ўқиган мен — иккинчи шахс ва ниҳоят сизнинг қўлингиз...

— Мен ҳисобга кирмайман, олий ҳазратлари. Мен шоҳ салтанатига ҳам, буюк рус ёзувчисининг номига ҳам бирдек садоқат билан қарайман...

— Ундай экан,— деди Николай II бир қадар кўнгли тинчиб,— графга айттириб юборишингиз мумкин, мактуб учинчи бир шахс қўлига тушмайди.

— Шунинг ўзи мактубга сизнинг жавобингиз бўладими?

— Худди шундай. Граф мендан ҳеч нарса сўраётгани йўқ-ку. Халқ ўзининг шоҳини яхши кўради, йўқми, нима қилибди, граф ёзишмаларини кўкларга кўтариб мақтайдиган ўқувчилар ҳам унчалик даражада самимият билан унинг дунёқарашини маъқулламадилар-ку, шунини ҳам эътиборга олиб қўйиш лозим.

Қаттол қари бўри кузги хилват ўрмон оралаб боряпти. Қадам олиши, теварак-атрофга айёрона боқиши — ҳамма-ҳаммасидан умри давомида ҳар балони кўргани билиниб турибди. Томирида қон қайнаган ёшлиги ҳам, етакчилик қилган тўдаси ҳам ва ёш, чиройли урғочи бўрилар ҳам, бари бошидан ўтган. Овчилар ҳам, оёғи етган ерда қон қақшагиллар ва саноқсиз олишишлар изи, яра-чақалар ҳам бўлган. Энди у ўрмон оралаб бир ўзи, ёлғиз боряпти. Эндиликда у тумшуғини кўтариб шамолни искамайди, тик этган товушга қулоғини динг қилмайди. У жуда-жуда қариб қолган, кўнгли бирон нарса тусамайди, унга ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Оёғини узатиб мудраб ётса қанийди, бироқ буни ҳаёт дейдилар, нима ҳам қила олардинг. Уша, ширин уйқу элган тун, қандайдир олий кучлар — тақдир овози, қисмат саси — уни уйғотиб юборди ва фурсат етди, дедилар. Ва у бу овозга итоат этди. Шу заҳотиёқ ўрнидан турди ва шимол томонга — ҳаётидаги энг машаққатли, сўнги йўлга тушди.

Ясная Поляна ўрмонлари аста-секин истар-истамас жонланяпти. Баланд эманларнинг баргларидан шудринг майин шовуллаб тўкилади, қушлар инларига уй-

малашади, илк тонг нурлари ҳўл, намиққан арчазор оралаб таралганида, ўрмондаги ёлғизоёқ, кенг йўлда бир отлиқ кўринди. От зотдор, кўзга яқин эди, юз тузилиши Шарқдаги одамларникидақа, отлиқ эса, эгарда виқор билан ўтирарди. Кўринишидан хотиржам, бир қадар эринчоқлик аралаш ташвишсизлик ҳам бор эди. Теварак-атрофга кўз қирини ҳам ташла-мас, борлиққа қулоқ ҳам осмас, аммо бу ерлар ўзиники эканлиги, ўрмон ҳаёти, борлиги, ҳамма-ҳаммаси унинг хаёлини банд этганлиги кўриниб турарди. Ўрмондан чиққач, у ёлғизоёқ йўлга от бошини бурди ва Ясная Поляна қўрғонига тўғри йўл солди.

У ерда кун одатдагидек, бир зайлда ўтиб борарди. Дарахт тагидаги камбағаллар харраги тўла банд қилинган — бу ерда қўшни қишлоқдан келган деҳқонлар, дарбадарлар, улар ўртасида уйқуси чала бўлганидан қовоқ-тумшуғи осилган, жаҳли чиққан кечаги тиланчи серзарда ўтирарди. Гарчанд улар боши узра қўнғироқнинг арқони шамолда енгил чайқалиб, ҳеч ким уни тортиб чалмаса-да, теварак-атрофни қўнғироқ овози тутганди.

Александра Львовна иккита толстойчи серсоқол мужикни биринчи қаватда йўлақда қабул қиларди. У ҳорғин ва қовоғи солиқ, кайфиятсиз эди. Уйда Лев Николаевич туни билан безовта бўлиб чиқибди, фақат тонгга яқин кўзига уйқу қўнибди, деган овоза тарқалганди, аксига олгандек, шу топда қўнғироқ ёрилгудек жаранглаяпти. Лев Николаевичнинг серсоқол талабалари бир нарсани минғирлаб узоқ тушунтиришар, тарбия кўрган босиқ Александра Львовна ударнинг гапини охиригача сабр қилиб тинглади-да, оҳиста, кўнгилчанлик билан деди:

Отам ўзини ёмон ҳис қиляпти. Йўқ, сизларни қабул қилолмайди. Боз устига, икки ҳафта бурун хатларингизни олиб, атрофлича жавоб қилганди.

Кекса толстойчи мужик энсасини қашиди.

— Ҳа-да, жавоб хатини олганимиз рост, ҳаммасини тушуниб, мағзини чақиб олди. Лев Николаевични ҳечам безовта қилмас эдигу, манави, тўғрисини айтганда, одатдан ташқари ҳолат рўй бермаганда.

Александра Львовна бир қадар таажжубга тушди.

— Кечирасиз, мен барибир гап нимада эканлигини ҳеч тушунмадим.

Ёш толстойчи мужик гап нимада эканлигини лўнда қилиб тушунтириб бериш учун бир қадам олдинга ташлади.

— Биродарлигимиз чок-чокидан сўкидиб, агар таъбир жоиз бўлса, бизнинг толстойча жамиятимиз тарқаб кетяпти. Ҳаммаси ўша, гўё Лев Николаевичга ёзишмаларини нашр этишга рухсат олиш учун миллион ваъда қилишгани тўғрисидаги газета мақоласидан бошланди. Ҳатто шартнома тузилганмиш ҳам.

Улардан тамаки, қатрон ва қандайдир қўланса, нохуш ҳид келарди.

— Ҳеч ким ҳеч қандай шартнома тузганича йўқ, мабодо сизнинг жамиятингиз ҳар сафар навбатдаги газета мақоласидан ларзага келиб пароканда бўлаверар экан, менимча, унинг бир йўла тарқаб кетгани маъқул.

Ёш толстойчи ял-ял ёнарди:

— Ҳа, йўқ, бу каби хушxabардан белимиз бақувватлашса бақувватлашадики, асло бўшашмайди!

Қария, у қолиб ёш йигитча гаплашаётганидан ранжиб, йигитчани елкаси билан нари туртиб олдинга чиқди.

— Отлар хусусида гапириб кўнглимизни хотиржам қилсангиз нур устига аъло нур бўларди...

Александра Львовна қовоғини уюб олди:

— Қанақанги отлар хусусида?

— Нақа, ўша газетада ёзилганди, гўё кекса граф кун сайин сайрга ажойиб зотдор саман отда чиқармиш. Шу хабардан кейин биз томонларда, биродарларимиз орасида нақ гулгула, безовталаниш бошланди.

— Кечирасиз, яхши англамадим шекилли, нима сабабдан гулгула бошланди?

— Лев Николаевич отлари важданди.

— Лев Николаевич отларининг бунга нима алоқаси бор экан?

— Ҳеч бир қовушмаяпти-да, нақа,— деди қария аранг овоз чиқариб, қуруқшаган лабини гапга жуфтлаб.

— Нимага қовушмаяпти?

— Рисолага тўғри келмаяпти-да.

Александра Львовна ютинди, кейин ёқасини тўғрилайётгандек бўлиб, титраётган иягини бир муддат уш-

лаб турди. Қабул вақти тугаганига ишора қилиб ўрнидан турди:

— От хусусида сизларни хурсанд қиладиган бирон гап айтолмайман. Ҳақиқатан ҳам Лев Николаевич онда-сонда сайрга от миниб чиқиб туради. Хайр.

Қария унинг қаршисига тиз чўкди.

— Бека, ўтиниб сўрайман, кетманг. Яна бирон-бир маълумот айтинг, у ерга қайтгач, жамият бошлиғи сифатида мен...

Кетатуриб Александра Львовна остонада тўхтади ва наст, қарийб эркакнамо овозда бирдан деди:

— Сизларга яна нима десам экан... Тўғарақдошларингизга етказишингиз мумкин, Лев Николаевич жуда мункиллаб қолди, саксон иккига борди ёши ҳам, кечалари кўпинча оёқ томирида қон қотиб қолиши натижасида юрак уриши хуруж қилиб қолади, ҳаёти давомида кўпгина мужиклардан ортиқроқ яёв юрганлигини айтинг. Туладан Москвага бир неча мартаба яёв бориб келган. Яна шуни айтишингиз мумкинки, гўштдан ўзини парҳез қилиш оқибатида жуда қувватсизланиб қолди, шу билан ўзи хизмат қилган ғоялар учун ҳаётини беришга ҳам тайёр, аммо бирон-бир ўткинчи роҳиб отамнинг ҳамма нарсани ташлаб, у билан дарбадар кезишини истаб қолса, отам бунга кўнмаса керак. Хайр.

Иккинчи қаватдан ёзув машинкасининг чиқиллаши эшитиларди. Юқорида ремингтонлик деб аталган мўъжазгина хона бор эди. Хонага столчада турган ёзув машинкаси маркасидан ном қўйилганди. Лев Николаевичнинг машинкачиси Самуил Беленький Лев Николаевични уйғотиб юбормаслик учун бармоқларига куч бермай оҳиста чиқиллатар, унинг орқасида бир боғлам қоғоз кўтариб турган Лев Николаевичнинг котиби Булгаков илтимос қиларди:

— Азизим, бор-йўғи бир ярим қоғоз, илтифотингизни дариг тутманг.

Самуил Моисеевич сўзида қатъий эди:

— Ҳеч иложи йўқ. Шундай ҳам тез битиши зарур ишларим бошимдан ошиб ётибди. Боз устига, хатлар қўлда ёзилади, деб келишиб олинган эди-ку.

— Бу фавқулодда муҳим хат. Лев Николаевич Мунтяновга — ўша, барча бойларни ва уларнинг бола-чақаларига, ҳатто эмизикли гўдакларигача йўқ

қилишни талаб қилган революционерга жавоб ёзди. Биз, Александра Львовна билан ушбу хатдан бир неча нусха қолдиришни истардик.

Самуил Моисеевич бир варақ қоғоз олди, қоғозни машинкага жойлади.

— Уқинг.

Булгаков ўқитувчи каби аста, бир маромда ўқирди:

— «Сизга жавоб ёзишдан олдин узоқ ўйладим. Менинг комил ишончимга кўра на сиз, на мен, на ҳукумат, на революционерларга, ёруғ дунёда ҳеч кимга инсон ҳаётини ўз билгича қолишга солишга ва уларнинг фикрича, кимки ножўя ҳаракат қилаётган бўлса қасд олишга ваколат берилмаган. Олий бурчимиз ва ихтиёримизда бор нарса, у ҳам бўлса умримизни яхшилик ва софлик билан яшашимиз керак».

Куни кеча ота-срасининг бағрида меҳмон бўлишга келган, беҳад ташвишли Татьяна Львовна эмнадан иккинчи қаватга кўтарилди, Софья Андреевна хонасига кирди ва ўта таажжубда деди:

— Ойи, сени пастда қандайдир бадбуруш сўраяпти.

Софья Андреевна хўжалик ишлари билан банд эканида бировнинг безовта қилганини хуш кўрмасди. Асабий ҳолатда сўради:

— Бадбуруш деганинг нимаси?

— Таъбир учун кечирасан. Мен — ташқи кўринишидан одам ҳайиқадиган демоқчи эдим. Нақ қароқчининг ўзгинаси.

Софья Андреевна ручкани бир чеккага қўйиб деразага яқин борди ва ҳовлига қаради.

— Ё парвардигор, сенга нима бўлди, Танечка? Бу черкас — бизнинг янги қоровулимиз Аҳмад-ку! Сен уйимизда камдан-кам бўласан, шу боис, уни шу маҳалгача кўрмагансан.

Татьяна Львовна гангиб турарди.

— Ойи, отам иккаловинг уйга одам танлаб хизматкор тарбиялашларингта биз ҳаминша ҳангу манг бўлардик. Уйга киргач, у тоифа одамлар қадрдон кишиларга айланишади, шу эътибордан менинг ана шу кўнгилчан, ёқимтой одамлар срасида бу бадбуруш пайдо бўлганига ҳечам ақлим бовар қилмайди, ишонгим келмайди.

Бу таъбир Софья Андреевнанинг гашига тегди.

— Биласанми, Танечка... Кўнгилчан ва ёқимтой одамларни истаган одам, вақт топса, шилиб кетаверади. Мен, сен айтган яхши, ёқимтой чеҳрали кишилардан бўларим бўлди, менга мол-мулкимизни бегоналар чўнтакларига ўтиб кетишига йўл қўймайдиган одам керак, бу ишни афти ангори Аҳмадникига ўхшаган одамларгина амалга ошириши мумкин.

— Ойи, ишонаманки, сен унинг лаёқатини, характери билиш, аниқлаш учун муддат белгилагандирсан...

— Ҳа, албатта... Мен унга икки ҳафталик муддат бергандим, бугун шу муддат тугади, шу боис, тонг отар-отмас оёғини қўлига олиб етиб келди... Агар сенга оғирлик қилмаса, айтиб қўй, нонушта беришсин унга. Бир оздан сўнг ўзим унинг олдига чиқаман.

Соат ўнларда Софья Андреевна уни катта залда кутиб турган Аҳмад олдига чиқди. У билан қуруққина ва рус бекасига хос ҳукмрона овозда гаплашди:

— Сенга ёллашган ишни удалай оласанми?

— Мен сизнинг мулкингизни тартибга келтирдим.

— Саводлимисан?

— Оз-моз. Босма ҳарфни меники яхши билади.

— Эрим, Лев Николаевичнинг ёзганларини ҳеч ўқиганмисан?

— Агар шунақа буйруғингиз бўлса, жоним билан...

— Йўқ, бунақа буйруқ бўлмайди... Шунчаки, гап орасида сўрадим-да. Милтиқ сотиб олиб беришдими?

— Уқ-дори камлик қилади. Менинг хизматим кўп ўқ-дори талаб қилади.

— Яхши. Яна ўқ-дори сотиб олиб беришларига буйруқ бераман. Яна бирон истагинг борми?

— Йўқ. Уқ-дори, мумкин бўлса, отга бир емли сули беришса.

— Дуруст.

Софья Андреевна иккинчи қаватга — ўз бўлмасига қайтиб чиққанида Татьяна Львовнани хафақон ва авзойи бузуқ кўрди. Ҳамиша қувноқ, шўх-шан Татьяна Львовна билан бу каби ҳол камдан-кам бўлиб турарди ва шу сабаб ҳам Софья Андреевна, нега кайфиятинг бузуқ, дея сўрарди.

— Отам ўша Аҳмадни кўрганми?..

— Очиғи, сенга бирон нарса деёлмайман... Нега бу нарса сени ташвишлантириб қўйди?..

— Ҳовузларимизда балиқ овлаган мужикни нима қилишганини жуда яхши эслайман-ку, ахир... Аҳмад-ни юмуш билан бирон ёққа юбориш мумкин бўлар, аммо отамнинг феълени нима қиламиз, боз устига, қанча ҳамфикрлари, оғзидан чиққан ҳар бир сўзини оқизмай-томизмай ёзиб оладиган қанча ўқувчилари бор...

— Таняжон, жонгинам, ярамга туз сепма! Толстойчи деб аталмишларни қанчалик жиним ёқтирмаслигини жуда яхши биласан-ку. Бекорчи халқ, уззукун, ҳамиша нима биландир курашадиган, бировларнинг эшик-туйнугини пойлайдиган, иложи борича бойларнинг эшигидан нари кетмаса, умр бўйи бировнинг нонига шерик бўлишни ўйлайдиган халқ. Мен бу нодон маслакдошлар кўнглида нима борлигини чироқ ёқмай туриб ҳам биламан. Шу қадар меъдамга тегиб кетдиларки, гоҳида худони унутиб бўлса ҳам тўппончани қўлга олгим, ёки маргимуш солинган шишани улоқтиргим келади!

Вақт ўтиб борар, соат ўн бир бўлиб қолган, бироқ Лев Николаевич ҳамон ўз хонасидан чиқмайди. Ёшлигида юрак хуружларига айтарли парво қилмас эди, қаригач, ҳар сафар юрак хуружидан ўзига келиши жуда қийинлашарди. Энди у чалқанча тушиб ётар, томирлари бўртиб чиққан қўллари эса адёл устида, гўё белбоғни ушлаб ётгандай эди. Унг қўли, аниқроғи қалам ушлайдиган уч бармоғи оҳиста ва секин титрарди, гўё қоғозга бир нарса ёзаётгандай. Доктор Маковицкий унинг ёнгинасида стулда ўтирар, беморнинг ўнг қўлидан кўз узмасди. Титраш босилиши билан у столдан оқ қоғоз олар, эҳтиётлик билан қўл тагида ёзишга тўғрилар, қўл қоғозни сезган заҳотиёқ қизил чизик бўлиб ёза бошларди.

Маковицкий ўтирар ва шу кўйи ўзича ўйларди: «Инсоннинг ҳис-туйғуси қадим-қадимдан беш бармоқдек маълум — киприкни бир оз кўтарилса бас, ёруғликни дарҳол сезиш, соф ҳаводан нафас олиш, таъм билиш, бир қултум сувнинг бардам қилиши, Лев Николаевичга келсак, тамом бунинг акси. Аниқроғи, ушбу ҳиссиёт даражалари мавжуд, аммо улар ўтмаслашиб қолган вужудда ҳаёт белгисини сезиларли кўр-

сатиб турган ҳиссиёт ўнг қўлидаги уч бармоқ, холос. Лев Николаевич шу уч бармоғи билан қизил чизиқча устидан ёзади. Ҳушидан бегона бўлган дамлари, ўзи билмаган ҳолда ўн саҳифа чоғи қоғозни қоралаб ташлагач, танасида енгиллик сезади, ўзига келиб аста-секин соғая бошлайди...»

Бу орада Петербургдан, жандармлар корпуси командиридан Тулага 6 3293 12819 51302 55847 — шу хилда икки бет рақамлар ёзилган ошғич телеграмма келди. Чор ҳукумати охраникаси фойдаланган рақамларнинг ярмидан ортиғи шу вақтгача тўла ўқилиб, нима ёзилганлиги маълум бўлганича йўқ. Ёқа ушлайдиган ишлар — Мисрнинг минг йиллар давомида ер тагида қолиб кетган лойдан ясалган тахта ёзувлари ўқиб чиқилди, аммо Николай империясининг махфий номалари ҳалигача сирлилигича ётибди.

Гарчанд эндиликда сирли бўлиб қолди, аммо у пайтлар кимга керак бўлса рақамлар устунини қойилмақом қилиб ўқиб олган, Петербургдан шифровка етиб келиб улгурмай, мана, буйруқ берилди. Шу заҳотиёқ, тун ярмида, қуролланган аскар ротаси Туладан чиқиб лойгарчиликда шимоли-шарқ томон йўл олди.

Олдинда йўл аранг кўринади, аниқроғи, йўлнинг ўзи эмас, кўлмакларгина қоронғиликда ғира-шира ялтираб кўзга ташланади. Ёмғир ҳеч эринмай пақирлаб қуйгандек қуяди, теварак-атрофда намиққан ўрмону зил сукунат, бу тўрттадан саф қилиб тизилган рота тирсакма-тирсак, нақ кўрикка бораётгандай қадам ташлайди, гўё булар тўрттадан саф тортган солдатлар колоннаси эмас, аллақандай, ишда сафдан чиқишни билмайдиган темир механизм.

Куз тунлари узоқ, кимсасиз Тула йўллари ҳадсиз ва ана шу узоқ йўл давомида на бир оғиз сўз ва на уставда кўрсатилмаган тиқ этган товуш, на биронта ҳориган кимса, на бўйин товлаш кўринади, — фақат намиққан шапкалар, фақат солдатларнинг милтиқлари қоронғиликка шўнғийди ва йўлнинг пасту баландлигига қараб яна ўша қоронғиликдан қалқиб чиқади...

Уларни тунда ўриндан ким турғазди ва қаёққа жўнатди? Ким билади: ҳарбийлар — дийдаси қаттиқ, камгап халқ бўлади. Мана, орадан ярим аср ўтса ҳам

ротанинг тунги юриши худди мана бундай садо берали — 6 3293 12819 51302...

Уша куз собиқ премьер-министр Сергей Юльевич Виттенинг рафиқаси томонидан, чет элдан қайтиб келишлари шарафига берилган кечки зиёфат вақти графиня Черткова кечанинг энг қизиган палласи генерал Рихтер ёнига келиб, қўлтигидан олди, бир чеккага бошлаб чиқиб кексаларга хос пичирлаб деди:

— Оттон Борисович, биласизми, яна сизга ишим чиқиб қолди...

Генерал жуда таъсирланиб кетди. Художўй графиня уйдан камдан-кам чиқар, ундан ҳам камроқ бировга илтимос билан мурожаат қиларди. Меҳмонлар тарқала бошлаганда у графиняни ўз фойтонига ўтқазиб уйига кузатиб қўйди. Чертковларнинг қадимий чорбоғининг пиллапояларидан иккинчи қаватга кўтарилишига ёрдамлашди, фақат ўша ерда, хонада, иесиқ камин қарчисига ўрнашиб ўтирганидан сўнггина, жавоб луқмасини айтди:

— Қулогим сизда, Елизавета Ивановна.

Графиня чойдан ҳўплади. Қариликдан унинг томоғи тез-тез қуриб қоларди, шунинг учун аччиқ чой тўлдирилган чашкасини қўлдан қўймади.

— Сираси,— деди у,— сиз, рости ҳам, менсиз ҳам ҳаммасини яхши биласиз. Менинг яккаю ягона ўғлим Владимир Григорьевични, у рафиқаси ва ўғли билан турарди, яна Тула губерниясидан қаёққадир жўнатишибди.

Генерал олпоқ бошини бир ёнга эгганича узоқ ўйга толди.

— Унинг бир ўзини жўнатишибдими ёки оиласи биланми?

— Ҳамма гап шунда-да, бир ўзини жўнатишибди. Отасини ўглидан ажратишибди...— графинянинг овози титраб кетди ва яна чой ҳўплади.

— Уни жўнатишлари қақидаги қарорнинг мазмунидан хабарингиз борми?

— Йўқ, аммо нима янгиллик ҳам бўларди унда... Яна ўша Толстой, яна унинг говларини тираиб қилиш, ённки ҳозир янги удуи бўлган таласоғишани...

Бир муддат сукут сақлагач, Рихтер, гуё овоз чиқариб ўйлаётгандек, деди:

— Елизавета Ивановна, ажабтовур ўғлингиз бор...
Графиня тутаксинди, ажин тушган ёноқлари қизил тус ола бошлади.

— Оттон Борисович, мени тўғри тушунмадингиз, деб қўрқаман... Мен ахир ўғлимдан шикоят қилмоқчи эмасдим.

Генерал кулди:

— Сиз ҳам менинг хаёлимга келган фикрни англамадингиз... Ўғлингизни қораламоқчи эмас, мақтамоқчи бўлгандим... Бизнинг Россияда камдан-кам одам узоқ муддат, айниқса ўткинчи гоёлар билан қизиқади, буни қарангки, ёши ҳадемай элликка боради-ку, шундан ярмидан кўпини бир қарашда тўла англаб, илғаб бўлмайдиган гоёларга сарфляпти...

— Мақташга арзигулик бирон хислат ҳам йўқ,— деди графиня қуруққина қилиб.— Мабодо ўғлим бир эмас, иккита бўлганида, овора бўлиб ёнингизга бормасдим. Узи пешонамда биттаю битта.

— Нима қилсам сизга фойдам тегади?

Графиня ўрнидан турди, қўшни хонага чиқди ва у ердан сургучланган пакет олиб қайтиб чиқди.

— Дўстлик қилинг, Оттон Борисович. Шундай қилингки, мана шу илтимоснома энг мураккаб ва яхшилик билан битишига умид бўлмаган арзномалар билан бирга император столида пайдо бўлса...

У пакетни генералнинг қўлига бермади, аксинча, столга қўйди, хуллас, Рихтер, агар лозим кўрса, қўлини узатиб ўзи олиши керак эди. Бу нозиклик кекса генералга ёқиб тушди. Бармоқлари оқ мрамор стол устида аста сирғалиб қоғоз пакетга тегар-тегмас таққа тўхтади.

— Елизавета Ивановна... Владимир Григорьевичнинг жони узилаётган Толстой билан видолашиши учун Англиядан келишига рухсат сўраб императорга илтимоснома киритганимизда...

— Ўшанда рад жавобини олгандик, эсимда.

— Гап, рад жавоби қилишганида эмас. Ўша номанинг император столида пайдо бўлишининг ўзигина олий ҳазратларини беҳад ранжитганди.

Графиня бошқа стулга, Рихтерга яқинроққа кўчиб ўтирди. Нима тўғрисидадир узоқ ўйлади ва бирдан паст овозда, саркашлик оҳангида сўради:

— Оттоқ, айт-чи, олий ҳазратларининг ғазабидан жуда қўрқасанми?

Генерал ёшларга хос ҳаракат билан ростланди ва кулди:

— Империяда тинчлик ва осойишталик ҳукм суришидан ортиқ эмас.

Шундай деб конвертни олди, таъзим қилиб, хонадан чиқди.

Саҳар палласи. Уша тиланчи Ясная Поляна қўрғонига қираверишда камбағалларга мўлжалланган дарахт тагидаги харракда ўтирибди. Ошпаз аёллар, отбоқарлар, хизматкорлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришибди, у бўлса ўтирибди, уйқуси ўчмаган, эснайди ва ора-сира ўгирилмай туриб қўнғироқ чилвирини тортиб қўяди.

— Сенга нима бўлди, Фадей, ғира-ширадан қўнғироқни жиринглатасан?

— Баринингни, кўп бўлди, кўрганим йўқ.

— Нима бало, зеркиб қолдингми?

— Ҳа-да!

Емакхонага кўтариларкан, Лев Николаевичнинг қулоғига қўнғироқ овози чалинди. Деразадан қараб йиртиқ-ямоқ ўранган келбатли танишига кўзи тушди, Емакхонага кириб, сўрашиб бўлиши биланоқ кутиб турган котиби Булгаковдан сўради:

— Валентин Фёдорович, азизим, бир сўм танга бериб туrolмайсизми?

— Худо ҳаққи, марҳамат... Саҳарлаб нул зарурати туғилибди?

— Қўнғироқ чалишяпти-ку, ахир. Эрталабдан бери тинмайди.

— Шунга ҳам ташвиш чекасизми! Бу неменкалиқ Фадей деганлари фавқулодда инсофсиз ва орсиз. Худонинг берган куни сизни уйғотади. Шу йўсин ҳар куни садақа бераверасизми?

Лев Николаевич шивирлаб жавоб берди:

— Бу Фадей тушмагурни кўпдан бери биламан. Тили заҳар ва мен тўғримда турли бўлмагур гапларни тарқатиб юради.

— Тарқатса тарқатаверсин, парво қилманг!

— Лекин, ҳар қалай, ноқулай менга...

Котибдан майда олгач, Лев Николаевич диққа билан санаб чиқди, кейин тақсимлаб чўнтаклариги солди, шундан сўнггина дастурхонга ўтирди. Иштаҳа си йўқ, теварак-атрофга аланг-жаланг қарар ва нима нидир режаларди.

— Ёмон ухладингизми, Лев Николаевич? Толиқ қан кўринасиз?

— Шу ёшда эрталаб арчилган тухумдай кўри нишга йўл бўлсин!.. Менинг ёшимда туш кўриб пешо нангиз тиришса, нақ тушгача шу аҳволда юравера сиз...

Гўё бегона хонага кириб қолгандай ҳамон тева рак-атрофга қарайверади. Йиллар давомида одат тусига кириб қолган тартибни нимадир бузгандай эди, назарида. Ниҳоят хона бурчагида, стулчада турган граммофонга кўзи тушиб енгил тортди.

— Бу нима, куни кеча харид қилиндими?

— Ҳа йўқ, бу ахир байрам сабабчиси-ку! Граммофонни фабрикадан кеча кечқурун келтиришлари билан хонага одам тўлиб кетди, алламаҳалгача пластинкага ёзиб олинган сизнинг инжил ҳақидаги суҳбатингизни тинглашди.

Лев Николаевич узоқ қийналиб кечаги оқшомни эслади.

— Шундай, бўлиб ўтган воқеаларни кўпинча эслолмай қоламан, бу сизни ташвишлантирмасин, — деди Лев Николаевич безовта бўлаётган Булгаковга, — мияси айниб қолган чолнинг валақлашидан бўлак нарса ижро этилмадими?

— Лўлиларнинг икки романсини тинглашди.

Лев Николаевичнинг юзи ёришиб кетди.

— Ҳа, албатта, қандай қилиб ҳам унутардим! Лўли ашуласи ҳақида қандайдир фикр пайдо бўлганди — ёзиб қўйдиммикан, ёинки ёзиб қўймоқчимидим.

Нонушта кўтариб ёш қизча кирди. Лев Николаевич хайрон бўлиб сўради:

— Нега энди бир кишилик? Валентин Фёдорович мен билан нонушта қилмайдими?

— Лев Николаевич, миннатдорман. Қаҳвани аллақачон ичиб бўлганман.

— Мана, сиз ҳам бош тортяпсиз. Умрим давомида мен билан сули бўтқасини баҳам кўрадиган бирон ишқибозни тополмадим-а! Ҳамиша ёлғиз нонушта

қиламан. Очиғи, бұтқа ҳақиқатан ҳам таъмсиз, ўзимнинг ҳам меъдамга тегиб кетди, кейин мен одам одаларини ўзгартира олиши мумкин бўлган ёшда эмасман-ку...

Сочиқчани кўкрагига тутиб бир учини кўйлаги ёқасига қистиради, нонуштага киришади, ўтиришда ҳам, қошиқ, вилканинг енгил ҳаракатида ҳам олий тарбия кўрган ва умр бўйи бу одаларини қанда қилмай адо этиб келаётган муҳтарам граф кўзга яққол ташланади.

— Валентин Фёдорович, нарироқ бориб ўтиришингиз мумкин. Тишсиз қарияларнинг овқатни шапиллатиб ейишини ёмон кўришим эсимда. Уйлайманки, менинг овқатланишимни кузатиш ҳам хуш ёқадиған машғулот бўлмаса керак.

— Нималар деяпсиз, Лев Николаевич... Сиз назарда тутган қарияларга ўзингизни тенглашингизга ҳали вақт бор.

— Раҳмат, азизим.

Хонага Софья Андреевна кирди. Эрининг ёнига келиб тепакалидан ўпди.

— Лёвочка, хайрли эрта.

— Миннатдорман, дўстим. Хайрли эрта.

— Тобинг йўқми?

— Ҳа йўқ, дурустга ўхшайман.

— Яна кўзларинг бежороқ. Кечаси ҳушингдан кетмадингми?

— Билмадим. Чамаси, йўқ.

Софья Андреевна қулочини ёйди:

— Ё парвардигор, нега ахир мени уйғотмадинг! Ёнингда бўлмасам қийналасан-ку. Айниқса ҳушингдан кетиб қолганингда қандай қийналишингни жуда яхши биламан-ку...

Лев Николаевич тақсимча тагида қолган бұтқани қошиқда эҳтиётлик билан узоқ тўпларқан, ўзича уйларди: «Ҳар бир одамда туғма уят бўлиши керак. Маънавийлик кўзгуси, яъни чеҳрани очиқ қолдириб, нокерагини кийим билан яшириши қандай яхши. Бу уят туйғуси ҳамиша менга ҳамроҳ эди, мисол, кўкси очиқ аёл кўриниши ҳамиша, ҳатто йигитлик чоғимдаям нафратлантирарди. Тўғри, йигитлик йиллари бунга бошқа ҳиссиётлар ҳам аралашиб кетар эди, аммо барибир уят нималигини билардим».

— Кел, Сонечка, бу кунни тотув ўтказайлик, — деди қисқагина қилиб.

Лев Николаевичнинг ўйлагани ичида қолиб, таъмом бошқа гапни айтганлиги Софья Андреевнанинг иззатига қаттиқ тегди ва у:

— Яхши. Мен кетайми? — деди қуруққина луқма отиб.

— Йўқ, нега энди кетаркансан. Сени кўришдан хурсандман. Ҳа, айтгандай, кечқурун номингга телеграмма келганди. Олдингми?

— Ҳа, телеграмма Маркснинг тул қолган хотинидан. Асарларнинг янги нашрини яқин кунларда чоп этиришини ваъда қиляпти.

Лев Николаевич қаҳвани узоқ аралаштирди.

— Сонечка, эсингда бўлса, асарларим тўпламининг нархини тушириш имконини топиш учун нархни ошириш мумкин бўлган ортиқча ҳамма нарсаларни чиқариб ташлашни илтимос қилгандим, шу аҳволда ҳам барибир, оддий китобхон олиб ўқиши учун қимматлик қилади.

Софья Андреевна ижирғанганнамо кулимсиради.

— Назаримда сен ҳамон бизни кафангадо қилиш учун галати гоълар оғушида юрибсан шекилли?

— Сонечка, нима кераги бор бунақанги бошоғриғи гапларни!.. Мен «Круг чтения»ни энг арзон нархда нашр этиряпман, умуман, бу китобларнинг бепул тарқалишига эришишга ҳаракат қиляпман, асарлар тўпламим нархи эса йил сайин ошиб борапти... Бир вақтнинг ўзида энг арзон ва энг қиммат китоблар менинг номим билан нашр этилиши мумкин эмас!

Софья Андреевна лов этиб, ёнди-куйди:

— Мен ҳозир ҳисоб-китобни келтираман, бухгалтерия дафтарларини сенга кўрсатаман, худони гувоҳликка қўяман, асарларингни бир тийин ҳам арзонлаштириб бўлмайди. Умуман, оила иштирокида бир гаплашиб олишимиз керак. Гаплашадиган нарсалар жуда йиғилиб қолди.

— Яхши, тинчлан, Сонечка.

Софья Андреевна йшлардан оғиз очиши билан Толстойнинг кичкина ўғилларидан бири — Андрей Львович эшикда кўринди.

— Хайрли эрта.

Софья Андреевна унинг пешонасидан ўпди, Лев

Николаевич эса билинар-билинемас бош қимирлатиб қўя қолди. Андрей Львович тортишув ипини йўқотиб қўймаслик учун сўради:

— Ота, сўнги сўзларингни ҳозир бутун Россия аҳли оғзида юрган васият маъносида талқин қилиш мумкинми, сен ўша васиятни ёзганинча йўқ, ёки ёзмоқчи эмасмисан?

Лев Николаевич унга қарамай, қуруққина деди:

— Саволингизга жавоб беришни хоҳламайман.

Хонага Татьяна Львовна кирди. Лев Николаевич ёнига ўтириб лом-мим демай ўпди. Жиддий гап қўзгалмаслигига кўзи етгач, Софья Андреевна юмшоқ овозда деди:

— Тутақиш керак эмас. Тутақшдан яхши гап чиқмайди. Нима ҳам қила олардик, бола-чақамиз кўп. Боз устига, мен сенинг ҳам ташвишингни қилишим керак. Ёзувчи ишлаш учун холи қолиши ва бинобарин пули бўлиши керак. Бошқача қилиб айтганда, ўзига мажбурият ҳисоблаган ишини бажариши учун бой бўлиши керак. Агар у куни билан хизматда бўлса, унда кечаси ишлаши керакми?

Лев Николаевич сочиқчани ечди, мўйлови ва соқолини саришталик билан артди.

— Аксинча, ҳақиқий ижодкор куни билан хизматини адо этади, кейин эса шу қадар қизиқиб кетиб, туни билан ёзиб чиқади. Истеъдод учун камбағаллик тўсиқ эмас. Аксинча, фикримча, камбағалликда биргина ҳақиқий истеъдоддиларгина парво қилмай ишлайверадилар.

Софья Андреевна кулди.

— Камбағаллик берган озодликдан ҳузурланиб кечалари ижод қилганида оиласи нима ҳисобига кун кўради?

Лев Николаевич ўзини бу хонада ноқулай сеза бошлагани аниқ билинди. Нимадир унинг гашига тегар, у яна теварак-атрофга аланглади ва яна қовоғи солинди.

— Қанчалик жирканч—бу граммофон ҳам унинг трубаси! Нега энди шу ерда қаққайиб туриши керак, бирон ёққа чиқариб қўйиш мумкин эмасми?

Кўчадан қўнғироқнинг бир маромда, муттасил чалиниши эшитиларди. Лев Николаевич Булгаковга танга берди, у ташқари чиқди, шу заҳотиёқ қўнғироқ

овози тинди. Булгаков қайтиб кирганида, Софья Андреевна мурасасизлик оҳангида деди:

— Граммофон фабрикасининг совғаси бўлгани учунгина кўринарли жойга қўйдик. Сенинг суҳбатларингни ёзиб оламиз, деб бир ҳафтагача овора бўлиб қийналиб кетишди.

Лев Николаевич қўлини силтади.

— Ҳаммаси бўлмагур гаплар. Барча техник кашфиётлар аввалига қизиқиш уйғотади, кейинчалик жонга тегади, кўзимиз тушса ҳам уни пайқамаймиз. Жонли нарсаларгина бетакрор. Жонли нарса эса ҳеч қачон кўнгилга урмайди. Велосипед кашф қилинганидан бери отларга бўлган қизиқиш заррача камайгани йўқ, гарчанд, бу велосипедлар вақти келиб отлар бозорини касод қилишлари мумкин бўлса-да. Аммо бу техниканинг жонли мавжудот устидан буткул ғалаба қилиши эмас.

Татьяна Львовна кулди.

— Худога шукур. Ҳамонки отлар ҳақида гап очган экансан, бу соғайишининг белгиси. Дэлрни эгарлаб қўйишни айттайми? От миниб сайилга чиқмаганинга ҳам икки ҳафта бўлди.

Толстой фикрини тамом бошқа нарса банд этганди:

— Йўқ, бу граммофон менга чинданам ёқмаяпти. Опчиқиб кетинг.

Валентин Фёдорович гарчанд граммофонни олиб чиқиш учун шайланган бўлса ҳам сўради:

Лев Николаевич! Кеча негадир граммофон сизга маъқулдек бўлиб кўринувди назаримда. Шом бўйи чехрангиз очиқ эди ва сертакаллуф ўтиргандингиз...

— Сертакаллуф ўтиргандим! Чунки шом бўйи фабрикадан келган киши ўтирувди. Яхши эмасди, очиги! Совға бўлса, кейин арзон бўлмаса керак! Чехрам очиқ, кулги ёғилиб турган бўлса, бунинг граммофонга ҳеч бир алоқаси йўқ. Кеча давомида мен лўлилар ашуласи ҳақида ўйлаб ўтирдим, трубадан лўлилар ашуласига ўхшаган ночор овоз чиқарди, холос. Лўлилар хониши—бу ҳали етарлича қадрланмаган буюк санъат. Биронтангизда бир парча оқ қогоз йўқми? Ушбу фикрни ёзиб қўйиш керак, акс ҳолда яна хотирамдан кўтарилиб кетади.

Булгаков унга оппоқ қоғоз узатди, аммо Лев Николаевич қўлини силтади.

— Нима қиляпсиз, бу қимматбаҳо қоғоз, бу бадий ишларга мўлжалланган, бу қоғозда янги романни бошлаш мумкин, шу топда менга саксон яшар чолнинг айқаш-уйқаш фикрларини ёзиш учун бир парча арзимаган қоғоз бўлса етарли...

Столда ётган кимнингдир хатини олди. Ҳеч нарса ёзилмаган, оппоқ қисмини саришталик билан йиртиб олди ва ёзишга тутинди. Лев Николаевич ёзаркан, ўртага чўккан сукунатдан фойдаланиб, граммофонни қисм-қисмларга ажратиб олиб чиқиб кетишди, қизиқиб кетган Лев Николаевич қоғозни қораларди. Кейин, граммофон олиб чиқиб кетилгач, оила аъзолари йиғилиб, Лев Николаевичнинг қоғоз юзида қалам тебратишини кузатиб, жимгина ўтиришди. Лев Николаевич ёзар, айни шу вақтнинг ўзида ўйларди: «Пешонамнинг шўри шуки, ижодим, қўлёмаларим одамларда очкўзликни, уларни ким тезроқ қўлга киритиш мусобақаси ҳиссиётини алангалатади. Мен ишларканман, улар нима ёзаётганим билан қизиқмайдилар, аксинча, бутун хаёллари қўлёмма кимнинг ихтиёрига тушишида, уларнинг дарди фикри шу қоғоз парчасини бир амаллаб қўлга киритсалар».

Лев Николаевич фикрини тугатиб, сўнгги сўзларни қоғозга туширгани сайин унинг яқинлари ўринларидан туриб хонадан чиқиб кетишди, биргина Валентин Фёдорович қолди. Худди, Толстойнинг ички монологуга жавоб бергандек бўлиб, ёш котиб деди:

— Ҳаммасига ўзингиз айбдорсиз. Нега бунчалик кўп ёзасиз?

Лев Николаевич илҳомланиб кетди:

— Ҳамма гап шунда! Гуноҳим шу, албатта... Серфарзанд бўлганлигим учун гуноҳқорман, уларнинг бари тутуриқсиз чиқди, қўлларидан ташвиш орттиришдан бўлак ҳеч нарса келмайди... Бир сўз билан айтганда, Лев Николаевич, бардам бўл! Кўриб турибсиз, бардамман!

Боёнинг уйдан чиқаверишда, ихчамгина харракда сайёҳ толстойчилардан еттитаси ўтирарди. Улар Лев Николаевичнинг чиқишини кутиб ўтирибдилар.

Худди театрда ўтиргандек, кўзларини бақрайтириб, отбоқарнинг отхонадан Дәлирни олиб чиқиб, эгарлашини кузатишяпти.

Соат ўн иккиларда Лев Николаевич чиқди. Ярқ этиб кўзга ташланган нарса тиланчилару суюкли самани Дәлир бўлди. Бу манзара тиланчилар билан зотдор чопқир саман от шунчалик бир-бирига қовушмасдики, Лев Николаевич кўзи тушган ониёқ уялиб кетди. Сўнгра, бу ноқулайликни енгиб, уни кутиб турган одамлар олдига келди. Уларнинг айқаш-уйқаш, чалакам-чатти ҳикояларини узоқ, диққат билан тинглади, қайта-қайта сўраб-суриштирди, улар ҳолига ачинди, ҳамдардлик билдирди, шундан сўнг истаристамас чўнтагини кавлаштириб, ҳар бирига чақа улашди, уларнинг тарқашини кутиб турди, бироқ улар тарқалишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Саксон яшар чолнинг саман отга минишини кўриш иштиёқида эдилар улар. Лев Николаевич от олдига бориб қоринбоғи яхши тортилганми, йўқми — текшириб кўрди. Бу орада: «Ҳар сафар отлиқ сайрга чиқмоқчи бўлганимда, гадолар тўдаси мени кузатиб қолади. Ўзларича: «Лаънати чол!» — дейишса ажаб эмас! Гаги бошқаю иши бошқа. Бу борада уларнинг хаёлидан нима кечаётганини сендан яхшироқ билишни, Сонечка, менга қўявер...»

Лев Николаевич отнинг юзини силади. Дәлир саломлашган бўлиб, тилини чиқариб, аста ялаб қўйди. — Ҳай-ҳай... Бунчалик эмас-да...

Олдинги оёқ тақаларини текширди-да, отбоқарни чақирди:

— Дәлирни тақачига обор, айт, тақасини олиб йилқилар тўдасига қўйиб юборсин.

Отнинг ёлини яна бир марта силади, қуруққина, аммо рисоладагидек ҳурматини жойига қўйиб хайрлашди, сўнгра қуйилиб келган ички ҳаяжонини аранг ютиб, оҳиета аста-аста босиб ўрмон томон юриб кетди.

Петербургда эса Распутин жон-жаҳди билан ҳокимиятга интиларди. Баъзи бировларнинг наздида ўтакетган фитначи ва муттаҳам, бошқаларнинг фикрича, ватан нажоткори ва пайгамбар ҳисобланган бу одам бутун Россия бўйлаб жазага қилди ва зўр иқтидор,

қатъият эгаси бўлганидан бевурд одамларнинг қалбига йўл топа олган ва Петербургда пайдо бўлишига қадар беҳад довруқ солганди. Унинг таълимотидаги бош қондалардан бири, агар Распутин тарғиб қилаётган таълимот доирасига кирса, шундан иборат эдики, инсонлар қалби, эндиликда билиб туриб гуноҳ қилиш билан қайта покланиши керак эди. Аёлларни осон ром эта олар ва улар унинг тўшагидан турганлари заҳотиёқ ҳар бир чорраҳада ўзларининг покланганлари, соғайганлари ҳақида жар солардилар. Дуч келган ерда маънавий қайта туғилиш мўъжизаси ҳақида маъруза қиладиган Распутин революция арафаси момақалди-роқларидан ғулуга келган пойтахтни кўз остига олиб турар, иложи борича подшо хонадонига яқинроқ бўлишига ҳаракат қилар, бу борада подшо оила аъзолари, умуман, яқинлари, қадимдан мистицизмга мойил эканлигига, вақти келиб ундан ёрдам сўрашига комил ишонч қилганди ва мана ниҳоят ўша кутилган дақиқалар келди, унинг истиқболига Қишки сарой дарвозалари ланг очилди.

Рус тахтининг вориси гемофилия—қон қотишининг қийинлиги оқибатида қон тўхтамаслик дардидан азоб чекарди. Бир неча йилдан бери подшо ва унинг рафиқасининг тинчи йўқолган, ҳеч қандай табиб, ҳеч қандай дори-дармон болакай дардига кор қилмасди. Баъзи гапларга қараганда, аввалига шоҳ Распутиннинг саройга кириб келишига қаршилик қилган, шунда қиролича Александра Фёдоровна тунда, махфий равишда ворис ётоқхонасига уни қўйган. Распутин болакай каравоти бошига келиб қулочини кенг ёзиб боланинг бошига кафтини қўйган ва момақалди-роқдек гумбурлаган овози билан буйруқ берган:

— Тур ўрнингдан, фарзанди қобил, сени туққан онанга кулиб боқ...

Қиролича дераза олдида тошдек қотиб тураркан, Распутин унга:

— Муштипар она, яқинроқ кел, фарзанди қобилинг сенга кулиб боқди...— деган.

Болакай ҳақиқатан ҳам куларди, шундан сўнг яхши, қотиб ухлаган, кун сайин аҳволи яхшиланиб, подшо қонининг қотиши яхшиланган; оқибатда бу Россия империясининг тақдирига таъсир қилган.

Шу кундан иборат давлатни на Давлат совети, на Дума, на министрлар совети ва на ҳатто подшо идора қиларди. Мамлакатнинг барча қонунлари, барча буйруқ, қарорларида Распутин қўли сезилиб турарди. У саройда куннинг истаган соати, кечаси, кундузи пайдо бўлар, барча масалалар муҳокамаси ва қарориди иштирок этар, бироқ камдан-кам тўғридан-тўғри аралашар, аммо ўзи тўқиган ҳикматларни тариқдек сочар, унинг ҳикматларини подшо ва унинг рафиқаси узоқ вақт бош қотириб таҳлил қилишар ва ҳар сафар янги, чуқур маъно топишаверарди...

Бир сафар қирол оиласида иш ташлаган Иваново ишчилари ҳақида гап очилганида, ўзгаларнинг фикр-мулоҳазаларини диққат билан эшитиб турган Распутин ҳорғин ва афсус-надомат билан:

— Графларга келганда омадингиз чопмади... Улардан бири — граф Витте ақлли, аммо бизга фойдаси йўқ томонда, — деди, — бошқа граф, Толстой эса ишонди, бироқ биз ишонган худога эмас...

Қиролича бу қотириб айтилган иборани сарой айланаб тарқатиб чиқди, подшо эса ўша кунинёқ министрлар советининг раиси ҳам ички ишлар министри Столипинни мамлакатдаги ишлар тўғрисида ҳисобот-докладга чақиртирди. Столипин докладга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, қирол одатдан ташқари, бу каби ҳол камдан-кам учрарди, унинг гапини бўлиб сўраб қолди:

— Пётр Аркадьевич, Тула губерниясида қандай янги хабарлар бор?

Столипин тайёрлаб келган докладини жимгина варақлар, ўзича бу саволнинг тагида нима борикин, деб зўр бериб тахмин қиларди. Шундоққина ёнгинасида хуфия душманларидан бири, юзи тунд сарой коменданти генерал Трепов, ундан нарида эса иссиққина чинни печь олдида қариб мункиллаб қолган генерал, канцелярия бошлиғи Рихтер турарди. Николой II деразадан кўз узмай турарди, Столипин гап нимадалиғини аниқ билмай, гапни эҳтиёткорона узоқдан бошлади:

— Марказий губернияларимизда аҳвол...

Император тоқатсизлик билан бошиқини кескин қамирлатди:

— Мен марказий губернияларини сўраётганим йўқ.

Мен фақат биргина Тула губернияси ҳақида чақирдим.

— Губернаторнинг кечаги маълумотига қараганда, Туладаги аҳвол яқинда бўлиб ўтган деҳқонларнинг бош кўтаришларидан сўнг бир қадар осойишталаниб бормоқда...

— Аҳвол осойишталик касб этаётган экан, бўлмаса нега Чертковни юбордингиз?

Столипин энгил тин олди — гап бу ёқда экан! У кутилмаганда, қўққисдан бериладиган саволларни, айниса, бу каби саволлар подшо томонидан берилса хуш кўрмасди.

— Олий ҳазратлари, бундай тадбир қўллаганимизнинг боиси шуки, биз, толстойчилик ярим диний, ярим маорифчилик ҳаракати, бу ҳаракат бор-йўғи шу билан чегараланади, деб тахмин қилган эдик, ҳолбуки тобора сиёсий тус олиб бормоқда. Уша Чертков томонидан ҳали Англиялигидаёқ асос солинган «Эркин сўз» журнали у сондан-бу сонга бизга мақбул бўлмаган, яъни қамоқхоналардаги, штраф батальонларидаги турли қонун бузишлар ҳақида хабарлар босиб чиқармоқда...

Гап у истаганча мазмунда бўлмаётганидан подшо норози эди, шу боис, генерал Трепов томонга кўз қирини ташлаб сўради. Генерал ички сиёсат бўйича унинг ишончли кишиси эди.

— Дмитрий Фёдорович, бу масаладан хабарингиз борми?

— Ҳа, олий ҳазратлари.

— Қандай қонун бузиш ҳақида экан бу?

Трепов бир муддат сукут сақлаб, жавоб берди:

— Олий ҳазратлари, қамоқ ва штраф батальонларини газетада ёзишсин, деб жорий этишмаган.

— Ҳа. Бу ўз-ўзидан маълум нарса,— маъқуллади подшо.— Чертковнинг жўнатилишига мен ҳеч бир шубҳа қилаётганим йўқ. Мени граф Толстойнинг бу масалага қандай муносабатда бўлгани қизиқтиряпти. Шунини билмоқчи эдим.

Столипин чексиз азоб чекаётган одам қиёфасига кирди.

— Олий ҳазратлари, биз кутгандан кўра кўпроқ асабийлашди. У ҳатто адлия министри номига мактуб ёзиб, мени авахта қилинг, педошларимни эса у ердан

овод этинг, чунки сизга номаъқул барча хатти-ҳаракатлар манбаи менман, деб илтимос қилган.

Подшо қисқа ва заҳарханда кулгиси билан тиржайди.

— Ҳа, йўқ. Биздан жабрдийда номини ололмайди. Фетр шляпасини кийиб юраверсин. Ахир ўзига ярашармиш-ку шляпаси...

Бир чеккада турган ва гўё суҳбатга қўшилмаётган генерал Рихтер подшо столига яқин борди ва деди:

— Масаланинг бу тарзда ҳал этилиши, менимча, олий даражада доноликдир. Мен фақат бир нарсага, графиня Чертковага ачинаман... Унинг ёши бир жойга бориб қолган, уч рус императорига софдиллик билан хизмат қилган генерал эрининг ҳурмати...

Столипин асабий ва чуқур нафас олди — қаранг-а, бировлар Россияни қутқаради, бировлар эса уларнинг хизматларини суиистеъмом қилади!

— Бизни биринчи галда графиня Чертковага дард-кашлик эмас, балки мамлакат тақдири ташвишлан-тириши лозим. Гарчанд шахсан беҳад ҳурмат қилсам-да, унинг ўғли Толстой таълимотини ташвиқот қилиб бизга келтираётган офат шу қадар катта ва хавфлики, шу вақтгача Ясная Полянага нисбатан биз қўллаётган чоралар, назаримда, буткул етарлимасдек кўри-нади.

Николай яна бошини кескин қимирлатди:

— Шундай экан, сизнингча, етарли бўладиган чораларни қабул қилинг. Россияда бир вақтнинг ўзида иккита император ҳокимлик қилолмайди. Менимча, сиз бу масалада мен билан баҳслашиб ўтирмасангиз керак...

Столипин ўзига қандай ваколатлар берилганини тўла англаб ёзилиб кулди ва деди:

— Йўқ, олий ҳазратлари...

Трепов салобатли ва тантанали овозда:

— Йўқ, ҳукмдор, — деди.

Фақат Рихтер ҳеч нарса демай маъқул ишорасини билдириб, биргина бош эгиш билан кифояланди, турган гапки, бу сезилмасдан қолмаслиги мумкин эмасди. Подшо хонасига кириб кетишдан олдин унга гап қотди:

— Кекса графиняга келсак, маълум қилингки, ўглининг Тула губерниясидан чиқариб юбориш ҳақда-

ги қароримизни графиня у ерда яшаб тургунича тўхта-тиб туришини буюрамиз.

Масаланинг бу қадар тус олишидан бирмунча ташвишланган Трепов ўзича минғирлади:

— Олий ҳазратларининг гапларини иккита қилиш-га журъат этолмайман, аммо шахсан мен...

— Қўйинг, соф ҳаводан нафас олсин,— деди подшо.— Боз устига, менга айтишларича, графиня Толстойни хуш кўрмасмиш, шундай экан, салтанатимиз фойдасига тер тўксин...

Тор доирадаги холи суҳбат тугаши олдидан Столипин кўп вақтдан бери режалаб ақл тарозисида ўлчаб юрган гапини айтди:

— Олий ҳазратлари. Бу масалада мени ташвишлантираётган бирдан-бир нарса биз сабабчилигимиз оқибатида, албатта, Толстойнинг ҳаддан зиёд шуҳрат қозонишидир. Эшитган одамни ҳайратга соладиган гап эшитдим: Толстой ва революция. Газета саҳифаларида ҳам яна икки мавзу: Толстой ва деҳқонлар. Олий зот киборлар хонадонида ҳам икки мавзу: Толстой ва православ черкови. Наҳотки рус ҳаёти шу қадар қашшоқлашиб қолди, наҳотки рус қалби шу қадар майдаллашиб, икир-чикирларга тўлиб кетди, наҳотки ватанимиз биргина Туладан келган хабарлар билангина яшайди! Мабодо шундай эрса, пойтахтимизни бир карра силкитиш, ватандошларимиз кўзига дунё уфқини кенгайтириш бизнинг вазифамиз эмасмикан! Бир вақт-чи, хайрли даврларда бўлгани каби нега энди, мисол учун кузда ҳақиқий шоҳона ов уюштирмаймиз?!

Хона эшигида қабза ўрнини ўтовчи бронзадан қуйилган йўлбарс бошчасини ушлаган подшо заҳархандалик билан дейди:

— Қўнғир тулкилар овини назарда тутаётган бўлсангиз, мен бу шайтонлар ортидан қувишни ёқтирмайман...

— Қўнғир тулкилар ҳақида гап йўқ!— хитоб қилди Столипин.— Нақ бўрилар устига юришнинг вақти-ку!

— Бўрилар — бу тамомила бошқа гап,— гап қотди подшо хаёлчан. Сўнг генерал Трепов томон ўгрилиб деди:— Дмитрий Фёдорович, бу хусусда сарой овчисин билан гаплашиб қўйинг...

Гарчанд у бунн юмшоқ, ҳорғинлик билан айтган бўлса-да, юзи дарҳол қизғиш тус олди, кўзларида ёввойилик порлаб кетди — подшони гоҳида калака қилишни ёқтирган маъшуқасини охири бир кун унинг ётоқхонасидан тунда қийма-қийма қилинган ҳолда олиб чиқиб кетганларини аслзодалар даврасида бекордан-бекорга пичирлаб гапиришмасди.

Петербургда ўша кунидек подшонинг кузги овига тайёргарлик кўрила бошланди. Столипинга келсак, ҳаддан зиёд мамнун бўлиб, Қишки саройдаги эҳтиётдаги корпусда жойлашган қароргоҳга қайтиб, шу заҳотиёқ махфий полициянинг юқори мансабдаги вакиллари кенгашини чақирди ва узоқ, қарийб ярим тунгача қароргоҳида чироқ ўчмади.

Кенгаш тугади, аммо ҳокимиятнинг телеграф маркази жойлашган биринчи қаватидаги чироқ яна аллавақтгача ёниб турди. Россиянинг тўрт тарафига яна 45 436—11 786—76 8923 — шу йўсин ва шунга ўхшаш рақамлардан иборат махфий кўрсатмалар устунн жўнатилди.

Бу пайт қари бўри чангалзор ва сийрак ўрмон оралаб шимол томон борарди. Дастлаб у тўғри йўл қолиб айланма йўлдан юрди, лекин тез орада чарчай бошладди ва бирдан: мадорим қуриб йўл устида ўлиб қолсам нима бўлади, дея ўйлади. Ва у тўғри йўлдан юра бошлади. Кунлар совуқ, дарахт барглари шовуллаб тўкиларди, бу яхшилик келтирмаслигини у ҳис қилди. У кўпни кўрган қари бўри эди, ҳар сафар совуқ тушиши, сарғайган барглар тўкилиши билан бўриларни овлаш палласи бошланишини яхши биларди. Манзилга эртароқ, йилнинг бош ови бошланмасдан олдинроқ етиб бориш, яхши гала топиб қўшилиб олиш ва бу билан жон сақлаб қолиш — тақдирга чап бериш умидида ўзини тинчлантирар, аммо энди на куч, на вақт қолмагани, у бунн ҳам биларди.

Кеч кузги кенг ва кўримсиз, шипшийдам далалар оралаб ҳассага таянган ёлғиз чол борарди. Тўқсон ёшда юриш машаққатли, нафас сиқади, чолга йўл уфқида елиб бораётган йилқилар кўрингандай бўлади ва

негадир йилқини қадрдон толмас Дәлир бошлаб бораётгандай бўларди. Шунда Лев Николаевич ўзича ўйлайди: «Нарсалардан ўзимни тийдим, кўнгил уздим, аммо отда юришдан воз кечиш жуда қийин бўлди. Чекишни ташлашим қийин бўлди, лекин ўзимни мажбур қилгандим. Жинсий мойилликка чек қўйиш қийин бўлувди, бироқ кексалик ёрдам берди ва мен ўзимни бу хил истаклардан қарийб чегараладим, гоҳида мойиллик пайдо бўлади, бу нима эканлиги биргина худога аён. Гўштли овқат емасликка ўзимни кўп йиллар давомида, гарчанд қийин бўлса ҳам ўргатдим, аммо елиб бораётган от ҳатто тушимга кириб чиқади, ўласанми, куясанми, от минишдан ўзимни тиёлмайман!»

Олдинда — тепалик ортида қишлоқ кўринди. Лев Николаевич тўхтади. Якка ўсган дарахт тагида ўтириб пича дамани олди, чақаларини чўнтақларига бўлиб чиқди, соқолини, мўйловини силаб, ўзини бир қадар тетик тутиб қишлоққа кириб келди. Қишлоқликлар, афтидан, уни узоқдан таниб, боёнга таъзим қилиш учун эшик тагига чиқиб туришарди. Лев Николаевич улар ҳурматига лойиқ эътибор, ҳурмат билан саломлашар ва ўзича ўйларди: «Оддий деҳқонлар қатори дунёдан кўз юмишни истайман — шовқин-суронсиз, дабдабасиз, худди қумга сингиб кетган сувдек».

Муюлишдан учинчи уй олдида саломга икки букилган аёлдан сўради:

— Менга қара, азизим, бу Курносенкова деганлари қаерда яшайди?

— Шу ерда, жаноб олийлари. Курносенковалар биз бўламыз.

— Менинг қизим сенга қарашиб турардими?

— Худди шундай, ҳазратлари.

Лев Николаевич чўнтагига қўл солиб олдиндан тайёрлаб қўйган пулларини олди.

— У ишлар билан банд, ўзи келолмади, манави пулларни бериб қўйишни мендан илтимос қилганди.

Аёл икки бармоғи билан пулни ушлаб турар, гўё пулни олиш, олмасликка қатъий бир қарорга келмагандек эди.

— Нима, эринг ётиб қолганми?

— Ҳа, бетоб.

— Қўлингдаги уч сўм. Сарф қилишга шошилма. Дастлаб рўзгоринга нима етишмайди, бафуржа ўйлаб

ол, доно кишилар билан маслаҳатлаш, ҳозирча нима заруру, нимага сабр қилиб турса бўлади, бирма-бир ўйлаб ол.

— Миннатдормиз, олий ҳазратлари.

Лев Николаевич савоб иш қилганидан, бурчини адо этганидан кўнгли тоғдек кўтарилиб йўлида давом этди, бироқ кейинги кулба эшигига яқинлашар-яқинлашмас эшик олдида турган кампир нақ унинг оёғига бош ургудек эгилганидан у бир қадар таажжубга тушиб тўхтади:

— Ким бўласан?

— Боён, Курносенковаман. Курносенков оиласи.

— Курносенкова дейсанми? Мен ҳозиргина Курносенковаларга садақа қилдим-ку!

— Йўқ, у Курносенковалар эмас. У Федоткина бўлади.

Лев Николаевич шу заҳотиёқ изига қайтди. Дастлаб пешвоз чиққан хотин пулни ушлаганича эшик тагида ҳамон қаққайиб турарди.

— Нега менга ёлғон гапирдинг?

— Алдаганим йўқ, ҳазратлари. Сиз, эрингинг тоби йўқми, дея сўрадингиз. Мен ҳа, шундай, тоби йўқ, дедим. Ишонмасангиз уйга кириб ўз кўзингиз билан кўриб чиқишингиз мумкин. Бечоранинг тоби йўқ.

— Бироқ, сен Курносенкова эмасан-ку?

— Ҳа. Бу гапингиз тўғри. Буни айтолмадим, ҳазратлари, мени кечиринг. Рўзгоримиз ночор, кам-кўсти кўп.

— Эрингинг тоби йўқ бўлса, гап бундай... Курносенкова эмаслигингни мендан яшириб қилган гуноҳингни кечираман, бироқ барибир пулни қайтиб бер.

Аёл уч сўмни қайтиб берди. Лев Николаевич пулни ҳақиқий Курносенковага берди. Миннатдорчилик билдириш ниятида, аёл яна Лев Николаевич оёғига йиқилди, граф бу сафар чап берди. Йўлида давом этди, лекин навбатдаги кулба эшигида худди олдиндагисига ўхшаш кампир турар, у ҳам икки букилиб таъзим қиларди. У тўхтади, кампирга диққат билан узоқ тикилди.

— Нега бунчалик икки букилиб қолдинг? Бирон-бир дарадга чалинганмисан?

— Қариллик, ҳазратлари.

Лев Николаевич унинг юз-кўзига тикилиб, узоқ кузатди.

— Менга қара, менинг ўрмонимга шох-шабба йиққани бориб турадиган ёшгина Маланьянинг ўзгинаси эмасмисан?

Кампиршо граф таниганидан олдинига хурсанд қувониб кетди, сўнгра уялиб қизарди ва ниҳоят паст овозда деди:

— Ҳа, менман. Ҳазратлари, унутмабсиз, раҳмат — бош-қош бўлиб турмушга узатгандингиз, уй қуриб бергандингиз.

— Ҳа, ўша вақтлар бу сингари ишларга қизиқиб юрардим... Бу атрофдагиларнинг кўпини узатиб, кўпига уй-жой қилиб бергандим. Сен кимга турмушга чиққан эдинг? Эрингнинг исми нимайди?

— Курносенков, ҳазратлари.

— Хўш... унинг ҳам тоби йўқми?

— Беш йилча бўлди ўлиб кетганига.

Лев Николаевич чўнтагини узоқ кавлади ва ниҳоят бир неча танга олди.

— Мана бу сенга, қийналганингда бирор кунингга яратарсан, бўлар-бўлмасга сарфлама. Дастлаб бирор ҳафта ташлаб қўй, рўзгорингга зарур нарсалар бу вақт орасида бир-бири билан олишиб ва қай бири зарурроқ бўлиб кўндаланг турса...

— Эсингиздан чиқармай, ҳолимиздан хабар олиб турганингиз учун раҳмат, ҳазратлари, биз эса сизни ҳечам унутмаймиз, дуо қилганимиз қилган.

— Бас, бас, етар, ҳадеб бир гапни қайтаравера-санми...

Бу Курносенковаман деган кампирлар тез орада меъдасига тегди ва у қишлоқ этагига етмай туриб тор кўчага бурилди. Сўнг қишлоқдан чиққач, бедапояни кесиб ўтиб, катта йўлга чиқиб олди. Кенг, куз ёмғиридан анчайин шиббаланган йўлдан узоқ юрди ва пастда, шарти кетиб парти қолган, илиниб турган кўприк яқинида «ўша» эрталаб ташриф буюришган толстойчи сайёҳларга етиб олди. Энди улар, йўл чеккасида, кичкинагина ариқча ёқасида дам олиб ўтиришар, ноннинг куйган бўлақларини чулдираб оқиб тушаётган булоқ сувида ивитиб тушлик қилишарди.

Лев Николаевич улар олдига борди. Тўрваларини титиб-кавлаб унга ноннинг куйган, қора бўлагини олиб

беришди ва Толстой нон чайнашда бошқалардан қолишмаслик учун нонни обдан ивтитди. Кейин улар бир муддат бирга, хотиржам гаплашиб боришди, аниқроғи, кўпроқ Лев Николаевич гапирар, улар тинглашарди. Қайсидир чорраҳада ажралишди ва Толстой яна бир ўзи йўлга тушди.

Унинг қадам ташлашидан чарчаганлиги, бу сайр оғирлик қилаётганлиги кўриниб турар, лекин иккиланишни табиатан жини ёқтирмайди, неки ўйлаган бўлса, охирига етказиши керак ва у ҳамон илгарилар, от туёқлари хаёл дарёсидан олиб чиқмаганида у шу каби ўз ўйлари билан кетаверарди. Икки отлиқ йўлни эгаллаб тўғри у томонга бостириб келишарди. Пиёда отлиққа йўл бериши керак, бу қадим-қадимдан маълум, аммо бу сафар пиёда келувчи Толстой эди ва Толстойнинг йўл бўшатгиси йўқ эди. У кексайиб қолган, чарчаган эди, граф эди. Қолаверса, Толстой эди, шунинг ўзи сайрга чиққан икки олифтага йўл бўшатмасликка арзир эди. У ҳеч бир пинагини бузмай одимлайверди, ниҳоят отлар икки томонга бош буриб қолишди.

Отлар нари кетиб, туёқ овози бир оз тингач, у орқага ўгрилмай ўйлади: «Рус помещичининг бефаросатлиги қанчалик! Толстойга йўл бўшатиш кераклигини ҳатто от тушунади, у бўлса тушунмайди!»

Ўша куни унга анчагина айланиб юришликка тўғри келди. Доймо бир вақтлардаги, биргина ўзи биладиган, четда қолиб кетган йўллардан юриш унинг табиатидаги нозик томони эди. У ўзича ҳамон тўғри йўлдан юряпман, дея таъкидлар, ҳақиқатда эса айланма йўлдан юраётганди ва у энди толиққан, мадорсизланиб аранг оёқ кўтариб босарди.

Қандайдир мужик аравага чиқинг, обориб қўяман, деб қолди. Мужикдан бўлак аравада яна оёғини осилтирганича бақувват одам ўтирарди. Арава нотекис йўлдан тарақлаб, силкиниб бораркан, Лев Николаевич у билан суҳбатлашишга чоғланди:

— Афтидан, азизим, хизматингдан кўнглинг тўлмайдиганга ўхшайди?

— На илож... Қўлимдан нима ҳам келарди?

— Қўлимдан нима ҳам келарди, деганинг нимаси?

Пешона тери тўкиб кун ўтказишинг мумкин бўлган жойлар камми?

— Боён, нималар деяпсан! Хукуматдан бўлак ким менга ойига саккиз сўм маош беради?

Лев Николаевич анчагача жим борди, кейин ўйлади:

«Аслини олганда давлат идораси шу кўйи бино бўлади. Нар и борса, икки сўмга арзимайдиган одамга у ойига саккиз сўмдан тўлайди».

Муқолишдан ўтишгач, Толстой сакраб тушиб қолди ва яна бир ўзи юриб кетди. У қўлларини орқасига қилиб, чуқур ўйларга ғарқ бўлиб қулоғига тошга урилатган нарсанинг тарақлаши эшитилгунча узоқ юрди. Пастда, дарахт сийрак ўсган дўнглик устида ишчилар йўл тузатишарди. Улар кўпчилик эдилар, ҳаммалиги юпун кийинган камбағал эдилар. Қўлқоп кийишмаган, қуруқ қўллари билан тошни даст кўтаришар, майдалашар ва зил ер текислагич билан йўл устини шиббалашарди. Лев Николаевич нарироқда бу оғир меҳнатга узоқ тикилди, кейин овоз чиқариб:

— Бунинг бари нимаси биландир Миср фиръавнлар даврини, бўлажак пирамидаларнинг тошларини ўз елкаларида ташиган ўша бечора қулларни эслатади,— деди.

У ишловчилар тепасига келмай наридан ўтиб кетса бўларди. Айланиб ўтадиган йўл бор эди, ҳамма пиёдалар, отличлар йўлнинг қурилатган қисмини айланиб ўтишарди, аммо бундай қилишга Лев Николаевичнинг виждони йўл бермайди. У ўтакетган реалист эди, бутун умри давомида ҳақиқат кўзига, бу ҳақиқат қандай бўлмасин, нақ қорачиғига қарашга ўзини мажбур қилиб келарди.

Шундай қилиб, у айланма йўлни ташлаб, янги — ҳали яхши шиббалалмаган йўлдан юрди. Ишчилар, йўл қурувчилар ишни тўхтатишди, кейин ҳорғинлик билан таъзим қилишга тушишди. Толстой уларнинг қадоқ-қонталаш, латта-путта боғланган катта қўлларинигина кўрар, уни уч пудлик ер текислагичларнинг бўғиқ овози таъқиб қилиб борарди. У бирдан тўхтади ва бир умрга ўзини-ўзи текшириб — идрок этишга маҳкум этилгандек ўйлади: «Назаримда, мени нақ икки томонда саф тизилганлар орасида ўтказишаётгандай ва ҳар ким танамга тушириб қолишга шошилаётгандай, на сафнинг, на калтакнинг чеки кўринарди».

Бирдан у йўл қурувчилар орасида нафақат таъзим

қилган, балки унинг бу ерда пайдо бўлганини пайқамагандай бир чеккага чиқиб, оёқ кийимини қайта кия бошлаган бир одамни кўрди. Бу нарса Лев Николаевичнинг иззат-нафсига тегди. «Илгарилари барча мужиклар таъзим қилишга ошиқишар эди, эндиликда юзма-юз келишимиз биланоқ мен биринчи бўлиб таъзим қиламан, улар мабодо бош кийимларини олгудек бўлсалар оғир бир машаққат билан қиладилар бу иш-ни».

У бир чеккага чиқиб оёқ кийимини кияётган йўл ишчиси олдига борди, мункайиб ўтирди ва унинг юз тузилишига узоқ тикилди.

— Сен, анави куреневкалик, ҳали менинг Ясная Полянадаги мактабимда ўқиган Федотканинг ўзгинаси эмасмисан?

Мамнун бўлган Федотка, гарчанд энди бир пой этигини кийган бўлса-да, ўрнидан турди ва таъзим қилди.

— Худди ўзгинаси.

— Сенга нима бўлди, — танбеҳ берди Лев Николаевич, — болалигингда, эсимда бор, савол бериб бир оғиз жавоб олиш машаққат эди. Эндиликда улғайибсан ва ҳамон уятчанлигинг қолмабди-да?

Федотка кулди:

— Олий ҳазратлари, жудаям унчалик эмас. Яна бир вақтлардагидек тортинчоқ бўлишдан олдин, анчагача дадил юрдим, аммо ҳаёт деганлари дадилларни ёқтирмас экан. Тезда дамини қайтариб қўяркан.

Лев Николаевич ўйлади: «Ёдда сақлаб қолиш керак — ҳаёт дадилларнинг тезда дамини қайтариб қўяди. Яхши ва оддий қилиб айтилган».

— Саводни унутмадингми? Ўқиб, ёзиб турасанми?

— Унда-бунда забурни ўқиб тураман, ёзишга келсак, кўпдан бери қалам ушлаганим йўқ.

— Нега ундай бўлди?

— Ҳеч бир зарурати йўқ, кейин мен нима ҳам ёзардим...

Унинг сўзларидан афсус-надомат уфуриб турар, бироқ Лев Николаевич бу учрашувга ғам-андух кўланка солишини истамасди.

— Мактабимизни яхши эслайсанми?

Федотка яна тиржайди.

— Нимасини айтасиз! Дарс, сўнг чанада мазза қи-

либ учардик. Яна дарс, сўнгра пишлоқ ердик. Яхши ўқиш эди.

— Модомики, миянгда пишлоғу чана қолган экан, демак, яхши ўқиш эмас экан-да?

Федотка бу гапга қўшилолмади.

— Йўқ, яхши ўқиш эди. Шунчаки кейинчалик бошимга тушганлар кўнгилга ёқадиган нарсалар эмасди, шундан бўлса керак, чанаю пишлоқларни кўпинча эслаб тураман.

Лев Николаевич олдида у ҳамон иккинчи оёғига кийим кийишга журъат этолмай ялангоёқ турар, Лев Николаевич бўлса, саксон икки ёшида унинг қарши-сида ўзга кимса ҳаётига буткул берилиб чўнқайиб ўтирарди.

— Уйга отланыпсан шекилли?

— Ҳа, уйга.

— Намунча эрта? Уртоқларинг ҳали ишлапти, сен отланиб олибсан.

— Борадиган манзилим уларникига қараганда узоқроқ.

— Нимаси узоқ экан? Ҳов ана, ўрмон орти — Куреневка кўриниб турибди. Чақирса эшитилади.

Федотка анчагача бошини қашиб туриб қолди, оғирлигини бир оёғидан иккинчисига солди — оёқлари ҳам кулгили, ажабтовур — бирида пойабзал, иккинчиси яланг оёқ, ерга босиб турарди.

— Ўрмон ортида бўлса менга нима фойда, модомики саккиз чақирим йўлни айланиб боришим керак бўлса. Ўрмон оралаб ўтиладиган йўлдан юргизмай қўйишган.

— Ким қўймайди?

— Аҳмад, сизнинг қоровулингиз. Ёқа бўғишади зангар.

Бирмунча гарангсиб қолган Лев Николаевич:

— Хўш... қаттиқ ёқа бўғишадими? — дея сўради.

— Кимнинг пешонасига нима ёзилган. Менинг елкамдаги оғриқ бир ҳафта деганда босилди, қўшним Ермолай ҳалигача печка устида оҳ-воҳ қилиб ётибди...

Толстой бошига оғриқ турди, кўзлари ёшланди ва у юзини ўгириб олиб узоқ йўталди.

— Менга қара, Федот... Бугунчалик ўрмонни айланиб ўта қол, мен бугуноқ Софья Андреевнага айтиб кўраман...

Ниҳоят у сайрдан қайтиб келганида катта залда тушлик бошланаётганди. Меҳмонлар, хеш-ақраболар, танишлар бирин-сирин дастурхон атрофига ўтиришаётганди. Қувноқлик, идиш-товоқларнинг жаранги эшитилар, кимдир роаль чаларди.

Чарчаган, терлаганидан сочлари тепакалига ёпишган Лев Николаевич остонада пайдо бўлди ва теварак-атрофда бўлаётганларни узоқ кузатиб турди. Уни остонада кўриб барча бирин-сирин дамани ичига юта бошлади. Уртага сукунат чўккач, ҳаяжондан энтикиб сўради:

— Соня, мен ҳаётлари бир қадар енгиллашсин, дея бизнинг мактабда саводини чиқарган одамларни нега ўрмонимизда калтаклашади?

Софья Андреевна унинг кайфияти бузуқ қайтиб келаётганини деразадан кўрганди: унга Лев Николаевичнинг ниманидир ойдинлаштириш учун топган вақти ва умуман, гапириш оҳанги ёқмади. Бу хабарга айтарли эътибор бермай у:

— Черкас яна бир бало қипти-да! Бу Аҳмад бошимга қанча ташвиш орттирди-я!— деди.

Бироқ Лев Николаевич унинг шунга ҳам ота гўри — қозихонами қабилидаги енгил жавобини қабул қилмади. У эшикда ҳорғин, асабий ва тошдан йўнилган каби қимир этмай турарди. У ўша оҳангда иккинчи маротаба:

— Йўқ, сен мени умуман тушунмадинг,— деди.— Мен сендан Аҳмад ким деб сўраётганим йўқ. Мен: нега ўрмонимизда менинг собиқ ўқувчиларимни калтаклашяпти, деб сўрадим?! Аҳмад деганинг ким ўзи, бизнинг уйимизга қаердан келиб қолди?

Эрининг қатъияти Софья Андреевнани сергаклантирди. Бу мулоқот тушлик дастурхони устидаги кайфиятни бузиб юбориши мумкин эди, ўзини билган ҳар бир уй бекаси қаторида буни у истамасди.

— Мен уни бултур, уездимизда мужиклар ўртасида норозилик ҳаракати бошланганида ёллагандим. Ўрмонимизни кесиб кетишмасин учун, яна бизни уйимиз билан бирга ёндириб юборишмасин, деб ёллагандим.

Йўқ, унинг гаплашадиган сиёқи йўқ эди, шунинг учун Лев Николаевич чиқиб кетди. У ювинди, кийими-

ни алмаштирди, сўнгра дастурхон тепасига келиб, ўз жойига ўтирди ва ўйлаётгандай қилиб аста деди:

— Мен ўз ўқувчимга қўл кўтаришдан кўра дарахтларни кестириб ташлашни, ўз уйим билан ёниб кетишни афзал кўрадим.

Бу Софья Андреевнанинг меъдасига тега бошлади.

— О, суҳбат учун яхши мавзу топибсан-ку! Улар бир-бирлари билан ёқалашишади ҳам, бир-бирларини майиб ҳам қилишади, буни қара-я, кимнидир хафа қилишибди.

Сўнгра тин олгач, бошқа оҳангда деди:

— Бу хабарнинг хайрли томони ҳам бор: жаҳлингни чиқарибди, томирларингга қон югурибди, мана энди нақ ёшариб ҳам кетибсан, кўзларинг чарақлайди. Шўрвадан бир қошиқми, икки қошиқ солайми?

Лев Николаевич бошини эгди, кўзларини юмди ва ичида чўқинди: «Ё парвардигор, ёлвораман ва илтижо қилиб банданга беришинг мумкин бўлган энг катта сабр-тоқатни сендан сўрайман...»

Эманзор тугаб, қарағайзор бошланди. Учи кўм-кўк, саллали танаси шир яланғоч. Нақ кемабоп баланд ўсган ўрмон бир неча чақирим теварак-атрофдан яққол кўриниб турарди. Бўри ҳамон тинмай илгариларди. Энди куппа-кундузи ўрмоннинг очик ерларидан юриб борар, ёлғизоёқ йўл чиқиб қолса энди ҳеч ким, ҳеч нарсадан ўзини четга олмай, эҳтиёткорлик қилмай, юраверарди. Бир вақтлар уни асраб келган табиий туйғу — инстинкт энди тўпорилашган, бирон нарсадан эҳтиёт бўлишнинг кераги йўқ. Чунки оқибат уни фақат бир нарса кутади.

У қари, доно бўри эди ва ўз йўлидан юриб борарди. Унинг вужудида яшаши учун яна қисман куч ва ҳаётга нисбатан софдиллик қолган эдики, ана шу софдиллик дастлаб шу кучни буткул сарф қилишни талаб этар, шундан сўнгина тақдирга тан беришни тақозо этарди. Шу боис, у тинмай юриб борар, куч қаёқдан келаётганига ўзи ҳайрон бўларди. Афтидан, она бўри унга оғир кунларингда асқатади, деб бу кучни берган, мана, қанча юрмасин, оғир кунлар девор бўлиб олдида турар, куч-қуввати эса ҳамон битмасди...

Тушлик ҳаддан зиёд чўзилди, нақ чой маҳалига етиб борди, ундан сўнг кечки овқат вақти бўлди, Яс-

ная Полянадаги уйнинг иккинчи қаватида шўх, қувноқ шовқин тинмасди. Бу Толстойлар хонадони учун одатдан ташқари, анъанавий тартибларга зид эди. Бир неча ҳафта давом этган орани очиқ қилиб гаплашмаслик, узук-юлуқ тушунтиришлар, жон аччиғидаги айтишувлар, уйқусиз тунлардан сўнг кутилмаганда бирдан барҳам топди. Толстойлар оиласининг дўсти, паниночи Гольденвейзер келди, болалари, набиралари келишди. Янги чеҳралар, янгидан-янги тафсилотлар, янги гап-сўз, суҳбатлар — Ясная Полянадаги хонадонга сарин шабада ёриб кирди.

Бунга биргина Лев Николаевич қўшилмас, четда эди. Тушликдан сўнг дарҳол дам олишга ўтди, озгина мизғиб олди, кейин ўзини бир қадар ёмон ҳис қилиб, меҳмонлардан Маковицкий орқали узр сўради ва ўз хонасида қолди. Бронзадан ясалган кичкина шамдонда шам ёнар, қоғоз, перо тайёрлаб қўйилган, бироқ иш юришмасди. Лев Николаевич оёғини қалин жун рўмол билан ўраб олганича бошини орқага ташлаб креслода ўтирар ва кутарди. У биринчи жумла туғилишини, ижод учун зарур бўлган ўша калит, ўша оҳангдошлик, ўша керакли мақомни узоқ ва тоқат билан кутар, лекин кейинги йиллар, қариллик таъсирими бу, биринчи жумла ҳадеганда келавермас, гоҳида куни билан кутар, куни беҳуда ўтарди. Кўзлари юмуқ ўтирганича Лев Николаевич кундаликка ҳар оқшом ёзиб борадиган одат қилсам яхши эмасми, деб ўйларди. Барибир иш юришмаяпти. Тўсатдан унинг қулоғи тағида ўзининг овози эшитилди, ҳозирги кексаликдаги эмас, балки «Уруш ва тинчлик» вақтидаги жаранлаган, кескин овози эшитилди.

— Минг тўққиз юз ўнинчи йил. Июлнинг йигирма иккинчи кунида, мен, қуйида имзо чекувчи, граф Лев Николаевич Толстой, ақли ҳушим ўзимда, хотирам жойида, мабодо қазо қилгудек бўлсам, қуйидаги фармойишни ёзпман: барча адабий асарларим, қачонлардан шу кунларгача ёзилган ва кўз юмгунимгача ёзилажак, нашр этилган ва нашр этилмаган, бадийми, бошқалари ҳам, тугалланган ва тугалланмаган, драматик ва бошқа шаклдаги, таржималар, қайта ўзгартишлар, кундалик дафтарлар, шахсий мактублар, алоҳида фикр ва қайд — хуллас, жон таслим қилгунимга қадар нимаинки ёзган бўлсам, ҳеч бир мус-

тасносиз, қаерда бўлишидан қатъи назар, кимда сақланмасин, қўлёмасми, босма ҳолдами... ўлимимдан сўнг бирон кимсанинг шахсий мулкига айланмай, балки ким истаса бадалсиз қайта нашр эттираверсин...

Шам тугаб борар, оппоқ қоғозга томчилар тўкилар, ёйиларди. Лев Николаевич кўзини юмганича креслода ўтирар, ғайрат-шижоат билан муваффақиятли ишлаётган пайтидагидек чехрасидан нур ёғиларди. У бу сўзларни қоғозга туширмайди, аммо ўзини енгил сезаётганини ҳис қилади, чунки улар мустақил, аниқ, равон шакл олган, демак, яшайди. Ун йил бадалида бош қотирган қарорига ниҳоят нуқта қўйди, шу оқшом бир тўхтамга келди ва кўнгли шунчалик беҳудуд ором оғушида эдики, вужудини қоплаган бу буюк роҳатни ҳуркитиб юборишдан чўчиб қимирлашдан қўрқарди.

Софья Андреевна иккинчи қаватда тўнғич қизи билан тўрт қўл бўлиб музыка чаларди. У кўпдан бери фортепьяно яқинига йўламасди, лекин тўрт қўл бўлиб чалишни ёқтирарди. Музыкага берилиб кетган эрсанда, лекин Лев Николаевич хонасидан бир дам хаёлини узмас, кўз-қулоқ бўлиб ўтирарди. У бирдан қотиб қолди. Машғулот сира-сира юришмади ва у ўрнидан турди, аста юриб хонадан чиқди, эшикни тақиллатмай Лев Николаевич хонасига кирди. У эшикка орқа ўгириб ўтирарди. Софья Андреевна унинг ёнидан ўтиб, юзини кўриш учун тўғри дераза тагига борди ва бу ёруғ, руҳланган чехра уни даҳшатга солди. У билан қирқ саккиз йил яшади ва бунинг нима эканлигини биларди. Унинг қаршисига тиз чўкди ва:

— Лёвочка, ақли ҳушинг жойидами? — деди, — Чертковнинг жинлари сенинг бош-кўзингни айлантирди, оиланга, оилангни кўзингга ёмон қилиб кўрсатиб қўйди. Мен пойтахтдан психиаторни чақираман ва саксон икки ёшли чол бу каби муҳим, жиддий қарорларни қабул қила олмаслигини исботлайман...

Лев Николаевич лом-мим демади. У ҳатто кўзини очмади, Софья Андреевнанинг хонада эканлигини гўё мутлақо сезмади, у бўлса, хонага кирганимни сезиб қолар, деган умидда тураверди, ташвишланган меҳмонлар тарқай бошлашди. Софья Андреевна хонасига чиқиб кетди. Меҳмонлар тарқади. Ясная Полянадаги уй чироқлари аста-секин ўча бошлади, тиланчи Фадей

ниҳоят харракка етиб олиб, қўнғироқ чилвирини тортмоқчи бўлганида, уй зимистон қўйнида, қўнғироқ эса мито билан ўраб ташланган ҳолда осилиб турарди.

— Аттанг!.. Мен бўлсам у билан руҳ ҳақида гап-лашмоқчи эдим.

У ҳам харракда ётиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Софья Андреевна уйқу дорисидан кўпроқ ичиб олди ва шу заҳотиёқ уйқуга кетди. Меҳмонлар ҳам ухлашди. Биргина Лев Николаевич ҳамон креслода ўтирар ва ўша узоқдаги, кучли ва мардонавор балоғат ёшидаги овози бурро янграрди:

— Яна энг асосийси, узоқ ва яқинларимдан ўлимимдан сўнг мени мақтамасликларини илтимос қиламан. Гарчанд шундай қилишларини билсам-да, чунки тириклигимда буни жуда ёмон тарзда қилишарди. Мени мақташнинг кераги йўқ, мабодо менинг битикларим билан шуғулланишмоқчи бўлишса, бутун борлигимни сингдириб юборган ва ўзим эмас, балки руҳим тилга кириб қоғозга туширган ерларнинг мағзини чақишни илтимос қиламан. Шахсий интилишлар оқибати мен кўпинча шунчалик айниб юрардимки, ҳақиқат нури менинг нодонлигим туфайли хиралашарди, шундай бўлса ҳам олий ҳақиқат вужудимга кирар, менинг руҳим унга шакл берар ва бу ҳаётимдаги бахтли дақиқалар эди.

Ички ишлар министри хонасида бўлажак подшо овининг режаси тузиляпти. Саройнинг бош овчиси, пиёда қўшинлар генерали Забегин деворга осиклик карта олдида ўзини кўз-кўз қилиб тураркан:

— Мени шимол буткул қизиқтирмайди, — деди. — Шимолий қисм тик жарликдан иборат, пастда эса бўрилар хушламайдиган сув тўлиб оқадиган дарёча бер. Бундан равшанким, бир томон ёпиқ экан, подшо ва энг жўн усул қолади — ҳалқа! Дарёча томон ҳалқани торайтириб борамиз, ўзимиз эса қиялик яқинида жойлашиб, ўлжани ўша ерда кутиб оламиз.

Министр ёрдамчиси, генерал Курлов сўради:

— Бу қадар катта ҳалқа учун шунча одамни қаердан йиғиб келасиз?

Забегин кулимсиради.

— Биз учун бунинг ҳеч бир қийинчилиги йўқ. Айни шу паллада пиёдаларнинг икки полки машғулот

ўтказяпти. Николай Гавриловичдан ёқимли ишни фойдали иш билан қўшиб ўтказишни илтимос қиламиз.

Столипин қуруқ лабининг учуда кулди ва сўради:

— Таажжуб, кимни ким томонга ҳайдадингиз — бўриларни пиёдаларгами ёки полкни бўрилар тўпланадиган ергами?

— Гап бундай, — деди Забегин, у табиатан сўз ўйинига уста, жаҳлдор чол эди, — ҳамма нарсада шахсан иштирок этиш шарт эмас. Ҳаётда фикрнинг бир ердан чиқиб қолиш қоллари кўп учраб туради, шундай бўлгач, бизнинг вазифамиз уларни илғаб олиш ва фурсат кутиб туришдан иборатдир.

Петербургдан тўрт томонга яна рақамлар устунни учади, ҳар бир рақам бу буйруқ, буйруқлар эса муҳокама қилинмайди.

Ора-сира ёмғир томчилаб турган, шамолли ва аёзли тун. Ана шу совуқда, ана шу намгарчиликда аскарлар бўлажак ов музофотини саф тизганча жимгина ўраб боришмоқда. Тантанали ва шахдам юриб боришяпти. Назарларида жанг марраларига чиқиб боришяётгандай, гўё уларни қаттол душманлари кутиб турибди-ю, бу жангда дунё тақдирини ҳал бўладигандай.

Бўри бу орада уларга яқин ерда ётар, эман пўстлогини ғажирди. Нега бундай қиляпти, билиш қийин эди. Балки бу тирик мавжудот ўзи каби бошқа мавжудот билан мулоқотда бўладиган одатдир. Балки у сўнги олишув олдидан тишини қайраб олишни хаёл қилгандир. Балки ёшликда ўзини кўрсатиш учун эман пўстлогини ғажиганини эслагандир. Ўша аччиқроқ таъм шу вақтгача оғзида қолган, эндиликда, қариганида яна унга духоб келганди. У ўтирар ва болалигини, ўтмишини кемирар, қон чиққунча, ҳолдан тойгунча ғажиди ва пўстлоқ қарийб қипиққа айланганида ўрнидан турди ва енгил тортиб шимол томон юра кетди. Энди хотиралар уни қийнамасди. Энди, келажакдаги каби ўтмишда ҳам биргина бўшлиқ қолганди.

Эртаси куни эрталаб сайр пайти ўрмонда Лев Николаевич ниҳоят машҳур васиятномасига имзо чекди. Софья Андреевна кечқурун ичган уйқу дорисидан

эрталаб алламаҳалгача ухлаб ётди, кейин туриб уй ишлари билан банд бўлди, аммо нохуш хаёллар кўнелини ғаш қилаверди. Лев Николаевич тамаддидан сўнг айвонда Булгаков билан биргаликда янгигина келган хат-хабар, қоғозларни кўздан кечира бошлади, доктор Маковицкий шу ернинг ўзида, Словакиядан обуна бўлиб оладиган газеталарини ўқишга шўнгиб кетди, у газеталарни ватанини соғинган кимса янглиғ сўнгги ҳарфигача нақ кўзига суртгудек ўқиб чиқарди.

Лев Николаевичнинг хаёли ҳалигина имзо чеккан ҳужжатида, хатларни қўлдан ўтказаркан, бошқа нарса ҳақида ўйлади, қайсидир мактубни ўқишдан бош кўтариб, Булгаковдан сўради:

— Валентин Фёдорович, азизим, сиз университет курсини яқинда тугатдингиз. «Двадцать» «д» билан ёзиладими ёки «т» биланми?

— «Д» билан.

— Буни қаранг-а?! Мен «т» билан ёзибман.

Қонуншуносликдан бирмунча маълумоти бор Маковицкий газетадан бир сония бош кўтариб:

— Расмий ҳужжатлар, боз устига, васиятномалар ҳеч қандай тузатишсиз ёзилади, — деди.

— Мен тўғриламайман ҳам. Чол устига-устак саводсиз экан, деб ўйлай қолишин, майли.

Кўчадан кўнғроқ овози эшитилди, бу жарангланган овоздан азбаройи қийналган Лев Николаевич илтимос қилди:

— Душан Петрович, азизим, менга озгина майда бериб туролмайсизми? Неча йилдирки, ёнимда пул олиб юрмайман, аммо қарзларимни тўлаб қўйишларини айтиб қўяман.

— Худо сақласин, Лев Николаевич, нималар деясиз? Мен, бу Фадей деганлари сиздан кун сайин ўн тийин олавериб ичкиликка муккасидан кетиб қолади, деган хаёлдаман.

Лев Николаевич таажжубланиб кулди.

— Унинг кўнғироқ чалишини ҳазм қилолмайман. Унинг чалишида алоҳида, ўзига хос усул бор, қулоғимга чалинса бас, мени нақ гижимлаётгандай бўлади...

Маковицкийдан майда олгач, у ташқари чиқди — кўнғироқ овози шу заҳотиёқ тинди, сўнг қайтиб келгач, у яна хатларни ўқишга тутинди. Давра фақат

эркаклардан иборат бўлганидан ўзларини аъло даражада ҳис қилишар, шу боис, гап-сўзсиз кечаётган бу мулоқотнинг узоққа чўзилишини иштарди. Дамбадам тўкилаётган барглар орасидан айвонга кузги қуёш нури тушиб қолар, Лев Николаевич уялинқираб, ўзининг тўқима креслоси билан чолларга хос ҳаракат-ла қуёш нури тушган жойига кўчиб ўтирарди.

— Мана,— деди Булгаков хийла сукунатдан кейин,— ношир Ситин «Круг чтения» корректурасидаги ўзгартишларни тезроқ тугатиб беришни ва уни босма-хонага иложи борица тезроқ жўнатишни учинчи мартаба сўраяпти...

— Тезроқ бўлиши мумкин эмас,— деди Лев Николаевич,— мен шундай ҳам кунига оз-оздан ишлаялман. Бундан тезроқ мумкин эмас.

Ситиннинг мактубини олиб, у ер-бу еридан ўқиб чиқди.

— Танбаллик—бу ҳар қандай илмат келиб чиқадиган манба дейишади, бу тўғри гап, аммо ҳаддан зиёд шошмашошарлик кони зиён эканлигини ҳеч ким гапирмайди; балки ҳатто шошмашошарлик инсон учун танбалликдан ортиқ фалоқатлидир. Мен Пётр I ҳақида роман бошлагандим, кейинчалик йиғиштириб қўйдим. Фақатгина бошланишини ёзиб қўйдим, бирдан-бир маъқул бўлган нарса ўша ерда подшонинг кўп ёвузликларини тушунтирганим, таҳлил қилганим бўлди. Уни шошмашошарлик тамом қилди—министрларни қабул қилиш, кема қуришлар, маъшуқалар билан айши ишратлар, тўп қуйишлар, Петроградни бино қилиш, этик тикиш — бу ишдан Буюк Пётргина эмас, ҳар қанақа одамнинг мияси айниб кетади...

Доктор Маковицкий бир бурчакда ўтирганича унинг фикрларини тез-тез ёзиб борарди, Лев Николаевичнинг унга кўзи тушиб, олдинига хижолат чекди, кейин докторнинг ёзувлари думи юлинган бўлиб қолмаслиги учунгина фикрини давом эттирди:

— Ҳар бир катта ёшдаги одам имкониятлари ва талаб, эҳтиёжлари доирасида мутаносиблашган ҳаракатга эга ва уни бу маромдан чиқариш керак эмас, чунки уни ҳамиша шошилтириб ва ҳа, бўл, ҳа, бўл дейилаверса, у кўп нарса қилиш у ёқда турсин, олдин қўлидан келган ишни ҳам қилолмайди.

Ёш ва бирмунча содда Булгаков сўради:

— Буларнинг ҳаммасини Ситинга ёзиб юборайми?
— Йўқ, нима кераги бор, Ситин мени шошилти-
раверсин, бу унинг иши, бунинг унга қизиғи бор, мен
эсам шошилмайман...

Маковицкий ёзишдан тўхтади.

— Қизиққаним учун кечирасиз, Лев Николаевич,
аммо Буюк Пётр ҳақидаги романингизни нима учун
ёзмаганингизни жуда билгим келяпти?

Толстой бармоқлари билан соқолини таради, кейин
силади:

— У роман анча вақтгача ёзилавермай қийнади.
Пётр давридан кейин ҳаётимизда жуда кўп нарсалар
ўзгариб кетганлигидан, чамаси—ҳатто рус тили ўзга-
риб кетди, сирасини айтганда, ҳаддан зиёд даражада,
мен ёзаётган нарсаларимда ҳақиқат ва тўғрилиқни
ҳаммадан устун кўрадиган ёзувчилар тоифасига кира-
ман...

Яна хатлар шитирлайди, Лев Николаевич нуроний
юзини кузги қуёш нурларига тутади, учаловлари ай-
вонда роҳатланиб ўтиришади.

Бу вақт Софья Андреевна иккинчи қаватда, ўз
хонасида қора шойидан кенг кўйлак—Лев Николае-
вичга кафтан бичди. Яқин кунларда уларнинг тўйи
бўлиб ўтганига қирқ саккиз йил тўлади ва унга совға
тайёрлаётганди, ўз қўлинг билан тиккан кафтан
ортиқ яна қандай совға бўлиши мумкин, боз устига,
Лев Николаевич байрамларда киядиган ўша кафтани
эскириб қолди.

Бичишни тугатиб, у керакли ерларига белги қўйиб
чиқа бошлади, иш устида, негадир, биринчи маротаба
оғироеқлигида Лев Николаевичга тикиб берган кафта-
ни ёдига тушди, ўшанда у кўнгилдагидек чиқмаганди,
шундай бўлса ҳам Лев Николаевич уни ранжитмас-
лик учун тикувчилик маҳоратини кўкларга кўтариб
мақтаган ва ҳамиша меҳмонлар олдига кийиб чиқар-
ди. Шу кўйи ўзи тиккан сон-саноқсиз кафтанлар яна
хотирасида қалқиди, кейин шалоқ машинасида тик-
кан кенг ва тор юбкача, тугмасиз кўйлакча, пешбанд-
чалар уюмини бир йўла эслади, шуларни назарда

тутилса бадавлат боён хонимми ёки қоғоздагиларни оққа кўчирувчими, ёки Москва чеккасидаги камбагал тикувчими — аниқ айтиш мушкул эди...

Эҳ, агар у ўша Зингер машинасини гувиллатиб кийим тиккан узун тунлари бир кун келиб унинг кафтанларига, қўлёмаларни оққа кўчиришига, муҳаббатига зор бўлмай қолишларини билганидами, ҳатто болалар ғамини еб, чурқ этиб оғиз очса, унинг нима дейишини билмай туриб «йўқ», дейишга тайёр ҳолда таҳқирловчи сукунат билан жавоб беришини билганидами...

Эндигина бичилган матога кўз ёшлари дастлаб ора-сира, кейин қуйилиб тома бошлади ва Софья Андреевна матони тезгина йиғиштириб олди ва бошини қўллари билан аламли чангаллаб ўкраб йиғлай бошлади. Бу дард, бу аламда, бу ғам-ғуссада у қаердадир узоқдан Лев Николаевичнинг овозини эшитиб қолди. Лев Николаевич уни чақирарди. Ва у кекса аскардек, энг садоқатли хизматкордек, шу заҳотиёқ юзини артди, уст-бошини тўғрилади. Ёши имкон берган даражада тез юриб пиллапоядан пастга тушди, айвонга ўтди ва мулойимлик билан сўради:

— Лёвочка, чақирдингми?

Лев Николаевич мушкул аҳволда эди. У умри давомида ҳамиша мулойим сўздан эриб кетарди, ҳозир эса ўзини қўлга олиш керак эди. Васиятномага имзо чекиш узоқ йиллар давомидаги мулоҳазалар маҳсули эди, ҳаётидаги бутун бир даврнинг якуни эди ва ҳозир ийиб кетса борми—ҳамма-ҳаммаси чиппакка чиқиши мумкин эди.

— Йўқ,— деди у хатлардан кўзини олмай, қуруққина қилиб. Улар мана бир неча кундирки, бир-бирларига нисбатан тўнларини тескари кийишган, жанжаллашиш ҳолатида эдилар, унга бу ҳолат шу зайлда гапириш ҳуқуқини берарди. Бироқ бечора Софья Андреевна, ярашишни кутарди, ярашиш учун чақиринди, деб ўйлаганди, эндиликда нақ тигдек ботувчи аччиқ «йўқ»ни эшитди. У энтिका-энтика бир-икки ютинди, ўтрилдию чиқиб кетди. Лекин унинг келиб-кетиши билан пайдо бўлган қандайдир зил, асабий ҳолат ҳамон давом этарди. Бу ҳолатни орадан бир қадар кўтариб ташлаш учун Булгаков:

— Душан Петрович, словак газеталарида нима янгиликлар бор? — дея сўради.

Маковицкийнинг бу сафар ўз матбуотидан кўнгли тўлмади турувди.

— Қанақа янгилик бўларди — нуқул фитна, нуқул ғаразгўйлик... Қўшниларимиз ҳамон тинчлик ҳақида гапиришади, ўзлари эса уруш ҳақида ўйлашади...

— Ҳа, айтгандай, «Уруш ва тинчлик» ҳақида. Уқувчи Ростовлар сўзида уруғ биринчи унлигами, иккинчисига тушадами — ёзиб юборишимизни сўрайпти, — дея сўради Булгаков.

Лев Николаевич ўта жиддийлик билан жавоб берди:

— Иккинчисига. Албатта ёзиб юборинг. Инсонда масалага аниқ қизиқиш бўлишини жуда яхши кўраман — бу инсоннинг жиддийлигини билдирувчи биринчи белги.

Александра Львовна бир уюм корректура кўтариб жимгина кириб келди.

— Бир дақиқага кирдим, халақит бермайманми? Лев Николаевич илжайди.

— Саша, азизим, сен бирон кимсага халақит бера олармидинг?

— Мени мақташнинг кераги йўқ, акс ҳолда мақтовдан одамнинг бузилиши ҳеч гап эмас... Яна ўша қарши «Эе-ҳушингизни йиғинг...» номли мақолани олиб кирдим. Владимир Григорьевичнинг фикрича, композицияси яхши эмиш, мақсла кўпгина бобларга бўлинган, лекин ҳар ҳолда ҳар бобга алоҳида эпиграфлар қўйилиши мақсадга мувофиқмиш. Унинг фикрича, эпиграфларни тўплаб мақола бошланишида бериб, орқадан текстни бошлаб юбориш керакмиш...

Лев Николаевич корректурани қўлига олди-да, ўйланиб қолди.

— Йўқ, шундайлигича қолгани маъқул. Биласизми, мен одатда бирон нарса ўқийдиган бўлсам эпиграфни ташлаб тўғри текстдан бошлайвераман. Агар эпиграфлар бир ерга тўпланса, китобхон бир йўла сакраб ўтиб кетиши мумкин. Мабодо ҳар бир боб олтидан берилса, қарабсизки, биронтасига кўзи тушиб қолиши мумкин...

Александра Львовна ундан корректурани олди ва кулиб деди:

— Батартиб кўринишингдан сени ҳеч эпиграфларни ташлаб ўқийди, деб бўлмайди.

Шундай деб у чиқди, айвондан қоғозларнинг енгил шитирлаши эшитилди, аммо Зингер машинаси ҳамон тикишни истамасди — ип чайнаб кетар, игнаси синар, янгигина шойи матога кўз ёшлар томар, яна фарёд, яна ранжи алам хуружи ичра Софья Андреевнага уни кўришмоқчи бўлишаётгандай, чақириваётгандай бўлиб туюлар ва яна пиллапойдан пастга тушиб айвонга ўтарди.

— Лёвочка, мени чақирдингми?

Яна қуруққина, раҳмсизлик-ла қисқа жавоб:

— Йўқ.

— Таажжуб. Иккинчи мартаба сенинг мени чақирганингни аниқ эшитдим.

У шундай асабий эдики, одамнинг раҳми келарди, лекин Толстой шу куни васиятномага имзо чеккан, унга раҳм қилолмасди.

— Сонечка, эшитилгандай бўлгандир. Мана гувоҳлар, сени чақирмаганлигини тасдиқлашади.

— Яхши, кечирасизлар.

У кетди, аммо ундан сўнг яна ўртага оғир сукунат чўкди. Яна оҳиста қоғоз шитирлагани эшитилади. Ёш Булгаков чолга яхши кайфият бағишламоқчи бўлиб яна бир карра уриниб кўрди.

— Лев Николаевич! Жуда қизиқ хат! Ясная Полянадаги мактаб ишлаган услубда ишлайдиган мактаб очишларига кўмаклашишни сўраб ёзишган.

Лев Николаевич шубҳаланиш билан сўради:

— Аёл киши ёзганми?

— Фамилиясидан аниқлаб бўлмайди, дастхатидан, менимча, аёл киши.

— Ундай бўлса, ёрдам беришга имконимиз йўқ, деб жавоб қилинг. Қисқагина, ортиқча тафсилотсиз. — бир муддат тин олгач, шикоят қилди: — Мен бу муаллима хонимлардан чарчадим.

Маковицкий кулиб сўради:

— Сизни кутиб турган кечаги ёшгина хоним ҳам муаллима эдими?

— Қўйинг, ёдимга солманг!

Лев Николаевичнинг аччиқланиши тагида таас-

суротлари билан ўртоқлашишга тайёр эканлигини сезган Маковицкий сўраб қолди:

— Лев Николаевич, нима бўлганди асти? Марҳамат, гапириб беринг.

Толстой ўйга толди, кулимсиради:

— Одамнинг ичагини узадиган иш бўлганди. У хонага кириб келганди, шундай ёш, қувноқ, яхши кийинган. Бўйнида занжирча, қўлида ҳам шундай занжирча. Афтидан, қимматбаҳо бўлса керак. Янги программали, тамомила бошқача янги мактаб очмоқчиман, дейди, лекин ниятини амалга ошириши учун иккита нарса етишмаётган эмиш. Пул ва маълумот. Шундай бўлса ҳам бўшашмайди: саводини хусусий курсларда чиқармиш, пулни эса мендан сўрайди. Мен ундан сўрадим: мактабингизда қанақа янги программа бўлади? У сумкасини титкилай бошлади, дафтарни олди, ундан қандайдир қоғозлар сочилиб кетди. Менга ўқиб берди: худо ҳақида, математика, география, тарих. Мен ундан, бунинг нимаси янги экан, деб сўрадим. Ҳеч бир хижолат тортмай яна жавоб қилди: ахир ҳаммаси янги-ку. Мен унинг бу жавобига, афсуски, ёрдам беролмайман, дедим. У, биласизми, озгина бўлса ҳам хижолат чекмай, шу оннинг ўзидаёқ мендан тола сўради. Мен: қанақа тола, дедим. Қанақа бўларди, оддий тола, дейди. Мен соқол толасиданми ёки ипак толаси бўлгани яхшими? — дедим. — Аҳ, барибир, тола бўлса бўлгани, дейди. Хонимча, мен сизга тола бермайман. Ҳаддан зиёд ҳайрон бўлди: нега, нима учун? Чунки хоҳламайман.

Маковицкий мириқиб кулгач, сўради:

— Шу бўйича жўнатвордингизми?

— Шу бўйича жўнатдим.

Суҳбатни диққат билан тинглаб, хатларни кўздан кечираётган Булгаков суҳбат бошқа мавзуга ўтиб кетмаслиги учун дафтар варағини олди.

— Лев Николаевич, айнан шунга ўхшаш мактуб. Аёл фаҳш ишлари учун тавба қиляпти. Ёзишича, бошида эри бўлса ҳам иккинчи эркакни севиб қолиб у билан шаҳвоний алоқада бўлибди, энди нима қилай, деб сўраяпти...

Толстой жонланиб кетди.

— Қани менга беринг-чи... Жуда қизиқ экан, буни ўзим ўқиб чиқишим керак...

Кўзойнагини тақди, узоқ диққат билан ўқиди, кейин хатни авайлаб меҳр билан текисларкан, хат йўловчига гўё ҳозир ёнида тургандек деди:

— Жонгинам, иккинчисидан кейин учинчиси бўлмаслигига ким кафолат бера олади? Ларошфуко ёзган эди назаримда, ўйнашлари бўлмаган хотинни топса бўлади, аммо битта ўйнаши бўлган хотинни топиш жуда қийин, деб...

Яна, бу сафар учинчи мартаба кирди Софья Андреевна. Ранги оппоқ. Эзилиб кетган, паришонхотир қолда эшик олдида туриб қолди.

— Бу сафар янглишмаган бўлсам керак, деб ўйлайман... — деди у аранг нафасини ростлаб.

Лев Николаевич лом-мим демади, шунда у эрининг оёғи тагига чўк тушди. Секин, қишлоқчасига инграб ва дардининг зўрлигидан ютина-ютина сўради:

— Лёвочка, нега мендан жаҳлинг чиқяпти? Бу аразлашув қачонгача давом этаверади, ахир тугамаслиги мумкин эмас-ку...

Биринчи бўлиб Булгаков чиқиб кетди. Маковицкий олдин газетадаги мақолани ўқиб тугатди, кейин у ҳам чиқди. Эри билан якка қолган Софья Андреевна тинчланмай узоқ йиғлади. Лев Николаевич эса ҳали у кирганида қандай ўтирган бўлса шу ҳолича қимир этмай ўтирарди. Йиғлаб олгач, Софья Андреевна секин сўради:

— Лёвочка, бугун мен учун жуда қийин кун бўлди. Негадир, назаримда, оиламизда қандайдир фалокат юз бергандай туюлди менга, бу фалокат ҳали менга етиб келгани йўқ-ку, аммо ҳали-замон етиб келадигандай. Мен худога ёлвориб, бу фалокатдан мени асрашини, сендан эса менга ёрдам қилишингни сўрайман.

— Нима қилсам ёрдамим тегади?

— Мени тинчлантир, хотиржам қил. Агар шундай қилишни хоҳламаётган бўлсанг, мен билан ёнма-ён ўтир, мен ўзим тинчланишга ҳаракат қиламан.

— Яхши. Бирга ўтирамин.

Улар ўтиришар, чурқ этишмас, бу орада Лев Николаевич ўйларди: «Мени ҳамиша таажжубга соладиган нарса унинг ҳамма нарсани олдиндан била олиши. Тавба, одам деган ҳам шундай каромат соҳиби бўладими?! Васиятим ҳақида ўн йилдан бери гап-сўз

юрибди, у ўн йилдан бери ташвишланади, ўз ёғига қовурилади, мана, ниҳоят ҳужжатга имзо чекилди. Ҳали бир кун ҳам ўтгани йўқ, у ҳаммасини билиб олди, гарчанд бу янгилик қулоғига етиб бормаган бўлса ҳам».

— Мен билан гаплашсанг-чи, Лёвочка. Мен билан ёнма-ён ўтириб, хаёлинг бошқа нарсада бўлишини ёқтирмайман.

— Иккаламиз нима ҳақда гаплашамиз?

— Жилла қурмаса, сўнгги овунчоғимиз — Ванечка ҳақида.

— Кел, майли, Ванечка ҳақида гаплашайлик.

— Биласанми, назаримда, у жуда чиройли ва ёқимли турилгандек, чунки уни бизга худо қариганимизда, ёшлигимиздагидан фарқли ўлароқ, биз раҳмдил, маънавий бой бўлганимизда берди.

Лев Николаевич кўшилди:

— Бўлиши мумкин.

Софья Андреевнанинг чиройи ёришди: у охири фарзандлари Ванечкани жон-дилидан севарди.

— Биласанми, Лёвочка, яна нима келди хаёлимга, халқ эртақларида ўша Ванюша тентаклар энг кучли ва ақлли бўлишади. Улар ота-оналарининг тажрибаларини ўзлаштириб, акаларининг муваффақиятсизликларидан сабоқ оладилар.

— Жуда яхши ва қизиқарли фикр.

— Яна шу нарса хаёлимга келдики, агар у ўшанда, касалдан соғайиб тирик қолганида, ҳамма нарсамиз бошқача ва бизлар ҳам бошқача, бир-биримизга оқибатли, янада сабр-тоқатли бўлардик.

— Бўлиши мумкин.

— Дам-бадам менга негадир унинг ижод этиш иқтидори бордек, кейинчалик у ҳам жаҳонга танилган адабиётчи бўладигандек туюлади. Унинг биринчи ёзган нарсаси ҳам «Болалик» деб номланган бўларди ва бу Ясная Поляна ҳақидаги, унинг болалик ва бизнинг қаригандаги ҳаётимиз китоби бўларди. Шунингчун балки ҳозир ҳаётимиз сўнггида бизни ҳеч ким ёш кўзлари билан кўриб, ёш қалби-ла эслаб қолмаслигини ўйлаб шунчалик изтироб чекаётгандирмиз.

Лев Николаевич бирдан ўрнидан турди ва боғда барглар тўкилишига узоқ тикилиб қолди. Чиройли, сап-сарик барглар, қилт этган шамол йўқ. Шундай

бўлса ҳам қандайдир табиат қонуни бўйича шохлардан узилиб сўнги парвозларида узоқ чир-чир айла-нишарди.

— Нега жим қолдинг, Лёвочка?

— Негадир ғам босди ва боз устига, Фетнинг куз ҳақидаги шеъри ёдимга тушди.

Шом. Ташқари зим-зиё,
Уйқу босар барчани.
Хазонлар учиб юрар,
Тунда шамол қутурар,
Тарақлатар дарчани...

Бу орада Петербургнинг кимсасиз кузги кўчалари бўйлаб подшонинг бутун сарой аҳли ва киборлар давраси овга чиқшди. Саф бошида олий ҳазратлари полкнинг лейб-гвардияси борар, ортда гвардиячи отлиқлар келишарди. Ҳарбий марш садолари янграмоқда, боқилган отларнинг туёқлари ғишт йўлларда тарақлайди, милтиқлар ваҳимали қорайиб кўринади. Уқдон камарлар ялтирайди. Кузги биринчи совуқлардан бир қур қотган пойтахт жонланди, катта ва муҳим воқеа арафаси унга янги ҳаёт бағишлагандек эди. Одамлар йўл узра тўхташган, икки букилиб таъзим қилишади, овчиларни ҳавас билан кузатишади, чунки улар ҳам одам ва ҳар бир ким одамда қадимий ов туйғуси яшаб келади, ҳар ким ҳам кўз олдида ўзининг кимлигини кўрсатиб қўйиш учун ҳайвонни таъқиб қилиб бориб ер тишлатишни истайди.

Силласи қуриган, чарчаган бўри бу орада ўрмондаги булоқ узра энгашган ва совуқ, муздек сувни шлоплатиб ичарди. Чанқамаган, лекин чанқоқлик хуруж қиладиган палла эди ва гарчанд очиққан ва тинкаси қуриган бўлса ҳам ўзини йўлдан тойишга, булоқ узра энгашишга мажбур этди. Йтларнинг вовиллаши, таъқиб этувчиларнинг шовқин-сурони эшитилиб қолганди, аммо у ўзини йўқотмаслиги керак, одатларига содиқ қолиши лозим, ўзини буткул қўлга олиши даркор ва у бир мезёрда совуқ сувни ҳўпларди.

У, сув ичиб бўлиши биланоқ облава бошланишини биларди, балки бу умрида энг сўнггисидир. Лекин

унинг ҳали яшагиси бор эди, яшашни жуда-жуда иетарди. Галага бош бўлиб, ўлжани таъқиб этиб топиш, ёш урғочи бўриларни талашиб, наслини кўпайтириш, лекин булардан биронтаси қолмаган, бўлиши ҳам мумкин эмасди. Биргина муздек сув, шипшийдам тўнғиган ўрмон, ер қолди холос.

Тушда Петербургдан Толстойлар оиласи чақиртирган машҳур профессор-психиатр Россолимо келди. Тушликкача Софья Андреевна у билан кузги шипшийдам боғни кезди, кейин уни меҳмонларга таништирди, бироқ тамаддига ўтиришмади — Лев Николаевични кутишди. Аксига олиб, у ишга киришиб кетганди, жуда кеч келди — чарчаб, маъюс тортиб келди. Ҳаммага бир йўла таъзим қилди ва ўзининг одатий ўрнига ўтирди. Софья Андреевна қувноқ, бир қадар ясама овозда:

— Лёвочка, марҳамат, таниш,— деди.— Григорий Иванович, машҳур профессор, шунчалик илтифот кўрсатдики, бир тупканинг тагидан, Петербургдан бизникига келишга рози бўлди.

Лев Николаевич турди ва унга алоҳида таъзим қилди.

— Йўл сизни айтарли толиқтирмаган бўлса керак, деб ўйлайман?

— Ҳа йўқ. Аксинча. Мен ҳаммадан ҳам йўлда яхши дам оламан.

Орага чўккан сукунатдан сўнг Лев Николаевич сўради:

— Сиз медицинанинг қайси соҳасида хизмат қиласиз?

Профессор бир оз довдираб қолди.

— Рухсатингиз билан, менинг соҳам унчалик аниқ номланмайди, нерво-психик...

— Бу, афтидан, инсон қачон ақли ҳушида бўлади-ю, қачон ақли ҳуши бегона бўла бошлайди, аниқлаб берадиган соҳа бўлса керак?

Профессор мулойим кулди.

— Бу соҳада сиз билан баҳслашиб ўтиролмаيمان.

Суҳбатнинг бу қадар очиқчасига ўтиши Софья Андреевнани бир мунча довдиратиб қўйди, у хизматкор меҳмонларга овқат тортиб чиққач:

— Нима десангиз денг, мен шаҳар кишисиман,— деди,— умримни асосан Яснайда ўтказган эрсам-да, ҳамон шаҳарни қўмсайман. Шаҳар турмуш тарзида ҳар қалай кўпроқ тартиб бор. Бу атроф кенгликларда шунча ўғри, тиланчи, дайдилар кўпайиб кетганки, уларга қарашнинг ўзи жирканчли. Бугун эрталаб ташқарига чиқдим ва дарахт тагида ўтирган, ҳайратомуз, юз-кўзига қараб бўлмас даражадаги бир камбағал болага кўзим тушди.

Лев Николаевич овқатдан бош кўтармай сўради:

— Бизнинг афти ангорларимиздан ҳам баттарми?

Ҳамма кулиб юборди. Софья Андреевна ҳам кулди.

— Баттар.

Ўртага сукунат чўкди. Тамадди қилишяпти. Қошиқ-вилка, идишлар шиқирлайди. Толстой ўйлайди: «Бугун яна қуймоқ. Болалар қуймоқ — жўн овқат, деб ўйлашади, ваҳолонки кўп одамлар шуни ҳам топиб ея олмайди».

Татьяна Львовна профессордан сўради:

— Марҳамат, пойтахтда қандай янгиликлар бор, гапириб беринг?

Профессор тақсимчасидаги қуймоқни еб тугатди, лабини артди.

— Айтарли янгиликлар йўқ. Балки қулоғимга чалинмас. Бирдан-бир янгилик — у ҳам бўлса, Португалия инқилоби. Аммо сиз, афтидан, бундан хабардор бўлсангиз керак.

Лев Николаевич бошини қимирлатди.

— Бу ҳақда менга кеча хабар беришганди, чин кўнгилдан хурсанд бўлдим.

Софья Андреевна елкасини учирди.

— Тушунмадим, нимага хурсанд бўлиш керак?

— Ие-е, ҳар қалай, ҳаракат бор-ку. Ҳозирги замон давлатларида инқилоб муқаррар ва бу қироллар, ва бу подшоҳлар, гапларимни эсда тутинг, ҳали қамоқхонада кўп ўтиришади.

— Ҳамманинг ҳам фикри шундай эмас. Мана, Достоевскийда, масалан, унинг «Ака-ука Карамазовлар»ида...

Достоевский номини эшитиб Толстой жонланди:

— Достоевский унчалик ҳақ эмас. Унинг инқилобга тош отиши яхши эмас. У улар ҳақида кайфиятлари-

га тушуниб етмай, фақат ташқи кўринишларига қараб баҳолайди.

Толстойнинг кенжа ўғилларидан бири Андрей Львович гапга қўшилишни лозим топди:

— Кайфият — тасодифий ҳолат, ташқи кўриниш ҳамшишалиги билан фарқланади. Менинг назаримда, кишининг характери кайфиятидан кўра ташқи кўри-нишида кўпроқ кўзга ташланади.

Лев Николаевич қуруққина қилиб:

— Сизга келсак, айнан шундай,— деди.

Суҳбат яна кескин тус олди, Софья Андреевна яна вазиятни енгиллаштиришга уринди.

— Лёвочка, бугун сен жуда серзардасан. Яёв сайр-дан сўнг сен ҳамиша серзарда қайтасан. Дэлир бўлса отхонада ҳаммаёқни тарақа-туруқ қиялпти.

Уртага сукунат чўкди. Тамадди қилишяпти. Лев Николаевич ўйлайди: «Утган ҳафта ҳам қуймоқ еб тўйишганди. Уйдагилардан тўрт-беш чоғли одам елиб-югуриб пиширганди, ўн беш чоғли одам стол атрофи-да ўтириб паққос туширганди, мен бўлсам уларнинг шапиллатиб кавшашларини эшитиб ўтирдим ва улар-нинг ёғ йилт-йилт қиладиган юзларини кўриб қаттиқ уялдим».

Тушлик тугаб ва меҳмонлар катта залга ўтиб дам олишаётганда Булгаков бир даста хат кўтариб кириб келди:

— Лев Николаевич, икки кундирки, келган хат-хабарларни кўздан кечирмаяпсиз.

— Бандман, азизим, бадий иш билан бандман. Нима, бирор зарур, қизиқарли нарса борми?

— Нима десам экан...

Булгаков кичкина стол олдига бориб ўтирди ва янгигина келган хат-хабарларни тита бошлади.

— Мана бу телеграмма петербурглик студентдан. Пул юборишни сўрабди, пулсиз ўтирганмиш.

Лев Николаевич телеграммани сўраб олди. Уқиб чиқиб кулди.

— Фавқулудда янгилик. Илгари бу каби илти-мос билан хат орқали мурожаат қилишарди — телеграф биринчи маротаба қўлланилибди. Яна нима?

— Руслар ва чет элликлардан келган талайгина хатлар, руҳ ҳақида, дин ҳақида, худо ҳақида.

— Қолганларини эртага кўриб чиқамиз. Анави конвертларда нима ёзилган?

— Шеърлар. Бу ҳафта жуда кўп шеър келди.

Шеър сўзини эшитиши билан Толстой ижирғанди.

— Валентин Фёдорович, азизим, шапирографда қуйидаги сўзлар ёзилган бир неча юзта откритка тайёрланг. «Лев Николаевич сизнинг шеърларингизни ўқиб чиқди ва унга шеърларингиз ёқмади. У сизга бу машғулот билан умуман шуғулланмасликни маслаҳат кўради». Почта орқали қачон шеър келса, ўқимаёқ эгасига шу откриткалардан бирини юбораверинг.

Меҳмонлар кулиб юборишди. Валентин Фёдорович эса тараддудга тушиб қолди.

— Ноқулай бўлармикан, Лев Николаевич. Ахир орасидан бирдан яхши шеърлар чиқиб қолиши мумкин-ку?

— Э, қаяқда? Ким ёзади! Ҳозир адабиётда ақлдан озадиган ишлар бўляпти.

— Бирдан чиқиб қолса-чи? Конвертни очсак ажойиб шеър юборилган бўлса-чи?

Лев Николаевич жим қолди, кейин қуруққина, ибратли қилиб гапирди:

— Ажойиб бўлиши мумкин эмас, чунки мен шеърларни умуман ёқтирмайман. Менга фақатгина Пушкиннинг бир неча шеъригина ёқади, тўғрироғи, Пушкин, боз устига, қойилмақом насрий асарлар ёза олгани учун.

Андрей Львович бу каби сўнгсиз четга чиқишлардан норози бўлаётганини билдирди.

— Дада, жаноб профессор Петербургга иложи борича тезроқ қайтмоқчи эди.

Ўзини ноқулай сезган профессор қўшиб қўйди:

— Афсуски, университетдаги машғулотларим...

Толстой бошини кўтарди. Кексайган, хиралашган нигоҳи оила аъзоларининг юзига бир-бир тушар ва бу орада бутун вужуди илтижо қиларди: «Парвардигор, ўзимни қўлга олишимга ёрдамлаш ва менга ҳаворийларинг сабр-тоқатини бер...»

Худо унинг илтижосини эшитди. Лев Николаевич, оқкўнгил ва ёқимтой, буткул ўзини қўлга олган чол, мулойимгина сўради:

— Жаноб профессор учун мен нима қилишим керак?

Биргина Софья Андреевна гап нимада эканлигини очиқ-ойдин гапириши мумкин эди.

— Лёвочка, Григорий Иванович менинг саломатлигимни бир сидра текшириб кўрди, талайгина янги дорилар ёзиб берди, сени ҳам бир кўрса, маслаҳат берса, дегандик.

Лев Николаевич узоқ ўтириб қолди, у ўйларди, ўйлар экан, кўчадан қўнғироқнинг майин жаранги эшитилди. Ёмғир ёға бошлади, тиланчиларга дарахт таги торлик қилиб қолдию улар графнинг чиқишини сўрашди. Толстой дераза олдига келди, ҳовлига қаради.

— Ҳали айтганимдай, мен ҳозир бадий иш билан бандман, — деди аста. — Устига-устак, дастурхон атрофида суҳбатлашишимизнинг ўзи, менимча, жаноб профессорнинг фани учун маълум даражада етарли бўлса керак, деб ўйлагандим...

Россолимо яна ноқулай аҳволда қолди.

— О, албатта, айнан менинг мутахассислигимга келсак, менга ҳаммаси равшан. Илтимосим ўта шахсий маънода. У сизни уринтирмаса, албатта...

— Худо ҳаққи, хизматингизга тайёрман...

Профессор иккиланиш билан деди:

— Эпителимча, шахматни дуруст ўйнар экансиз. Дам олиш пайтларида ўйнашни мен ҳам...

Толстой кулди.

— «Дуруст» ўйнашим мен учун кутилмаган ва айни чоғда хуш ёқадиган янгилик. Мен ўн ўйиндан тўққизтасини ютқазаман, аммо-лекин бу сизга бизникида ўтказаетган шомингизни кўнгилли ўтишига нафи тегса...

— Беҳад миннатдорман.

Толстой эшик томон юрмоқчи бўлди. Кўчадан қўнғироқ овози келдию у бўсағада тўхтаб, профессорга ўгирилди ва унга ҳасрат қилди:

— Дунёда яшаш жуда қийин бўлиб қолди.

Бу Софья Андреевнанинг нафсониятига теккандай бўлди.

— Бунинг нимаси қийин? Ҳамма сени яхши кўради.

— Нега менга қийин бўлмаслиги мумкин? Емиш яхши эканлигиданми? Шундайми?

— Ҳа йўқ, мен сени ҳамма яхши кўради, деяман.

— Яхши кўришади, бўлмасам-чи! Бир қарагин, ҳовлида қанча тиланчи бор — ҳар куни бўлмаганда беш-олтитаси келади, келадиганларнинг чеки йўқ! Мана, отда сайр қилишдан ўзимни тийишга мажбур бўлдим.

Софья Андреевна яна тутақди:

— Бу дайдилар билан сенинг нима ишинг бор! Сенинг номинг Россия аҳли тилида, бутун дунё газеталари сен ҳақингда ёзаяпти, қоп-қоп телеграмма ва мактублар келади! Ана, бугун эрталаб «Таймс»дан иккита телеграмма келди — сен ўзингни қандай ҳис қилаётганингни, соғлигинг қандай, зудлик билан хабар қилишни сўрашапти. Ҳатто нима деб жавоб қилишни билмай қолдим.

Толстой оппоқ соқолини ҳорғинлик билан силади.

— Бор гапни ёзиш керак. Вафот этди, кўмилди ҳам деб ёз ва унинг дафнида Россиянинг ярми ичиб шунчалик маст бўлдики, кўз ўнгида дунё чайқаларди, деб ёз!

Андрей Львович қуруққина қилиб:

— Дунё Россия кўз ўнгида тамомила бошқа вадан чайқалаяпти, — деди.

Толстой жўнгина қилиб деди:

— Тушунтиришингиз учун миннатдорчилик билдираман, аммо айтиб қўйишим мумкин бусиз ҳам, худога шукур, шунча ёшга кириб юрибман.

Сўнг хонадан чиқди.

Тунда Софья Андреевнанинг жазаваси тутди. Қарийб барча хоналарда ва йўлакларда чироқ ёқилиб, одамлар дори, грелка, компресс кўтариб югуришарди. Доктор Маковицкий ва профессор Россолимо тунги соат иккида уни тинчлантиришга муваффақ бўлишди. Шундан сўнггина чироқлар ўчирилиб, хонадон тинчланди.

Софья Андреевнанинг уйқуси беҳаловат кечар, тинмай алаҳсирарди. Тушига бир нарсагина қайта қайта кирар, аммо узук-юлуқ намоён бўлар — дам ўша воқеа ўртасигача кечар, кейин тўсатдан узилиб, ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетар ва яна қайта бошидан бошланар, дам охирига етиб қолар ва нақ

сўнггида барибир узиларди ва яна бошқатдан, шу хилда давом этарди.

Тушига Петербургдаги Исаакиев собори, Санкт-Петербург митрополити, ладогалик Антоний ва бир вақтлар граф Толстой ҳақидаги православ черковининг олий идораси чиқарган номага имзо чеккан бошқа олти митрополит кирарди. Бошқа митрополитлар қуршовида турган Антоний Толстой ҳақидаги номани меҳробдан қироат билан ўқирди:

— Дунёга машҳур ёзувчи, зоти рус, православ динидаги граф Толстой ақли ва ғурури кўзини тиндирганидан худо ва Исога беодобликларча қарши чиқди, барчанинг олдида уни йўрғаклаган она — православ черковидан намоёншкоруна юз ўгирди, худо берган истеъдодини, адабий фаолиятини, халқ орасида одамлар қалби ва онгидаги она ватанга бўлган буюк ишончини ва шу вақтгача Руснинг мустаҳкамлиги, қудратига асос бўлган православ динини тағ-туби билан йўқ қилишга қаратди.

Собор одамларга лиқ тўлган, игна тушадиган ер йўқ, қадам босиб бўлмасди. Софья Андреевна ҳам, Лев Николаевич ҳам ва уларнинг барча хешу ақрабolari ҳам митрополитга қулоқ осиганди. Ғазаби тошган Лев Николаевич унга жавоб беришга ошиқиб тутақади. Софья Андреевна уни жон-жаҳди билан ушлаб туришга ҳаракат қилади, бироқ у барибир юлқиниб, одамлар орасидан ўтиб минбарга яқин боради ва энди баланд гумбазлар остида унинг овози момақалди роқ янглиғ гумбуллаб эшитилади:

— Мен ҳақиқатан ҳам черковдан юз ўгирдим. Аммо юз ўгиришдан аввал, унинг ҳақлигига шубҳа туғдирган баъзи ҳолатлар сабабиди, мен черков таълимотини назарий ва амалий текшириб кўришга бир неча йил умримни бахш этдим. Черков ҳақида ўқиш мумкин бўлган манбаларнинг қарийб ҳаммасини ўқиб чиқдим ва илоҳиёт ақидаларини танқидий назар билан сарагини саракка, пучагини пучакка ажратдим. Амалиётда эса йилдан кўпроқ вақт давомида черков лозим кўрган талабларга қатъиян итоат этдим, рўза тутдим, черков ибодатларига мунтазам бориб турдим. Ниҳоят, черков маккор ва ёлғон эканлигига ишонч ҳосил қилдим...

Антоний ишора қилган эди, хор Толстой гапини

бўлди, яна сукунат чўккач, митрополит давом этди:

— Шу боис, черков уни ўз аъзолигидан чиқаради ва у токи гуноҳи азимни ювиб тавба қилмагунча ва яна илгаригидек черков билан мустаҳкам алоқа ўрнатмагунича уни аъзо ҳисобламайди.

— Ҳазрат!!!

Софья Андреевна одамлар орасидан аранг ўтиб минбарга яқин борди.

— Ғазабимнинг чеки йўқ, марҳаматли зот! Гуноҳкорлар черковдан юз ўгирганлар эмас, аксинча, черковга такаббурларча бош бўлганлар ва одамларга садоқат ва меҳр-муҳаббат билан яшаётганларнинг маънавий жаллоди бўлганлардир. Анави бриллиант қалпоқчалар тагида нималар яширинганлигини мен яхши биламан.

Унинг овозини ўчириш учун хор яна хонишни бошлади, лекин митрополит ишора қилди-ю, хор тинди.

— Черков руҳонийларига келсак, сиз айтганингиздек, ўзларини черковга бош этиб олган ва бриллиант қалпоқчалар кийиб юришса-да, бу бизнинг ибодатда умуман асосий белгиловчи нарса эмас. Жанда кийиб юрганимизда ҳам руҳоний эдик, яна қайта ўша либосга ўрансак ҳам ҳаминша шундай бўлиб қолаверамиз.

Аммо Софья Андреевна ҳали ҳамма гапини гапириб бўлмаганди.

— Боз устига, марҳаматли зот, яна бир бемаъникни эслатиб ўтишликдан ўзимни тиёлмайман — синод руҳонийларга, мабодо Лев Николаевич қазо қилгудек бўлса жасади устида жаноза ўқилмасин, деган яширин кўрсатма берибди.

— Синод руҳонийларга бундай кўрсатма берганлигининг ҳеч бир таажжубли ва таҳликали ери йўқ...

Графинянинг ғазоби қайнаб-тошди:

— Наҳотки мени эрига жаноза ўқитишга руҳоний топа олмайди, деб ўйласангиз? Бу мақсад йўлида ҳақиқий муҳаббат худоси олдида ҳам одамлардан қилган иши учун қўрқмайдиган виждонли руҳоний топишимга, ёинки бошидан зар сочиб бирон-бир пасткаш руҳонийни ёллай олишимга ишонмасангиз?!

Хор яна унинг овозини босиб куйлай бошлади, у қачон митрополит ишора қиларкин, деб кутди, бироқ

митрополит уни унутиб юборди, у энди ибодатни бошқаряпти. Софья Андреевна сочини юлгудек бўлиб қичқирди, кимларнидир тортқилади, бу вақтда Исаакиев собори ҳовлисида гулхан ёна бошлади. Тинчлангандек бўлган Ясная Поляна уйини ёввойи қичқириқларзага солади, яна врачлар югуришиб қолишади, грелка ва компресс кўтарган хизматкор кўринади ва эрталабгача иккинчи қават чироқлари машғалдек ёниб чиқади.

Рус Шимолнинг беадад ўрмонлари узра қарғалар учиб юрибди. Қушлар жуда ҳам баландликда бир оқим бўлиб учишар, уларнинг бир меъёрдаги зерикарли «қағқағ»лаши киши юрагини пораларди, ҳамма улар қачон учиб ўтиб кетишаркин, қачон осмону фалак фируза янглиғ мусаффолашаркин, деб кутади, бироқ улар ҳамон чарх уриб айлангани айланган.

Қайин, нина баргли, қарағайзор ўрмонлар сукунада, сокинликда, биринчи қор ёғишини кутиб туришибди, аммо бу биз, одамларга шундай туюляпти. Қарғаларга бўлса, отлиқ махсус ўқчи қисмлар, гулханлар, милтиқ, қурол-аслаҳа, сон-саноқсиз аскарлар тўдаси кўринаётган бўлса керак, албатта, шунинг учун ҳам юқорида «қағқағ»лашади...

Бўри чала чайналган катта суяк топиб олди ва унинг ёнига мукка тушиди. Бошқа вақт бўлса шу хил суяк учун албатта ириллаб уриш чиқарар, тун билан тишини синдириб ғажиб чиқар ва албатта бу тун ҳаётида энг яхши тун бўларди. Аммо энди суякка парво қилмас, қайрилиб қарайдиган вақт эмасди. Бироқ ёнлаб ўтиб ҳам кетолмасди, чунки ўлими яқинлашиб қолганини сезиб қолди ва мана шу суяк ёнига мукка қулади. Суяк қарийб тумшуғи тагида эди, аниқ кўриб турар, ҳидини сезар, чунки бўри таомни оғзига олганида, ҳазм қилганида қувватланмай, балки ея олиши мумкин бўлган, унинг ихтиёридаги емишдан ҳам қувват олади. У кўзини юмиб ётар ва ёнгинасида ётган, кўзни қамаштиргудек оппоқ суяк, ундан келаётган ҳиддан куч тўплашини кутарди. У кучга жуда-жуда шуҳтож, жилла қурса, озгина куч ўзининг узоқ, машаққатли, мушкул ва гўзал ҳаётини муносиб ниҳоясига етказишига керак.

Чойдан сўнг соат олтиларда иккинчи қаватнинг катта залида Лев Николаевич профессор Россолимо билан шахмат ўйнади. Улар бу ўйин учун атайлаб мослаштирилган пастак стол атрофида ўтиришар ва Лев Николаевич азбаройи ўйинга қизиқиб кетганлигидан гужанак бўлиб олганди. Ўйин ҳеч қовушмас, бу ҳам етмагандек, уй ичидагиларнинг ҳаммаси ва меҳмонлар томоша учун тўпланишганди. Стол атрофини ўраб олишган, шахмат тахтасидан кўз узишмас, ҳар бир юришни кузатишарди.

Толстой, инсоний қадр-қиммат деб аталмиш тушунча, туйғуга ўта эътиборли, фавқулодда тез берилгучи эди. У қизариб кетган, ёниб ўтирарди. Ўйин обрўни кетказиши мумкин эди, унга шунчаки ўйин деб қаралмас, балки аллақандай муҳимроқ ва аҳамиятлироқ маъно бериларди. Ҳар сафар, навбатдаги дона суришдан олдин, Лев Николаевич ер остидан томошабинларга қараб қўяр, тарафдор, жилла қурса, дардкаш қидирар, аммо ҳамманинг кўзи шахмат тахтасида, Толстойнинг қартайган ва профессор Россолимонинг ёш, гўштдор, озода қўлларида эди.

Лев Николаевич ўзини ёлғиз ва унутилган ҳис қиларди. Унинг таъби хиралашди ва ҳар доим таъби хиралашганда бўладигани каби ёмон ўйнар ва дам-бадам атрофга қарайверарди, бу ҳол у то бирдан атрофида тизилишиб олган одамлар орасида пианиночи Гольденвейзернинг ёқимтой чехрасини кўргунича давом этди. У ҳам ўйинни кузатар, аммо тамомила бошқа қизиқиш билан қарар ва Лев Николаевич унга миннатдорлик ила кулиб қўйди. Александр Борисович хижолат тортди. У бу шахмат тахтаси устидаги кураш Толстой учун нима эканлигини энди тушунди. Ўғирилди-ю, чурқ этмай қўшни хонага эшикларни очиқ қолдириб кириб кетди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, Шопен прелюдияси эшитила бошлади. Толстой яйраб кетди. Ўзича ўйлади: «Кеча тушимда қандайдир ёш, чиройли хоним билан балда вальс тушибман, хоним янгича тушармишу, мен эсам эскича тушаётганимдан ҳаддан зиёд хижолат бўлдим».

Кайфияти тамомила ўзгарган Толстой, бир неча муваффақиятли юриш қилди, бу билан ўз навбатида профессорни расмана ажаблантирди.

— Ҳужум қилмоқчимисиз?

— Нега энди ҳужум қилмас эканман?

— Мени кечирасиз, сизнинг бу аҳволингида...

— Азизим, ўйинни бой берганимни билиб турибман. Ҳадеб ҳимояланавериб охир-оқибат ютқазгандан кўра, бир нечта бўлса-да, шиддатли ҳужум қилиб ўйинни бой берган афзал.

— Фалсафий томондан бу балки тўғридир, аммо мавжуд шароитда...

Лев Николаевич унга илтимос қилгандек, ёқимли кулди.

— Қарши бўлмасангиз, келинг. Шопеннинг ушбу пьесасини эшитайлик.

— О, худо ҳаққи...

Ҳамма жим ўтирар, Шопен музыкасини тинглашар ва Толстой ўйларди: «Бизнинг Александр Борисович ажойиб одам... Унинг эртага бу ердан кетишидан менинг кўнглим ғаш торганини, унинг дўстлиги, фортепьянода куй чалиши менга асқатишини афтидан билляпти ва қандайдир буни сезиб хонадан аста чиқди ва Шопен деб аталмиш ўша нурдан, қувончдан озгина бўлса-да, бизга ҳады этди...»

Сўнг музыка тинди. Бир неча сониялик тин олишдан сўнг Софья Андреевна сўради:

— Кечқурун яхши сайр қилдингизми?

Лев Николаевич ҳамон музыка таъсирида эди, шу сабаб қисқагина жавоб қила қолди:

— Ажойиб.

— Анча ергача бордингларми?

— Ўн беш чақирим бўлса керак.

— Намунча узоқ кетмасангиз?

У Шопен қолдирган кайфиятни кескин ва раҳмсизлик билан бузаётган эди, энди у билан гаплашиш керак эди.

Толстой деди:

— У ерга шунинг-чун бордикки, Кузьминки қишлоғида, бизга айтишларича, деҳқон Митрийнинг бошига оғир ташвиш тушибди — оти ўлиб қолибди.

Софья Андреевна ҳайратга тушди:

— Қирчанғи от ўлган бўлса, шунини баҳона қилиб шундан шу ёққа бориш зарурми!

Граф чуқур уҳ тортди ва бошини паст эгди.

— Инсон қайғуси, агар у самимий ва чуқур бўлса, боённинг юмшоқ извошида ўн беш чақирим йўл юриш-

га эмас, бир вақтлар ҳаворийлар кийиб юрадиган енгил кавушда ёки оёқ яланг ўн беш минг чақирим йўл юришга арзийди.

Толстойнинг ўгли, Андрей Львович, афтидан, бу шахмат ўйинига қандайдир умид боғлаганди. Ўйин у кутгандек ниҳоясига етмаганидан беҳад ранжиб, креслода ўрнашиб ўтираркан, бир қадар калондимоғлик билан деди:

— Иқтисодий тарафдан олганда, Кузьминки қишлоғилик Митрийнинг қайғуси бор-йўғи уч сўм билан белгиланади, уч сўм юбора қолиш мумкин бўлган шароитда кавуш судраб ўн беш минг чақирим юришга ҳожат йўқ эди.

Бу суҳбат Толстойни эзарди. Шахмат тахтасига эгилди, дона сурди, кейин доналардан кўз узмай деди:

— Россияда сўмлар билан кўп нарсага эришиб бўлмаслигини ҳатто протопоп Аввакум ҳам билган эди. Модомики бу хусусда гап очилган экан, Митрийга уч сўм эмас, бегона киши билан дардлашиб унга қайғусини тўкиб-солса анча енгил тортарди. Ва у бизга нима бўлган бўлса, барини шошилмай, бафуржа айтиб берди ва биз унга ҳамдардлик билдирдик, сенга айтсам, буни ҳар қанча сўм билан ўлчаб бўлмайди.

Софья Андреевна ўйлаб кўриб, таклиф қилди:

— Ундай бўлса, сизнинг дардингизни енгиллаштиришимиз учун сиз Кузьминкидан олиб қайтган қайғунинг бир қисмини бизга беринг.

Толстой унга кўз қирини ташлади. У ҳорғин, чарчаган кўринарди, ўзганинг дарди нари турсин, ўз дардини аранг эпларди. Толстойнинг шу топда гапиргиси йўқ эди, аммо тарбия ва совуққонлик устун келди:

— Хўп, сен айтганча бўлсин... Деҳқоннинг исми Митрий Судариков. Оти ўтган куни, нақ кунботар пайти ҳаром ўлиб қолган экан, етиб борганимизда у супа-чада бўғилиб, дунёдан тўйиб ўтирарди ва биз булар ҳаммаси қандай содир бўлганлигини айтиб беришга уни аранг кўндирдик. Шундай қилиб, унинг оти ўтган куни ҳаром ўлган. Кеча у тонг-сахар турган ва ахта оти тепасида кечгача овора бўлган. Дастлаб Андреев-кага, врачга бориб келган. Пойлаб турган, кейин баҳосини келишишган, хуллас, туш бўлган. Кейин ҳаром ўлган отини қабристонга олиб бориш учун қўшнисидан от сўраган, отни ўлган ерида кўмиш мумкин эмас.

Қўшниси Степан унга раҳм-шафқат қилиб отини бериб турган, ҳаром ўлган отни аравага ортишга қарашиб юборган. Шундай қилиб, Митрий арава тепасида бошини қашиб туриб қолган. Отнинг олд оёқларидаги тақани бир амаллаб юлиб олган ва хотинига берган. Битта тақадан ярми қолибди, иккинчиси, ҳар қалай, бутун экан. Ишга ярайдиган тақа, уни бизга кўрсатди.

Софья Андреевна илтижо қилди:

— Лёвочка! Эшитишга сабр-тоқатим йўқ! Бизнинг бу деҳқонларимиз бари пианиста!

Андрей Львович Софья Андреевнани қўллаб-қувватлади:

— Рус мужиги қўрқоқ. Беш драгуннинг бутун бир қишлоқни — ҳар тўрт ҳовлидан бирининг кулини кўкка совуришганини ўз кўзим билан кўрганман. Хўш, нима бўлди? Улар подадек кўзларини лўқ қилиб қараб туришаверди, мен ҳатто бешта драгун бу ишларни қилишга кўплик қилади, деб ҳам ўйладим. Бундай иш учта ва ҳатто иккита драгуннинг ҳам қўлидан келади.

Профессор хижолатпазлик билан деди:

— Улар драгунлардан эмас, балки драгунларнинг ортидаги, казармаларда турган кучлардан қўрқишди, дейлик...

Толстой кулди:

— Миннатдорман сиздан, жаноб профессор... Мен унга бу фикрни ёшлигидан миясига қўймоқчи бўлардим, бироқ бунинг урдасидан чиқолмасдим.

Гольденвейзер, яна Шопен асарларидан ижро этишдан олдин фортепьянони узоқ созлади.

Узоқ чўзилган сукунатдан сўнг Лев Николаевич деди:

— Мени кечиргил, Соня, мен барибир бошлаган гапимни охирига етказаман... Инсон қайғуси, ғам-ғусаси, ҳақида гап бошлаб уни охирига етказмасам кўнглим тинчимайди. Ғаш бўлаверади. Хўш... Шундай қилиб, ҳаром ўлган отни аравага ортиб тушга яқин ҳовлидан чиқишди. Арава кичкина, ҳаром ўлган от эса катта ва оғир эди. Боз устига, дурустроқ жойлаштиришмасдан дум тарафини олд томонга қаратиб қўйишган экан. Ҳаром ўлган отнинг боши токи қишлоқ-

дан чиққунларича нақ ерга теккундек осилио кетаверибди...

Софья Андреевна ўрнидан турди, у даг-даг титрарди.

— Мабодо бас қилмасанг, мен ҳозироқ чиқиб кетаман.

Андрей Львович уқтиргандек гап қотди:

— Икир-чикири эмас, масаланинг моҳияти аҳамиятли.

Толстой кулди.

— Йўқ, сен янглишяпсан. Моҳият икир-чикирсиа сариқ чақага арзимаёди. Таврот гоёси билан эмас, аксинча, батафсил баёни билан ўлмасдир.

Шу вақтгача бир чеккада жимгина ўтирган Татьяна Львовна деди:

— Ота, сен билан баҳслашгим йўқ эди, аммо кўп нарса жамиятга, унинг руҳига ва тафаккур даражасига ҳам боғлиқ... Яқинда Лесковнинг бир гапини ўқиб қолдим: мабодо Исо бизнинг даврда Россияда яшаганда ва инжилини чоп эттирганида, одамлар фурсат келиши билан дастхат ёздириб олишардию шу билан иш тамом-вассалом эди.

Лев Николаевич чаққонгина стулини орқага сурди, ўрнидан турди ва хонадан чиқди.

Профессор ташвишланиб сўради:

— Бирор нарса бўлдимми?

Татьяна Львовна унинг ортидан чиқди, сўнг кулгидан чеҳраси ёришиб қайтиб кирди.

— Уйлаганим бўлди. Кўз ёши ҳамиша тайёр туради. Уни болалигиданоқ йиғлоқи Лёвушка деб чақиришарди.

Орадан беш дақиқача ўтгач, Лев Николаевич хонага қайтиб кирди, жойига келиб ўтирди, айтарли эътибор бермай дона сурди, кейин:

— Бу аччиқ ҳақиқат, чунки айни шу вақтда Россияга дин сув ва ҳаводек зарур. Мен бу ашулани шу вақтгача чўзиб келдим ва умримнинг сўнгги кунигача чўзавераман,— деди.

Профессор Россолимо сочини таажжуб-ла силаркан, сўради:

— Агар мумкин бўлса дин деганда нимани назарда тутяпсиз, шуни билмоқчи эдим...

Толстой узоқ қийналиб чуқур ўйлади.

— Назаримда, дин инсоннинг абадиятга муноса-
сатини ўрнатади, унинг ҳаётидаги мақсадни аниқлай-
ди.

— Демак, сиз бу тушунча асосига икки нарсани —
инсон ва абадиятни оляпсиз.

— Ҳа, бироқ сўз ўрнини алмаштириш керак —
абадият ва инсон.

Суҳбат қовушмас, шахмат ўйини ҳам юришмас ва
энди, барча бу зерикарли, машаққатли кечаётган шом-
ни қандай қилиб тугатиш ҳақида ўйлай бошлаганда
қўшни хонадан яна Шопен куйлари эшитила бошлади.

Унинг майин, доно ҳазин қайғуси, шиддати Ясная
Поляна уйининг иккала қаватини тўлдирди. Одамлар
музыка жозибаси сеҳрида қимир этмай ўтиришарди,
Гольденвейзер чалишни тугатгач, Татьяна Львовна
деди:

— Рашк Шопенни заковат чўққисига кўтарди. Бу
фуга Жорж Санд унинг ҳузуридан чиқиб кетган тунда
ёзилганди.

Софья Андреевна ҳайрон бўлди.

— Жорж Санд тунда кетиб қолгандими?

— Бўлмасам-чи, бу ахир қайта-қайта, батафеил
ёзилган-ку! Дилкашлик-ла овқатланишгач, сўнгра ик-
калови ёлғизлик нашъасини суришаркан, оқсоч Жорж
Санд хонимнинг кийим-кечаги, буюмларини йиғишти-
риб қўйган эди. Бечора Шопен. У маъшуқасига хайрли
тун тилаб хонасидан чиқаётганида кўча эшигида фай-
тон тайёр турар, унда Жорж Санднинг янги, навбатда-
ги ошиғи кутарди. Айтишларича, Жорж Санд кетгани-
дан сўнг, у ёш гўдакдек йиғлаган, кейин рояль чалиш
учун келиб ўтирган ва ўша тун, ярим соат чамаси
вақт орасида ушбу фугани ижод этган.

Бу воқеа Толстойни ҳаддан зиёд ғазаблантириб
юборди.

— Танечка, бу бўлмагур воқеани тилга олиб нима
қиласан? Ижод — бу маънавий, руҳий, илоҳий нарса,
ирсий муҳаббат — бу ҳайвоний ҳиссиёт. Гапингни қа-
ра, биров боғдан келса, сен тоғдан келаётибсан. Хоним
бировни ўйнаш тутиб кетиб қолгани сабаб Шопен ях-
ши музыка асарлари ёзганмиш...

Гольденвейзер куй чалиш учун ижро олди машқи-
ни бошлади, суҳбат шу билан бўлинди. Бу орада Тол-
стой ўйлаб қолди: «Балки мен ноҳақдирман. Ирсият-

дан ўзни тийиш қийин. Мен бу хоҳишдан бир-бир ярим йил бўлди, ўзимни аранг тийдим ва эндиликда, хоҳиш, истак устидан ғалаба қозониб, ҳамон кўнглимни тўла узиб кетолмаяпман...»

Навбатдаги бу янги фуга ижро этилгач, шом бўйи шахмат тахтаси устидан нари кетмай ўтирган Андрей Львович профессорни ўчакиштирмақ учун:

— Назаримда,— деди,— жаноб профессор, қўлингиз бирмунча баланд...

Профессор кулиб юборди:

— Ҳа йўқ, қўйсангиз-чи! Ўйин баравар, мен графдан, агар у рози бўлса, ўйинни шу ҳолда қолдиришни илтимос қилардим.

Толстойнинг чеҳраси ёришди.

— Дуранг демоқчисиз?

— Унчалик эмас. Толстой билан ўйнаб ютиш мумкин, ютқазиш мумкин, ўйинни дуранг билан ҳам тугатиш мумкин. Аммо ўйинни тугалламай қолдириш ва фурсат келиши билан: «Ҳа, айтгандай, Толстой билан бошлаган ўйинимни тугатишим керак», дея олиш имконига эга бўлиш, биласизми, бу мен учун катта бахт бўлур эди...

Толстой шахмат столини нари сурди ва:

— Миннатдорман, Григорий Иванович,— деди,— сиз жуда ҳам олижаноб экансиз.

Толстойнинг қайсар ўғли жаҳл қилди:

— Жаноб профессор, аммо биз сиз билан келишганимизда...

Гўё атрофдагиларга бу нарса шунчалик таъсир қилишини кутмагандек, жаноб профессор ҳайратга тушиб аланглади ва жавоб берди:

— Мен бутун дунё таъзим қиладиган инсонга шубҳали диагноз қўйишга ўзимни ожиз ҳисоблайман. Айнан шунинг учун мен гонорардан ҳамда йўл харажатларини кўтаришларидан воз кечдим. Мен ўзим учун ғоят қадрли киши билан танишиш шарафига муяссар бўлганим учун беҳад миннатдорман.

Яна Шопен асари, яна фуга ижро этилди. Хонага сукунат чўкди, ҳамма жим қолди. Толстой вужуди қулоққа айланиб куйни тинглар ва ҳатто ана шу бахт ва роҳатбахш дақиқаларда ҳам унинг руҳи қаёқлардадир чарх урар ва фикри тўхтамасди:

«Сукрот ўз ўлимини қанчалик ажойиб қарши ол-

ганди! Шогирдлари, талабаларига ўлимимдан сўнг нима бўлишимни билмайман, дерди. Бировни овора қилмаслик учун ўзи сўнгги дақиқада ювиниб олганди. Ута таъсирчан! Бугун мен ҳам кун бўйи ўлимим, дафн ҳақида ўйлаяпман. Бу дунёни одмигина ва инсонга лойиқ, қадрсизланмай тарк этишни ва қадрдон тупроққа, ҳаммамиз бино бўлган тупроққа қайтишни, боқий дунёга, асл ҳолатимга қайтишни истардим».

Куй тингач, хонага Гольденвейзер кирди.

— Хўш, Лев Николаевич? Ютдингизми?

Толстой ўрнидан турди ва лом-мим демай уни ўпди. Александр Борисович уялиб кетди ва у ҳам Толстойнинг чаккасидан ўпди. Шундан сўнг Лев Николаевич яшириб кўз ёшини артди, Гольденвейзер бўлса ўзини оқлашга тушди:

— Сиз қулоқ солиб эшитаётганингизни билганимда дурустроқ чалиб берардим, мен бўлса шунчаки, ўзимча...

Толстой қўлини кўтариб унинг гапини бўлди:

— Ижоднинг энг олий даражаси ҳам ана шунда, инсон ким учундир эмас, шунчаки, ўзи учун ёзишида, ижро этишида...— Бирмунча ўйчан тургач, давом этди:— Мен йигирманчи, йигирма биринчи асрда дунёмизнинг ҳоли нима кечади, деб кўпинча тунлари ўйлайман... Гоҳида ҳамма нарсани зулмат қоплагандек бўлиб кўринади, гоҳида зулмат чекина бошлаётгандек бўлади. Аммо бош масала, асосий савол — қаёққа ва нима учун, деган савол доимо муаллақ туриб қолади ва ҳатто моҳиятига етиб бормай, очиғини айтишим керак, агар шу кўйи кетаверадиган бўлса, бу маданий-лашиш йўқ бўлаверсин, деган хаёлга бораман, аммо музикага юрагим туз сепгандек ачишади...

Азбаройи ҳаяжонланиб кетганидан хонада у ёқдан-бу ёққа юрди ва яна Гольденвейзер олдига келди, унинг кўзига, ҳа, нақ кўзига қадалиб, аста, қарийб, пичирлаб сўради:

— Азизим, айтолмайсизми: оддий ишчилар ҳам Шопеннинг ушбу пьесаларини тинглаб маза қилишлари мумкин бўлармикан?..

Гольденвейзер кулиб юборди:

— Бу саволга дабдурустдан, осонгина жавоб беролмайди киши...

Толстой чуқур уқ тортди:

— Ижобий, маъқулловчи жавоб эшитишни жуда-жуда истаганим сабабли гоят қизиқиш билан сўраялман. Бу савол жавобида келажакнинг асл моҳияти яширин.

Улар тун алламаҳалда ётишди, бироқ Лев Николаевичга анчагача, қаердандир, боғ ичкарисидан куй оқиб келаётгандай туюлаверди ва Шопен асарлари ижро этилаётганда ўзининг аделга ўраниб ётганидан уялиб кетди.

Ниҳоят нақ жарлик ёқасига етиб олгунига қадар унинг бўлари бўлди, ўзини тутолмас, оёқларини аранг судраб босарди. Ундан нарида жарлик, бўшлиқ нақ ютаман деб оғзини очиб турар, нарида уни ўлим кутар, орқага қайтишининг иложи йўқ, солдатлар, итлар, овчилар йўлни тўсиб, изма-из босиб келишарди. Бўри мадори қуриб, ҳолсизланиб мох босган тошларга чўзилиб ётиб слди ва қотди. Энди нима бўлса бўлаверсин, унга фарқи йўқ. У чарчаган, тинка-мадори қуриб битган, энди у тақдирдан бу қадар буюк чарчоқ ато этганлиги учун беҳад миннатдор бўлиб муздек мох узра ётар, агар бу чарчоқ бўлмаса тириклар дунёсини ҳеч бир тирик жон хотиржам тарк этолмасди.

Эрта билан, соат етиларда, Ясная Поляна уйи дарвозасини амирона ва қатъият билан дукиллатишди. Одатда Ясная Полянадаги боён уйини камдан-кам дукуллатишар, дукиллатадиган бўлишса ҳам уй эгалари биринчи овозданоқ гап нимада эканлигини дарҳол билиб слишар — оила аъзоларидан кимдир тунги поездда келган бўларди ёки телеграмма олиб келишган, ёки хизматкорлардан бирортаси зарур юмуш билан эшик дукиллатган бўларди. Бироқ дукиллаган овозга ҳамиша Софья Андреевна хонаси ёнидаги ҳужрада ухлайдиган оқсоч чиқарди ва бирон-бир муҳимроқ масала бўлса, кириб уй бекасига маълум қиларди... Бу сафар негадир чиқавермади. Бир неча маротаба дукиллатишди, ҳар сафар янада қатъийроқ, кескинроқ дукиллатишарди, ниҳоят Софья Андреевнанинг ўзи ўр-

нидан турди. Хонадан чиққан Софья Андреевна оқ-соч ухлайдиган қазноққа бош суқди ва унинг дераза олдида турганини кўрди.

— Дуняша, нега эшикни очишга чиқмаётибсан? Дукилллатишяпти-ку!..

Дуняша кузги япроқдек қалт-қалт титрарди.

— Қўрқяпман, жудаям қўрқяпман...

— Кимдан қўрқяпсан асти?..

— Қаранг, улар кўпчилик...

Софья Андреевна дераза олдида борди. Ҳовлига кираверишда полиция бошлиғи ва тўла қуролланган, мундирли беш киши турарди. Софья Андреевна қавима халатини елкасига ташлаб биринчи қаватга тушди, эшикни очди ва уйдагиларни уйғотиб юбормаслик учун паст овозда, айни чоқда полиция бошлиғи кимнинг эшигини дукилллатиб келганини унутиб қўймаслик учун бориб турган кибор, калондимоғлик билан деди:

— Хўш, хизмат, жаноб?

— Сизнинг уйингизда қандайдир Николай Николаевич Гусев яшириниб олган.

— Яшириниб олган эмас,— деди Софья Андреевна, гапингизни ўйлаб гапиринг деган оҳангда,— ҳамма қатори яшяпти. Кейин у сиз журъатланиб этганингизча «қандайдир» эмас, эримнинг адабий машгулотлари бўйича ёрдамчиси, бошқача қилиб айтганда, котиб.

Полиция бошлиғи ҳокимларча бақрайиб қарар, шу топда ҳеч кимга керак бўлмайдиган, йўл ўртасида ётган харсангтошга ўхшарди.

— Бекам, марҳамат қилиб, келганимизни унга хабар қилсангиз...

Софья Андреевна ташвишланиб изига қайтди — яқинда, Гусев Телятникларникида яшаб турганида ҳам тинтув қилиб, қоғозларидан гўё нимадир топишган эди, яна тинтув бошланиб, қоғозларни шитирлатишади деган хаёлдан унинг вужуди титрарди. У эшикни тақиллатганида Гусев кийиниб олган, йўлга шай турарди. Гуноҳкорона илжайиб, гўё: «Бу ташвишлар учун кечирасиз, қўлимдан нима ҳам келарди, ана шу полиция бошлиқларига ёқиб қолганман-да...» деётгандай эди.

У остонада кўриниши билан полиция бошлиғи енг

қайтармасидан қандайдир қоғозни олди ва тантанали ўқий бошлади:

— Николай II император ҳазрат олийлари номи билан...

Гусев хонадонда бемаврид, ортиқча шовқин-сурон кўтарилишидан чўчиб, ўзимни ихтиёрый равишда ито-аткорона қўлларингизга топшираман, дегандек икки қўлини боши узра кўтарди ва қарийб шивирлаб деди:

— Умуман, ҳаммаси тушунарли... майда-чуйдам-ни йиғиштириб олишимга қанча вақт берасизлар?

— Ярим соат!

Гусев изига қайтиб майда-чуйдасини шошилишч йиғиштира бошлади, бу вақт ичида Софья Андреевна кириб Лев Николаевични уйғотди — Гусевнинг олиб кетилиши ғоят жиддий масала эди, мана энди остона-да уйқуси чала, жаҳли чиққан ва норози Толстой турарди.

— Жаноблар, қулоғим сизда...

Полиция бошлиғи гап нимада эканлигини оғзаки тушунтиришга журъат этмади. Енг қайтармасидан қоғоз чиқариб қибсга олиш ҳақидаги қарорни ўқий бошлади.

— «... юқоридаги сабабларга биноан Николай Николаевич Гусевни назорат остида Пермь область Чердинск уездидаги қамоқхонага икки йил муддатга қамалсин».

Толстой нима қилишини билмай қолди:

— Ижозат этинг, нега энди, айнан Пермь областига, нима, яқин атрофда қамоқхона йўқми, кейин нега икки йилга?

— Кўрсатма шундай! — деди полиция бошлиғи қуруққина қилиб.

— Кимнинг кўрсатмаси?..

— Ички ишлар министри Столипиннинг!

Лев Николаевич қалт-қалт титрай бошлади.

— Жаноблар, гап бундай... Менинг мулким чегарасидан зудлик билан чиқиб кетишингизни ва ўша Столипинингизга, йўқ, унга эмас, подшо императорга хабар қилишингизни....

Полиция бошлиғи ва тўрт соқчи тошдек қотиб туришар, кетишни хаёлларига ҳам келтиришмасди, шунда Ясная Поляна эгаси сўради:

— Менга яна бир нима демоқчисизлар шекилли?

— Йўқ. Биз қамоққа олинишига буйруқ берилган кимсани кутиб турибмиз.

Шу топда кичкина халта кўтариб Гусев чиқиб келди.

— Йўқ,— деди Лев Николаевич,— мен сизни қўйиб юбормайман. Жуда бўлмаган тақдирда биз бирга борамиз.

— Устоз,— деди Николай Николаевич Толстойнинг елкасига журъатсизлик билан қўлини қўйиб,— улар билан кетаверишимга рухсат этинг. Сизнинг гояларингиз учун заҳмат чекишимга ижозат этинг...

— Йўқ,— деди Толстой,— мен олдин 324-модда нимаю бегона уйга тонг гира-ширасида кириб келиб беғуноҳ одамни қамоққа олиш нима эканлигини аниқлаб билишим керак.

— Лев Николаевич, илтимос қиламан, ҳеч нимани аниқлаш керак эмас... Ахир ўзингиз аниқ ва равшан ифодасини топган ҳақиқат енгилмас бўлади, деб қайта-қайта такрорлашни яхши кўрардингиз-ку! Менимча, бу ўтакетган ноҳақлик ўша ҳақиқатнинг кўриниши ҳамдир...

Бу шунчалик ишонч, қатъият билан, шу қадар сокин қувонч билан айтилган эдики, ҳокимият эмас, аксинча, улар маънавий голиб келишган эди. Лев Николаевич уни жимгина қучиб ўпди. Кейин Гусев назоратчилар қуршовида кетаётганида ҳам Толстой улар кетидан дарвозагача чиқаркан, улар қамоқхона аравасига ўтиришганда ҳам, у анча ергача яёв юриб, дўсти ва шогирдини кимсасиз далалар ёқалаб кузатиб бораркан, юрагида шунчалар соғинч, шунчалар ғам-ғусса бор эдики, бир қадам юришга ҳоли йўқ эди. Нафасини ростлаш учун йўл ёқасига чиқди, шу кўйи анча ўтириб қолди, уни излаб Маковицкий ва Булгаков келганида азбаройи ҳаяжон-изтиробга тушганидан оёқларида мадор қолмагани аён бўлди. Дарҳол арава кераклигини айтиб одам юборишди, шундай қилиб, ҳолдан тойган Толстойни тушга яқин уйга олиб келишди.

Ўша тунийёқ Толстойнинг юрак хасталиги хуруж қилди. Юрак фаолияти қарийб бўшашиб кетди. Бунинг устига, томирларида қон қотиб қолиб азоблар, бу каби хуружлар негадир доимо тунда, уйқусида рўй берар ва мана энди ҳам силласи қуриб ётарди. Унинг

тепасида Маковицкий, Софья Андреевна, қизи Александра туришибди. Юрак увишишдан ҳали ўзига келганича йўқ. Қарийб музлаб бораётган кекса вужуд ҳамон қалтирайди, аммо ижодкорнинг фикри ва идрок тиним билмайди, унинг тўхташи мумкин эмас. У ётганича ўйлайди: «Ганди таълимотида ҳамма нарса ни айқаш-уйқаш қилиб юборадиган ҳинд ватанпарварлигидан бўлак барчаси фавқулодда гўзал. Буюк фикр устунга боғлаб қўйилган ҳолича қолиб кетиши керак эмас, у онаси ортидан югуриб юрадиган тойчоқ эмас. Фикр қанчалик чуқур ва кенг қанот ёйса, у фарзанди бўлган ватан чегараси шунчалик кенг, ҳадсиз бўлади».

Маковицкий ялиниб-ёлворди:

— Лев Николаевич, ўтиниб сўрайман, адабий ишларни буткул унутинг.

— Миям нима билан банд эканлигини сиз қандай қилиб билишингиз мумкин?

— Томир уришидан билиб турибман.

— Унчалик эмас, Гандини бир қур эслаб қўйдим, холос.

— Шунчаки, бир қур эслаш умуман мумкин эмас, чунки фикрнинг қисқагина бир нуқтага жамланиши миянинг икки-уч ҳисса ортиқроқ ишлашини талаб қилади.

— Куч-қувват кетиб бориши билан ишлашга эҳтиёж кучайган ҳолда нима қилмоқ керак?

— Сиз ёзиб боринг ёки бизларга айтиб туринг. Ҳар қандай фикрни ҳар томонлама ўйлаб олишдан аввал, бизга айтиб ёздиринг, шундай қилсангиз, маълум муддатга ўша фикрдан узоқлашасиз, кейинчалик, соғайганингиздан сўнг, ҳар томонлама ўйлаб, сайқал берасиз.

— Қани бўлмаса, шундай қилиб кўрайлик.

У анча вақт кўзи юмуқ ҳолда ётди. Ухлаб қолгандек ҳам кўринди, у кўзини очганда Софья Андреевна сўради:

— Лёвочка, тузукроқмисан?

— Бир оз дуруст. Нега бунчалик қизиқиб сўраясан?

— Эртага анчагина тетик бўлишингни жуда-жуда истаяпман.

— Эртага нима бўлади?

— Наҳотки эсингда бўлмаса! Эртага тўйимиз бўлганига қирқ саккиз йил тўлади.

— Ўрнимдан туrolмасам керак.

— Лёвочка, соғайиб, ўрнингдан туришинг керак албатта. Қирқ етти мартаба бир ишни қилолган одам, қирқ саккизинчи мартаба ҳам адо этиши керак.

Эртаси куни якшанбага тўғри келди, ҳаво фавқулодда очиқ бўлди. Бу унинг ҳаётидаги сўнги чароғон кун эди. Кўк юзида битта-яримта булут сузиб юрар, аммо осмон мовий ва тиниқ, кун иссиқ эди. Ясная Поляна боғини супуриб-сидиришган, тўкилган барглари тўплаб ёқишган, кузги тутуннинг ёқимли ҳиди теварак-атрофга, узоқ-узоқларга тарқаганди. Тула бўйлаб байрам қўнғироқлари янграр, далалар ора-лаб бричка, фойтонлар елдек учар, бари-бари гиштин устунли дарвоза томонга йўл солар, боён уйининг катта залида Толстой оиласи узоқ давом этган сайрдан сўнг дам оларди. Софья Андреевна оқсоч хотинни чақириб тушлик дастурхонига нима тортиш ҳақида кўрсатма берар, Татьяна Львовна эса отасининг асарларининг янгигина келтирилган жилдини варақлар, Лев Николаевич бўлса бурчакда эски альбомни томоша қилиб ўтирарди.

Татьяна Львовна китоб саҳифасидан бир ерга кўзи тушиб хитоб янглиғ ўқий бошлади:

— Мана бунга қулоқ беринглар, отам бир вақтлар қандай хатлар ёзган эканлар! «Қишлоқдан ёзаяпман, юқорида акаси билан гаплашаётган хотинимнинг овозини эшитиб турибман. Мен уни дунёда ҳаммадан кўра кўпроқ яхши кўраман. Мен ўттиз тўртга чиқдим, бунчалик яхши кўриб, бахтиёр бўлиш мумкинлигини билмас эдим. Хотиржам бўлиб олгач, сизга узундан-узоқ хат ёзаман. Шу кунларда бир нарса хаёли мени банд этган, гўё мен, менга тааллуқли, менга насиб қилиниши керак бўлмаган бахтни қонунсиз, нолийиқ равишда ўтирлаб олгандайман. Ана, у келяпти, мен унинг овозини эшитаяпман, кўнглим алланечук хотиржам, дилим равшан, ҳаммаси аъло даражада...»

Софья Андреевна олдинга сўзма-сўз ўқиб берилган мактубни эшитиб уялиб кетди, аммо ўзини қўлга олди ва эламасликка ҳаракат қилди:

— Эҳ, бу хатларнинг бари ростмиди.

Лев Николаевич хонада бўлаётган гапларга парво

қилмай, бурчакда ҳамон альбом варақлаб ўтирарди. Аммо Софья Андреевна гап узилиб қолишини сира истамасди:

— Унинг эски кундаликлари саҳифаларининг қаеригадир кўзим тушган эди, менга уйланмоқчи бўлган ўша йиллари, мабодо мен розилик бермасам жонига қасд қилмоқчи ҳам бўлганлигини ўқигандим.

— Қандай даҳшат! Сиз бу гапга ишонган эдингизми?..

— Йўқ,— деди Софья Андреевна ясама бифарқлик билан,— шахсан мен, мабодо инкор этган тақдиримда ҳам ҳеч нарса бўлмаслигини, у нари борса бошқа сиров билан бўлиб кетаверарди, деб ўйлайман.

Лев Николаевич уйқусизлик ва машаққатли ўтган тун чарчоғидан ҳали қутула олмаган, қовоғи солиқ ўтирарди, Татьяна Львовна гап мавзусини бошқа ёққа буриб юборишга ошиқди:

— Уша вақтда у чиройли эдимми?

Софья Андреевна кулди:

— Ҳа йўқ, аксинча, ҳозир анча чиройли бўлиб қолди. Илгари бурни кавушдек қанқайиб турарди, энди чи, осилинқираб, тўғри бўлиб қолди. Юзи қизиқ-қонлигини билдириб турар, безовта ва хушчақчақ эди. Энди ихчамлашиб, ёқимли, раҳм-шафқатли бўлиб қолди. У ҳеч қачон мени уни севганимчалик севмаган.

Лев Николаевич альбомни варақлар, ўйлар эди: «Эски суратларни кўздан кечириш гоят қизиқарли. Талайгина характерларнинг қадрига етасан. Мана, мисол учун Урсов. Кўпчилик аҳмоқ одамлар уни аҳмоқ дейишганди, у кўпгина ақлли одамлардан ақллироқ эди».

Софья Андреевна тўнгич қизидан илтимос қилди:

— Яна бирорта хатни ўқиб бер.

Татьяна жилдни анчагача варақлаб ўтирди-да, кейин ўқий бошлади:

— «Бола эканман, ўйламай-нетмай, кўнгил бўшлик билан чин юракдан ишонардим, кейинчалик 14 ёшимда ҳаёт ҳақида умуман ўйлай бошладим ва динга дуч келдим. У менинг ҳаёт ҳақидаги назариямга тўғри келмасди, ўз-ўзидан маълум, унга қарши чиқиб, қонунларини буза бошладим. Ун йил чамаси усиз ҳаётим тинч ва осуда ўтди. Дунё кўз ўнгимда аниқ ва равшан, мантиқий намоён бўлар, динга ўрин қолмас-

ди. Кейин, ҳаётнинг мен учун сирлилиги тугади, ҳамма нарса очиқ тус олди, аммо ҳаёт энди қандайдир маъносини йўқота бошлади. Уша вақтда Кавказда яшаётгандим, ҳар вақтдагидан ёлғиз ва бахтсиз эдим. Мен, одамлар ҳаётда бир мартагина фикрлаш қобилиятига эга бўлишлари даражасида ўйлай бошладим. Бу мен учун ҳам машаққатли, ҳам яхши эди. Ҳеч қачон, на илгари, на кейинчалик мен фикрлаш бобида бу даражачалик юксакликка кўтарилмагандим: оддий замин кишисининг фикри парвоз этиб этиб боролмайдиган узоқликларни кўролдим. Бу ҳолат икки йил давом этди, ўша йиллари нимагаки эришган, қўлга киритган бўлсам, менинг бир умрлик эътиқодимга айланди. Худо ҳаққи, бу сўзларимдан менинг ўша вақтдаги изланишларимнинг жамулжамлигини ва кучини тўла англаб ета оламиз, деган ҳаёлга бора кўрманг. Бу ҳар биримизда бор бўлган, кўнглимиз тубида яширинган сир: бир нарсани аниқ айтишим мумкин — ўша вақтда менда ҳақиқатни идрок этишга бўлган куч ва интилишни камдан-кам одамда учратганман...»

Лев Николаевич эски альбомни арақлаб ўтираркан ўйларди: «Мавридини топиб менинг ёшлик йилларим кундаликларидан нашр учун қизиқиш уйғотиши мумкин бўлган ерларини олиб қолиб, қолган саёз ерларини ташлаб юбориш кераклигини васиятимга киритиб қўйишим керак. Майли, кундаликлар қандай ёзилган бўлса, шундайлигича қолаверсин. Унинг саҳифаларидан, жилла қурса, ёшлик йилларимнинг бемазагарчилигига қарамай, худо беҳабар бўлмаганлигим, қариликда уни тушуниб ва яхши кўра бошлаганлигим кўриниб туради».

Татьяна Львовна ёнида ўтирган Душан Петрович сўради:

— Лев Николаевичнинг Александра Андреевнага мактубларини мен жуда яхши кўраман.

Ҳамманинг кўнглини овлаш учун Татьяна Львовна шу хил мактублардан бирини дарҳол топди:

— «Жон буви, менинг мактубларим сизга нимага керак! У ерда, Петербургда яхши нарсалар бисёр, мен тамомила бошиқа одамман. Мен қишлоқдан деҳқонлар билан бир-бирингизнинг оғзи-бурнингиз қоп-қора қон бўлгунча уришишгина эмас, умуман, ёқалашмаслик

кераклиги хусусида тортишиб, суҳбатлашиб қайтаман ёки заминдорларнинг бизнинг замонда қизларни зўрлаб эрга бериши яхши эмаслиги ҳақида қўшнилар қулоғига қуйиб қайтаман!..»

Софья Андреевна луқма ташлади:

— Лев Николаевич унинг қаршисида ўзининг яхши фазилати, бадий томонини кўз-кўз қилади...

Татьяна Львовна бошқа луқма бўлмасмикин, дея сабр қилиб турди ва сўнгра ўқишда давом этди:

— «Ҳа, айтгандай, мен ажойиб иш бошлаганман, бир қадам нари кетолмайман — бу ҳам бўлса менинг мактабимдир. Деҳқон болаларини тасвирлаб ҳикоя қилишнинг иложи йўқ, уларни кўз билан кўриш керак. Мен уруғ-аймоғимизда булар каби ёқимтой болаларни кўрмаганман, кўз олдингизга келтиринг-а — икки йил бадалида бирортаси бирон марта жазо олмабди. Эриниш, қўполлик, ноўрин гап-сўз ҳатто хаёлга келмайди. Мактаб биноси қарийб қайта қўлдан чиқарилди, бинога киришим билан...»

Лев Николаевич суратлар тўла альбомни столга қўйди. У хонадагилар суҳбатига, мактуб саҳифаларига диққат билан қулоқ осадди ва унинг ажин босган юзи ёришиб кетади — у ўзининг навқирон ёшлигини эслайди, ўзини Ясная Поляна мактаби ўқувчилари қуршовида кўради, бироқ тўсатдан эшик очилиб, кекса фотограф кириб келади. Нима қилишини, нима дейишини билмай туриб қолади, Татьяна Львовна ундан, нима кераклигини аниқлаш учун ўқишни тўхтатгач, фотограф Софья Андреевнага мурожаат қилади:

— Хоним, хонага кириб келганим учун узр сўрайман, лекин тушдан сўнг кун оға бошлайди, соат бешдан кейин олинган суратнинг эса яхши, сифатли чиқишига кафолат беролмайман.

Лев Николаевич тутақиб кетди:

— Бу одам ким ўзи ва нима демоқчи?

Кекса фотограф таомил бўйича ўзимни-ўзим таништиришим керак, деган хаёлга борди. Узоқ, бе-сўнақай таъзим қилди ва деди:

— Рухсатингиз билан, Лев Николаевич, мен Шапиро бўламан, петербурглик фотограф. Россиянинг энг яхши ёзувчилари, кимни кўриш менга насиб қилган бўлса, шахсан ўзим суратларини олганман. Бу сурат-

лардан мен, ўзига хос ҳужжатли галерея, альбом туз-моқчиман...

Софья Андреевна шошилиб ўрнидан турди, бориб Лев Николаевичнинг ёнига ўтирди ва эркалаб деди:

— Лёвочка, худо ҳаққи, ташвишланма. Мен тўйимиз бўлиб ўтган кун шарофати билан бир нечта суратга тушиб қўйиш учун сураткашни таклиф қилгандим ва йўқ демаслигинга қарийб ишонган эдим...

Бахтга қарши, Шапиро ортиқча гапдон чиқиб қолди:

— Сир бўлмаса, хоним, неча йил бурун эканлигини билиб қўйсам дегандим...

Софья Андреевна унга қаҳрли қараб қўйди.

— Биз, сиз билан анави ерда аппаратингизни ўрнатишингизга, кейин биз унинг қаршисига бориб туришга келишган эдик.

Шапиро индамай чиқиб кетди, Лев Николаевич бўлса қатъий деди:

— Аппарат қаршисига бориб туришни хаёлимга ҳам келтирмайман. Сураткашлик иши ҳамиша менинг гашимга тегиб келган.

— Лёвочка, қанча вақт олиши мумкин! Бир дақиқа, ундан кўпга чўзилмайди.

— Гап қанча вақт олишида эмас, менинг бу юмушга муносабатимда Боз устига, менинг эски суратларим тўлиб ётибди! Бу суратлар ёнига серсоқол бобонинг яна бир нусхаси қўшилса бирон нарса ўзгарадими?

Андрей Львович ҳурмат-иззатли оҳангда деди:

— Кўп нарса ўзгаради. Оиламиздаги келишмовчиликлар ҳақида матбуотда кўпдан бери ҳар хил гапларни ёзиб келишади, тўй бўлиб ўтган кун шарофати билан тушилган сурат босилиб чиқса...

Лев Николаевичнинг азбаройи жаҳли чиққанидан жони ҳалқумига келаёзди.

— Шу етмай турувди! Жамоатни тинчлантириш учун Ясная Полянада концерт уюштириш!

Софья Андреевна илтимос қилди:

— Лёвочка, менинг учун суратга тушмоқчи бўлмасанг, биз иккаламиз шунчалар суйган ўша ёқимтой мавжудот хотираси учун туша қол. Агар у тирик бўлганида, биз уни албатта ёнимизга олиб, уч киши суратга тушган бўлардик...

Толстой бир бурчакка борди, ҳаммадан юзини ўгириб ўтирди, ўзини узоқ тинчлантирди ва ниҳоят чурқ этмай розилик берди.

Софья Андреевна ўрнидан турди.

— Раҳмат сенга, дўстим.

Сўнг эшик томон юраркан, ўғлидан илтимос қилди:

— Юр. Сураткаш аппаратини тўғрилаб созлаб олиши учун сен Лев Николаевич ўрнига турасан, Лев Николаевич чиқиб тўғри сенинг ўрнингга туради, қараб-санки, суратга тушамиз-қўямиз.

Ҳамма сураткашнинг уй олдида аппаратни бир нуқтага тўғрилаб созлаб олишини кўриш учун чиқиб кетди, Лев Николаевич ва Булгаковгина қолишди. Лев Николаевич ундан аста сўради:

— Валентин Фёдорович, аппарат қаршисида ўзингизни қандай тутиб тура оласиз? Биласизми, мен бирон-бир ҳазил қилиқ қилишдан — оёқ кўтаришми, тил чиқаришми, хуллас, аранг ўзимни тийиб қоламан...

Булгаков кулди:

— Менимча, аппарат қаршисига турган ҳар бир одам ўзини шундай ҳис қилади.

— Сизнингча, шундайми? Софья Андреевна ҳам ўзини шундай ҳис қилишига имонингиз комилми?

— Софья Андреевна хусусида кафолат беролмайман...

Шу пайт Шапиро кириб келди ва иккинчи маротаба пешонаси ерга теккудек таъзим қилгач, деди:

— Жаноблар, ҳамма нарса тайёр.

— Бунчалик таъзим қилиш керак эмас, буни менинг ўзим ҳам биламан.

— Кечирсинлар...

— Ҳа йўқ... такаллуфсиз кутиб олганим учун мен сиздан кечирим сўрайман. Илтифотингизни дариг тутмай гуноҳимни кечинг. Мен нимаики гапирган бўлсам, сизга, сизнинг ҳунарингизга ҳеч бир алоқаси йўқ, умуман, бошқа сабаб билан айтилди.

Кекса сураткаш жон деб ярашишга тайёр эди.

— О, безовта бўлганга арзимаиди! Биз сураткашлар врачларга ўхшаш оилавий сирларни ичимизга ютиб кетаверамиз. Бу — бизнинг бурчимиз!

Сураткашнинг бу гапидан Толстой бир қур ҳайратга тушди.

— Шундай денг! Сиз нима, яхши сураткашмисиз?

— Үзимни ўзим мақташим бирмунча ноқулай, аммо мен олган суратлар рус киборларининг уйини бекзайди, журналларга ишлаган суратларим ҳақида оғиз очмасам ҳам бўлаверади...

Толстойнинг бу сураткашликка алоқадор қандайдир фикри бор эди, сўраб бафуржа билиб олмоқчи бўлди-ю, гап нимада эканлигини ҳадеганда эслолмади. Кейин, эшикка етганларида, ёдига тушиб сўради:

— Рангли сураткашлик ҳақида нима дея оласиз? Соч ҳамда кўз, умуман, бизни ўраб турган табиат рангини тўла акс эттирадиган сурат тайёрлаш мумкинми?

Кекса сураткаш яна бир маротаба таъзим қилди; бу сафар қойилмақом чиқди.

— Ҳша кунларга етиб бориш умидидаман, гапларимга ишонинг, насиб этса, Россияда биринчи рангли сурат...

Толстой эшикни очиб, қуруққина қилиб деди:

— Йўқ, кераги йўқ. Ҳша кунларга етиб бормасам керак. Кейин, очигини айтганда, мен рангли сураткашликка буткул ишонмайман. Бу ҳақда Чертков менга кўп нарсаларни айтиб берди, мен барибир ишонмайман. Бунинг бўлиши мумкин эмас.

Улар ҳовлига чиқишди. Боён уйи олдида талайгина одам тўпланганди: меҳмонлар ҳам, уй ичидагилар ҳам, тиланчилар ҳам, художўйлар ҳам бор эди. Софья Андреевна ҳаммага кулиб боқар, таъзим қиларди, бу намоишкорона илтифот Толстойнинг яна гашига тегди, фиғонини оширди. У Софья Андреевна ёнига бориб турди. У меҳр билан Лев Николаевичнинг қўлтиғидан олди, шу топда у раҳмдил ва хушфеъл эди, Лев Николаевич ҳорғин ва жаҳли чиқиб турарди. Кекса сураткаш эр-хотинни бир ёстиққа бош қўйганларига қирқ саккиз йил тўлган кунда суратга олди, бу Толстойнинг сўнгги сурати бўлиб қолди.

Бўри Ҳша кунни шом тушгунга қадар тақир қояда қимир этмай ётди. У қояга шунчалик ёпишиб олган эдики, гўё қояга қўшилиб ўсгандай кўринар, қояга айланиб қолгандай эди, аммо борлигининг қандайдир кичкина бир қисми ҳамон умид қилар, буткул узоқлашган, уни тарқ этган нарсадан, жилла қурса, бир

томчисининг қайтишини кутар, лекин ҳеч нарса қайтиб келмасди. Шом қўнғач, аста кўзини очди ва пастда, нақ тумшуғининг тагида жарликни кўрди ва сеҳрлангандек тикилиб, оқшом қоронғиси оралаётганини, қоронғига уйғунлашиб кетаётганини кузатди, бу жарлик сўниб бораётган ҳаётига сўнги дарча эди.

Тунда, Ясная Полянадаги уйда ҳамма уйқуга кетганида, соат учга бонг урганида, Лев Николаевич ўрнидан турди, ёзув столи тепасига келди, шамни ёқиб, кундаликка ёзиб қўйди: «Бирдан-бир, энг сўнги имконият қолди. Унга қарши яхшилик билан курашим керак. Мен бу уйда яшашимни фақат яхшилик билан орқага суришим мумкин, агарда орқага суришнинг имкони бўлса».

Бу фикрдан чўчиб тушди. Орқага қаради, тунги халатини кийиб олган Софья Андреевна эшикда турарди.

— Лёвочка, ёзган нарсангни ўқишни истайман, — деди паст овозда.

Толстой ёзганларининг устига қўлини қўйиб, яширган бўлди.

— Бу ёзувни сенга кўрсата олмайман.

— У ахир менга тааллуқли-ку!

— Ҳа, сенга тегишли.

— Агар бу ёзувни менга кўрсатмасанг, ётиб ухломмайман. Мен ҳақиқда нима ўйлаётган бўлсанг кун-бакун билиб боришим керак. Мен барчанинг ва худонинг ҳам қаршисида сенинг хотинингман.

Лев Николаевич ўрнидан турди. Азбаройи жаҳли чиққани, аччиқланганидан вужуди қалт-қалт титрарди.

— Менинг сўзларим ва менинг фикрим эркимнинг асоси ва мен уларни кимнинг қаршисида бўлмасин, ҳимоя қиламан...

Софья Андреевна хонадан чиқди, Лев Николаевич шамни ўчирди ва ўрнига ётди. У ухламас, аммо бутун диққатини бир жойга тўплаган ҳолда тун сукунатига қулоқ солиб ётарди. Ҳатто шу вақтгача ҳеч қандай чегарани, ҳеч қандай нормани тан олмаган, ҳеч қачон дам олиш нималигини билмаган, унинг буюк ёрдамчиси — ички овози ҳам бирдан жимиди. Кейинчалик,

узоқ кутишдан сўнг, кўзи қисилиб келди-ю, қисқа уйқуга кетди, соат тўртларда яна уйғонди. Қўшни хонадан, ижодхонадан заиф чироқ шуъласи тушиб турар, қоғоз шитирлагани эшитиларди. Лев Николаевич жим ётар, бироқ унинг руҳи, унинг ички овози бирдан фавқулодда хотиржам ва қатъий гапира бошлади: «Энди мен кетаман. Зудлик билан, уйдаги шов-шув босилиши биланоқ, шу тунда кетаман. Уйдан чиқиб кетишим учун куч-қувватимни тийишим керак, ўзимни ўзим эҳтиётлашим зарур. Ҳозир энг муҳими — томир уришини санаб бориш. Энди ҳеч нарса ҳақида ўйлама, энди ўнг қўл томир уришидан муҳимроғи йўқ. Шундай қилиб санай бошлаймиз: бир, икки, уч, тўрт... Ўн бир, ўн икки, ўн уч, ўн тўрт...»

Софья Андреевна шамни пуфлаб ўчирди. Хонадан аста чиқди, мана унинг қадам товушлари йўлакдан ҳам эшитилмай қолди. Соат тўрт яримга бонг урди. Лев Николаевич уйдагилар қачон уйқуга кетиб, сукунат чўкишини кутиб ётар ва санарди:

— Етмиш етти, етмиш саккиз...

Бўри сакради. Утган умридан ҳеч нарса қайтиб келмайди, бу аламзада сакраш эди; бу уни қоя устида ўлик топиб олишлари ва у сўнгги кучини бирон нарсага сарфлаёлмай чангга айланиб қолишини ўйлаб даҳшатга тушиш оқибатида сакраш эди; облавани ҳис қилиши, облава қонун-қоидаларини билиши, ёлғизлик, сўнгги кунлардаги мудҳиш ёлғизлик ва бирдан унинг қаршисидан чиқиб қолган, шом қоронғисига йўғрилиб кетган манави жарлик — буларнинг ҳаммаси ҳайратомуз бир дақиқага, бир нафас олишга, бир сакрашга уйғунлашиб кетди.

У сакради.

Борлиқ узра сукунат ва осойишталик кўнди, бу сукунат ва осойишталик ортидан бошқа ҳеч нарса келмади, кўринмади.

Тун ярмидан оққанда уйқусираган отбоқар, ортиқча тақир-туқур қилмасликка ҳаракат қилиб, отларни эгарлади ва Ясная Полянанинг гиштин дарвозасидан ташқарисига олиб чиқди. «Қирқ саккиз йиллик мен

билан ўтган ҳаётинг учун миннатдорчилик билдираман ва неки гуноҳим бўлса кечиришингни сўрайман, ўз навбатида мен ҳам сени чин кўнгилдан кечираман».

Александра Львовна иссиқ кийимлар олиб чиқиб берди. Душан Петрович лампа чироқ тутиб Лев Николаевичнинг эгарга ўтиришига қарашиб юборди. Отлар юриб кетди. Аммо дам ўтмай яна тўхташди ва Маковицкий шошилинич изига қайта бошлади.

— Душан Петрович, нима бўлди?

— Саша, азизим, клистирни унутибмиз. Ёшсиз, кўзингиз яхши кўради, югуриб бориб опкела қолинг.

Александра Львовна югуришга тараддудланди-ю, кейин тўхтади ва сўради:

— Балки бир амалларсизлар?

Маковицкий ўйлаб туриб қолди.

— Йўқ, клистир бўлмаса йўлга чиқолмаймиз.

Мана, клистир докторнинг қўлида ва отлар гўё бу мўъжизага ишонмагандек иккинчи маротаба юриб кетишди. Тун қўйнига кириб кетадилар, сукунат чўқади, мовий осмон ва Ясная Полянадаги бутун икки қаватли гиштин уйда биргина милтиллаган чироқ қолади.

Ўша, бир минг тўққиз юз ўнинчи йилнинг тунида дунё шаҳарлари сокин, осуда ва қаттиқ уйқуда эди. Одамлар гийбатлардан, бойлик орттиришдан, сайлов олди кампаниясидан чарчаб, қолдан тойиб ухлашарди. Гарчанд улар ухлаб ётишган, дунёда сокинлик ва осойишталик ҳукмрон бўлса-да, Ясная Полянадан Засека темир йўл бекати томон чўзилган қишлоқ йўлидан арава тарақлаб борарди ва дунё шаҳарлари сутчиларнинг овозидан эмас, дарвозабонларнинг ҳовли супуришидан эмас, черков ва ибодатхоналарнинг қўнғироқларидан эмас, балки ўша вақтда ҳали янги бўлган телеграф аппаратининг жонсиз тиқирлашидан уйғонди. Газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан ёзилган сарлавҳалар билан чиқди: «Толстой йигирма саккизинчи октябрда, ҳали тонг ёришмасдан, соат бешда Ясная Полянадан чиқиб кетди. Лев Николаевич доктор Маковицкий билан бирга чиқиб кетди. Софья Андреевнанинг номига ёзилган хатда у оиласи билан илиққина хайрлашган ва энди у дабдабали шароитда ортиқ яшолмаслигини ёзган ва ҳақиқий христиан сифа-

тида узлатга чекилган эди». Инглиз газетаси «Таймс», дунё таянч нуқтасини йўқотиб қўйди, деб ёзганди. Бу буюк кекса Тула яқинидаги чорбоғида тинчгина умр кечираётганида инсоният у билан кутилмаган бирон-бир воқеа содир бўлмаслигини биларди, бироқ мана, Толстой ўз қароргоҳини ташлаб чиқиб кетди, эндиликда дунё эртанги кун унга нима олиб келишини билмайди...

Газета сотувчилар дунёнинг йирик шаҳарлари кўчаларида унинг номини айтиб бақириб-чақиритаркан, саксон икки ёшли Толстой одамларга лиқ тўла, ишчилар учун мўлжалланган, ўша вақт ибораси билан айтганда; учинчи класс вагонда кетиб борарди. Шовқинсурон, тарақа-туруқ овозлар, вагон тамаки тутунига тўлиб кетган, бу ҳам етмагандек ўта манман мансабдор, дунё ҳақидаги фикрини Лев Николаевичга тушунтиришни ўзининг бурчи деб тушуниб, унинг ёнига ўтириб олганди. Козельскка етиб келишганда толиққан Лев Николаевич поезддан тушиб қолди. Маковицкий билан бирга ўша вақтда Россияда машҳур Оптиная Пустинь ибодатхонасига отлиқ жўнашди. Бир амаллаб тонг оттиришди, эртаси куни гира-ширада яна йўлга тушишди, бу сафар Шамордино ибодатхонасини кўзлаб юришди.

Лев Николаевичнинг кенжа синглиси Марья Николаевна кўп йиллардан бери Шамордино ибодатхонасида яшаб келарди. Оиласи, икки фарзанди бор эди, лекин ўша вақтдаги оқсуяк рус киборлари таомилидагича, болаларини вояга етказгач, у ибодатхонага роҳибаликка ўтганди. Синглисининг бу қилмишини Толстой маъқулламаган ва ёзган мактубларидан бирида Марья Николаевнани тентак деб атаганди. Бу мактубга жавобан табиатан мулойим ва босиқ Марья Николаевна акасига гулли диван ёстиқчаси тикиб унинг четига дона-дона қилиб қуйидагиларни ёзган ва ҳадя этганди: «Лев Николаевичга шамординолик тўрт юз тентакларнинг биридан».

Ўз-ўзидан маълум, Лев Николаевичнинг черковдан юз ўгириши кўнгилчан ва художўй Марья Николаевнага қаттиқ ботди. Гарчанд у акасининг бу иши учун бир оғиз сўз айтмаган, таъна қилмаган бўлса-да, бирдан сўлиб, қариб кетди. Толстойнинг албатта бундан хабари йўқ эди. Ясная Полянани бир умрга ташлаб

кетаркан, қариндошлари, оиласи ва шу вақтгача яшаб келган муҳити билан хайрлашаркан, бесабаб Шамордино ибодатхонасига йўл олмаганди. Толстой вақт оз қолганини, афтидан, сезар ва шунинг учун шошиларди. У Оптина Пустинь ибодатхонасидан чиқиб Шамординога йўл солган кун тонгида совуқ ёмғир ёға бошлади. Маковицкий ёмғир тиниши, ҳавонинг очилишини кутиш ва сўнгра йўлни давом эттиришга қарши эмасди, аммо Толстой шошиларди. Улар усти очик аравада йўлга чиқишди ва бу ёмғирдан Толстой шамоллади, бу шамоллаш унинг ҳаётида сўнггиси бўлиб чиқди.

Бечора Марья Николаевна ўз ҳужрасида уни ивиб кетган, совуқ қотган, гангиб қолган ҳолда кўриб, даҳшатга тушди:

— Лёвочка, азизим, сени кўрганимдан бошим осмонга етди, лекин уйда бир гап бўлганлигини кўнглим сезиб турибди...

— Уй — даҳшат! — деди Лев Николаевич. Овози титраб кетди, кўзи ёшга тўлди. Кейин, бирмунча ўзини босиб, деди: — Соня, менинг уйдан кетишимдан хабар топгач, ўзини ҳовузга отибди, чўкиб ўлмоқчи бўлибди, аранг олиб чиқишибди. Шундай, даҳшатли ҳаммаси.

У кучдан қолган, тинка-мадори қуриган, бахтсиз эди ва ҳар доим ожизлик устун келган дақиқаларда бўлгани каби, бошпана излар, одмигина жой ахтарар, ўша ерда ўзини ҳаётга қайтариш, руҳий тиклаб олишни истарди. Бошпана йўқ эди, ўзи уни тарк этди. Мана энди Лев Николаевич шошилинич режалар тузмоқда: у дастлаб қишлоқдан биронта деҳқон кулбасини сотиб олиб, ўша ерда барча деҳқонлар қатори яшашни ўйлади, лекин у бирин-кетин телеграммалар олди, телеграммалар кичик ўғиллари, аксари, Андрей Львовичдан келган бўлиб, буларда уни уйга, Ясная Полянага олиб кетишмоқчи эканликлари маълум қилинганди, аммо унинг Ясная Полянага қайтгиси йўқ, чунки кун кеча ўша ердан бош олиб чиқиб кетди, энди синглисини кўрар-кўрмас, яна йўл тарадудини кўриш керак бўлиб қолди.

Шамординода у Маковицкий ва кейинчалик уларга келиб қўшилган Александра Львовна билан кичкинагина меҳмонхонада туришди. Синглисининг олдидан

қайтиб келгач, Лев Николаевич қизи Сашани, Маковицкий иккалови харита тепасида бош эгиб ўтирганларининг устидан чиқди. Улар иккалови ҳорғин, эзилган кўринишарди. Толстой хонага кириб келганида Маковицкий хаританинг қайрилиб қолган четларини текислаб туриб деди:

— Бу ердан кетадиган бўлсак, жилла қурса, қаерга боришимизни билишимиз керак.

Толстой умри давомида олдиндан режа тузишдан қочарди. У реалист эди, у шу кун билан, шу ондаги муаммолар билан яшарди, жуда нари борса, у келаси кун бажарадиган юмуши кўлами, ҳажмини тахминан чамалаб олар, шундай бўлса ҳам чамалаб қўйган иши тагига албатта учта ҳарф: «а, т, б» деб ёзиб қўяр, бу «агар тирик бўлсам» дегани эди. Энди танлаб, режалаб ўтиришнинг ҳеч бир имкони йўқ эди, учовлари ўтириб, боришлари мумкин бўлган ўлканинг афзалликлари-ю, камчиликлари хусусида фикрлашиб олишди.

— Менимча,— деди Александра Львовна,— Бесарабияга борганимиз маъқул. Соядек эргашиб юрвчи толстойчилар...

— Саша, жонгинам,— деди Лев Николаевич,— мен толстойчимасман. Мен Толстойнинг ўзиман. Кириб ухлайлик. Эрталаб дурустроқ бир гап чиқиб қолар.

Тун яримлаб қолганида, у Маковицкий ва Александра Львовнани уйғотди.

— Йўлга чиқайлик.

Негадир зудлик билан шу заҳотиёқ йўлга тушиш керак бўлиб қолди, шу боис, улар ҳатто Марья Николаевна билан ҳам хайрлашмай Шамординодан чиқиб кетишди.

— Қочиб қолиш керак... Қочиб қолмасак, қувиб етиб олишади...

Улар, жилла қурса, Ростовга етиб олиш учун жанубга томон юришди, лекин Лев Николаевичнинг аҳволи борган сари оғирлашиб бораверди. Биринчи бекатдаёқ поезддан тушиб қолишга тўғри келди. Бекат одамлар, йўловчиларга тўлиб кетганлигидан қарияни аёллар бўлмасига олиб киришди, кўзгу олдида шляпаларини ўрнаштириб кияётган хонимлар серсоқол, ўйчан қария кириб келаётганидан беҳад ҳайратга тушдилар. Докторга одам юборишди, шу ерлик доктор

бекат бошлигини бошлаб келди. Йўлни давом эттиришнинг иложи йўқ эди, ammo дардга чалинган, касал ёзувчини ётқизадиган жойнинг ўзи ҳам йўқ эди, шунда бекат бошлиги Толстойга ўз уйини таклиф этди. Кекса ижодкор бу таклифни қабул қилди, шундай қилиб, ҳеч кимга таниш бўлмаган Астапово бекати бир кечада Россиянинг жаҳонга машҳур марказига айланди, бир ҳафта давомида дунё худо унутиб юборган бир чекка жойдан келаётган янгиликлар билан яшади.

Николай салтанати гўё истар-истамас аста, босиқ, вазмин ҳаракатга келди. Икки куч, икки қутб, икки қарама-қарши дунё ярим асрдан ошиқ вақт ёнма-ён яшаб келди. Ammo фурсат етиб, оддий кундалик ташвишлар ва кексалик, ижодкор маҳкум этилган ҳақиқатга чанқоқлик ва абадий изланиш давлатлардан бирини, яъни Лев Толстойни иккинчи давлат чегарасидан ўтиб, унинг тасарруфидаги ерларга кириб боришга мажбур этди.

Ясная Поляна хизматкорлари боённинг бош олиб чиқиб кетганлигидан хабар топмай туриб, ҳали Софья Андреевнанинг ўзи бу ҳақда бирон гап айтишга улгурмай туриб, Толстойнинг кетиб қолганлигини маълум қилувчи телеграмма ҳокимият бошлиги Столипин столида ётарди. Шу заҳотиёқ Петербургдан ҳарбий тревога эълон қилиниши ҳақида буйруқ жўнатилди ва Ясная Поляна драмасининг сўнгги кўриниши ўйналаётган ўлкаларнинг уч генерал-губернатори орасида бир-бирлари билан муттасил телеграф алоқаси ўрнатилди. Уша кунлари телеграф нималарни маълум қилмади, Россиянинг юрагидан марказга ва орқага қандай сўроқлар учиб бориб келмади! Масалан, паспортини олмай Ясная Полянадан чиқиб кетган Толстой билан қандай муносабатда бўлиш керак? Зеро, ҳужжатсиз сайр қилиб юраркан, бу билан Толстой жорий этилган паспорт тартибини бузаяпти. Бу борада икки йўл танлашди: паспортсиз кексага сайр қилишни давом эттиришга ёки рухсат берилади, ёки уни куч билан тураржойига қайтариб олиб бориб қўйилади. Узоқ фикрлашувдан сўнг Рязань губернатори касал ҳужжатсиз ёзувчига истисно сифатида Астапово станциясида яшашга рухсат берди.

Иккинчи, муҳимликда ундан қолишмайдиган масала: ким руҳсат берди?! Генерал Львов телеграф орқали Астапово станциясига тайин этилган ва ўша ерда истиқомат қиладиган ротмистрни сўроққа тутди: «Толстойнинг давлат ихтиёридаги станция биносида, боз устига, касаллар учун мўлжалланмаган бинода туришига ким руҳсат берди? Губернатор уни шифохона муассасисига ёки доимий тураржойига жўнатиш чорасини кўришни талаб қилади».

Ротмистр жавобан дудуқланди — касал-ку ахир, давлат ихтиёридаги квартирадан бўлак жой йўқ...

Толстой бетоблигининг учинчи куни губернаторлар ўз телеграммаларини шифрлар билан жойларга жўната бошлашди. Калуга губернатори Рязань губернаторидан сўрайди: 252 4325 8301 319 246 427 647563852. Революциядан сўнг бу шифрларни ўқишганда, рақамлар қуйидагича маъно билдирди: «Тартибни сақлаш учун ёрдам керак бўлса миршаб ва назоратчилардан юборишим мумкин». Жавобан тўғридан-тўғри, шифрланмаган телеграмма жўнатишди: «Ўқ-дори, қурол билан етиб келишингизни Астаповода кутамиз...»

Дастлаб кичкина бўлинмалар, кейин эса бус-бутун полклар Астапово станцияси томон ўрмалай бошлади. Улар яқин-атроф қишлоқларда ҳар эҳтимолга қарши, мабодо оғир бир дард Россия юрагини титратиб юборса ва у буюк қария жасади билан видолашиш учун қўзғалгудек бўлса, йўлини тўсишга шай туришарди.

Бу вақтда Лев Николаевич ўзининг мўмин-қобиллиги ва саришталиги билан ҳамманинг юрагини эзиб, станция бошлигининг уйда ётарди. Ҳароратини ўзи ўлчар, ичаётган дориларининг тартибини ўзи кузатарди. Унинг бу юмшоққўнгиллиги врачларнинг ўз зиммаларидаги юмушларини совуққонлик билан адо этишларига халақит бериб, асабларига тегарди. Биринчи куннинг тонготарида у бир оз дам олгач, ёнига йиғлайвериб пишиб кетган Александра Львовнани чақирди:

— Хўш, нима гап, Саша?

— Нима бўларди, яхши иш бўлмапти...

— Хафа бўлма, — деди Лев Николаевич, — дунёда яхши одамлар кўп, сизлар бўлсангиз нуқул Лев, Лев деяверасизлар...

Тана ҳарорати дам пасаяр ва яна қирқ даражага кўтарилиб кетарди. Врачлар ўпка икки томонлама шамоллабди, деган қарорга келишди. Оила аъзолари етиб келишди, Чертков келди, йирик газеталарнинг мухбирлари станцияда навбатчилик қилишарди. Бир сафар Толстой алаҳсираб боши тагида Ясная Полянадаги ёстиғини таниб қолиб, қандай қилиб бу ерга — Астапово станциясига келиб қолди, деб сўради. Уни ортиқча безовта қилмаслик учун оила аъзолари етиб келганларини яширишди, лекин ёстиқ туфайли сир фош бўлиб қолишидан чўчиб, Татьяна Львовна келди, дейишди. Лев Толстой, у бу ерга кирсин, дея сўради ва у хонага киргач, ҳайрат-ла деди:

— Жуда башанг кийиниб олибсан, кўркам...

Бироқ унинг аҳволи соат сайин оғирлашиб борарди. Москвадан иккита профессор — Шуровский ва Усовни чақиртиришга тўғри келди ва давлат томонидан Астапово станциясига ўрнатилган телеграф маркази туну кун бутун дунёга хабар бериб турди: Толстой тирик, Толстой тирик. Тана ҳарорати, томир уриши, нафас олиши. Имзо чекувчилар — Маковицкий, Никитин, Шуровский, Усов, Беркенгейм. Орадан икки соат ўтгач, янги бюллетень ёзилди ва яна телеграммалар жўнатилди: Толстой тирик, Толстой тирик. Қон томири уриши, нафас олиши, тана ҳарорати. Яна маълум ва машҳур профессорларнинг имзоси, аммо дунёга Толстой ҳаёти сўниб бораётгани аниқ ва равшан эди.

Совуқ, қаҳратон тун, Толстой ҳаётининг сўнги туни. Иссиқнинг зўриданми, кўзига Дэлир кўриниб кетди, у отнинг оёқ товушини эшитяпти, уни эгарламоқчи, уни тўғри йўлга солмоқчи бўлади, бироқ итоаткор, ёқимтой Дэлери ҳаётида биринчи мартаба бўй бермай кекса графни, худо биледи, қаёқларга олиб қочяпти, Толстой кичкина темир каравотда инграйди, тўлғанади. Бурчакда Александра Львовна ўтирибди. Лев Николаевич бирдан жимиб қолди. Бу сукунат уни алдаб қўйди. У мудрай бошлаган ҳам эди, бирдан даҳшатдан уйғониб кетди. Бемор каравотдан оёғини осилтириб, туришга ҳаракат қиларди, буни кўриб у Лев Николаевичнинг ёнига отилди:

— Қимирлама, ўриндан туришни врачлар қатъиян ман этишган.

— Менинг кетишим керак. Албатта кетишим керак.

Лев Николаевич мадорсиз оёқларида турар, қизини койир эди:

— Қўлингги теккизма, мени куч билан ушлаб қолишга ҳаққинг йўқ...

Уй остин-устун бўлиб кетди. Чертков, доктор Никитин, Душан Петрович ва Татьяна Львовна югуриб келишди, касални аранг ўрнига ётқизишди, камфора томизишди. Лев Николаевич бир оз тинчланди ва ҳамма ухлаб қолди, деган қарорга келганида у бирдан қўлини мажолсиз кўтарди. Чертковни чақириб, аранг эшитиладиган овозда сўради:

— Азизим, мен, мана, икки кундирким, бирон сатр таҳрир қилмаяпман, кейин тугалланмаган ишлар талайгина тўпланиб қолди. Қўлёзмаларни қандай қилсам таҳрир қила оларканман...

Чертков Лев Николаевич боши узра энгашиб сўради:

— Қайси қўлёзмани назарда тутяпсиз?

Толстой нафасини ростлади, кейин деди:

— Қайсиниси бўлса ҳам барибир. Мен ахир сўнги икки кун тиним билмай айтиб ёздириб турибман-ку!

Чертков Александра Львовна олдига борди. У бўлса, ҳеч нарса йўқ, дегандек қўлини юқори кўтариб ишора қилди. Яна пичирлаб қўйди:

— Кичкина кундалиги ёстиги тагида, бошқа нарсаларни биз ёзиб борганимизча йўқ, бошқаси алаҳсираш вақтидаги гаплар.

Толстой ошиқарди, унинг вақти жуда ҳам кам қолганди.

— Таҳрир қилинмаган саҳифани ўқиб бера қолинглар.

Чертков нима қиларини билмай тутилиб қолганини сезиб, Лев Николаевич деди:

— Фавқулодда юмшоққўнгил, хушфъел одамсиз-ку, ўқиб беришни хоҳламаётибсиз...

Чертков хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Александра Львовна шивирлади:

— Айтгандек, ўлим жазосини бекор қилиш ҳақидаги мақолага оид фикрлар бор, аммо мен ўқишга журъат этолмаяпман — ўринсиз иш бўлур эди.

Чертков унинг қўлидан қоғозларни юлқиб олди ва кўз югуртириб чиқди.

— Қачон ёзиб олинганди?— дея сўради.

— Утган куни. Поездда.

У касалнинг бош томонига бориб ўтирди ва ўқишга тутинди:

— «Бизнинг даврда ўлим жазосига қарши курашиш учун очиқ эшикларни бузиб кириш эмас, ўлим жазосининг мантиқсизлик, бемаънолик, даҳшатлилик ва маънавий тубанликка қарши ғазабланишни кўрсатиш керак эмас. Балки...»

— Ҳаммасини охиригача ўқиса бўлаверадими?— сўради паст овозда Чертков Маковицкийдан.

Маковицкий томир уришини пайпаслаб кўрди, жавобан ҳеч нима демади, Чертков қисқа тин олгач, ўқишни давом эттирди:

— «Кантнинг ажойиб гапи бор, шундай янглишишлар борки, уларни инкор этиб бўлмайди. Янглишган кишига шундай билимларни етказиш керакки, бу билимлар унинг фикрини равшанлаштиради ва оқибат, янглишиш ўз-ўзидан йўқолиб кетади. Шундан келиб чиқиб, агар гап ўлим жазосига қарши кураш хусусида бораркан, одамларга ва айниқса дунё устунларининг қулоғига шунга қўйиб қўйиш керак ва улар бу йўлда билимлардан, уларни янглишишлардан фойда қиладиган билимлардан фойдаланганлар».

Чертков ўқишдан тўхтади. Уртага сукунат чўкди. Лев Николаевич қўлини кўтариб сўради:

— Яна. Охиригача.

Чертков яна ўқишга тутинди:

— «Бунга осонликча эришиб бўлмаслигини билман. Жаллодларнинг ёллаган кишилари ва уларнинг ишини қўллаб-қувватловчилар бу каби билимларнинг ўзлари эгаллаб турган мавқени ушлаб туришда ожизлик қилиб қолишини табиат берган «нозик» сезги билан англаб олишлари оқибатида, улар бу мавқега тиштирноқлари билан ёпишиб олишган, наинки бу билимларни ўзлари ўрганишади, одамлардан яшириш учун қўлларидан келган барча ёвузлик, макр, зўравонлик ва қаттиққўлликни ишлатишади ва бу билимларни бўҳтонга чиқаришади, бу ҳам етмагандек билимни тарқатувчи хатти-ҳаракатларини чегаралаб турли кулфат ва балоларга мубтало қилишади».

Гарчанд Чертков диққат билан саҳифадан кўз узмай ўқиётган бўлса-да, қандайдир туйғу, касалнинг аҳволи яна оғирлашганини англади. У саҳифани бир чеккага қўйиб, касал устига энгашиди. Лев Николаевичнинг қўли енгил титраб, адёл узра сирғанарди. Узининг сўнгги мақоласини охиригача эшитишга улгурмай у таҳрир қилишга ошиқарди. У бутун умри давомида сон-саноқсиз таҳрир қиларди, ўз меҳнати-нинг мукамал бўлишига интилиш санъаткорлар орасида буюклардан буюги ҳаётининг энг олий талаби эди.

Маковицкий томир уришини санади, нафас олишига қулоқ солди ва одатда вазмин гапирувчи одам, бирдан бутун уйда эшитиладиган қилиб бақириб юборди:
— Камфара! Морфий!!!

Эрталаб телеграф аппарати ёнига Толстой қазоси ҳақидаги қайғули хабар ёзилган саҳифа тушганида, уйқусизликдан чарчаган телеграфчи чўчиб тушди. Кейин ўрнидан турди. Орқага тисарилди, деворга ёпишиб олди.

— Йўқ, қўлим бормайди, мен бу ишни қилолмайман! Уч кундан бери у ҳаёт, у ҳаёт деб хабар бераётгандим, бутун дунё менга ишонарди ва эндиликда мен бу хабарни маълум қилолмайман...

Сўнг у девор тагида анчагача йиғлаб турди, кейин ўзини қўлга олиб, аппарат олдига келди, диққат-диққат белгисини берди, аммо шу ондаёқ қўллари пастга шилқ этиб тушди ва у паст овозда деди:

— Йўқ, менинг қўлимдан келмайди. Россия мени лаънатлайди, қўлларим шол бўлиб қолади. Узилиб тушади. Ҳамкасабамни уйғотинглар.

Бу орада ёмғир ёғиб ўтди, Россия узра қуёш юзини кўрсатди. Петербургликлар аёзли қиш фасли арафаси исиниб олиш учун кўчаларга югуриб чиқишарди. Шаҳар байрам либосида ва ҳорғин кўринарди. Овдан қайтган сарой аҳли ов тафсилотларини бири олиб, бири қўяркан, тушга яқин подшо столига Лев Николаевич ўлими ҳақидаги хабар келтириб қўйилгач, император қинғир-қийшиқ хати билан калондимоғлик

ва илтифот-ла ёзиб қўйди: «Толстой буюк санъаткор эди». Ва, бир оз ўйлаб, илова қилди: «Начора, ҳаводаси худога». Афтидан, у Толстойнинг қайсидир гуноҳидан ўтишга ўзини-ўзи зўрлагандек бўлди.

Қуёш кўкда кулиб турган шу ажойиб кунда, Засека станциясида беҳисоб оломон тўпланди. Одамлар марҳумнинг жасадини олиб келиши керак бўлган поездни кутишиб, кечаси билан гулхан ёқиб чиқишди. Тобутни тонг палласи юк поездида олиб келишди. Қўшни қишлоқдан келган деҳқонлар қўлда тўқилган қўпол матога ўралган марҳум жасадини ташландиқ дала йўлидан кўтариб Ясная Поляна чорбоғи томон юришди, кети кўринмайдиган одамлар оқими изма-из борарди.

Олдинда Ясная Поляна деҳқонлари боришарди. Улар иккита хомага тортилган матони бошлари узра кўтариб боришарди: «Лев Николаевич! Сенинг раҳмдиллигинг бизнинг, етим қолган Ясная Поляна деҳқонларининг қалбидан ўчмайди!» Тобут ортидан қариндош-уруғлар, оила аъзолари келишар, улардан кейин эса турли миллат, турли синф, турли ёшдаги одамлар келар, бу оқимнинг энг охирида шамоллаган, юм-юм йиғлаётган тиланчи Фадей судралиб борарди.

Лев Николаевични кечқурун Ясная Поляна ўрмонида дафн этишди. Гулчамбар ҳам қўйишмади, нутқ ҳам сўзлашмади, марсия ҳам айтишмади. Оила аъзолари, қариндош-уруғлар марҳум билан лаҳад оғзида сўнгги бор хайрлашаётганда, Чертковга Толстойнинг ўнг қўл кўрсаткич бармоғи ҳамон қимирлаётгандай бўлиб кўринди. Ярим аср давомида тинимсиз ишлаб дунёга ўлмас дурдоналар ҳадя этган қўл, жон таслим қилганининг учинчи куни ҳам ҳамон ҳаракатда бўлиб кўринди. Аммо нималар ёзаяпти ва уларнинг маъноси нима — биз бунга ҳеч қачон билолмаймиз!

1969—1970 йиллар

МУНДАРИЖА

Кеч куз	3
Аслига қайтиш	61

На узбекском языке

Библиотека дружбы

Проза народов СССР

Друцэ Ион Пантелеевич

Последний месяц осени

П о в е с т и

Перевод с издания
издательства «Молодая гвардия»,
1974

Редактор *М. Мирзодов*
Серия рассказов *И. Кириакиди*
Рассом *В. Немировский*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Е. Поталова*
Корректор *М. Қудратова*

ИБ № 986

Босмахонага берилди 09.01.80. Босинга рухсат
этилди 20.12.80. Формати 84×109^{3/4}. Босмахона
қозони № 1. Мактаб гарнитураси. Юқори босма.
Шартли босма л. 8.4. Нашр л. 8,27 + 0,46 вкл.
Тиражи 30000. Заказ № 250. Баҳоси 85 т.
Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти. Тошкент, 760129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва
китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг
Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасининг 1-босмахонаси. Тошкент, Ҷамза
кўчаси, 21.

Друцэ, Ион.

Кеч куз: Қиссалар /Редкол.: Б. Бойқобиллов ва бошқ.; Русчадан М. Аҳмедов тарж.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 160 б.— (Дўстлик кутубхонаси, СССР халқлари прозаси.)

Атоқли молдаван ёзувчиси Ион Друцэнинг ушбу китобига «Кеч куз ва «Аслига қайтиш» қиссалари киритилди.

«Кеч куз» қиссасида қадрдон ўлка ва шу ўлкада яшовчи кишилар ҳақида, меҳнат хирмонини кўтариш, меҳмондорчилик ва тўйлар мавсуми бўлмиш кеч куз тўғрисида зўр самимият билан ҳикоя қилинади.

«Аслига қайтиш» қиссасида эса Лев Николаевич Толстой умрининг сўнгги кунларида содир бўлган воқеалар ўз бадий ифодасини топган.

Друцэ, Ион. Последний день осени. Повести.

84 Мо.